

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

М.Г.Давлетшин, Ш.Дўстмухамедова, М.Мавлонов,
С.Тўйчиева, М. Джумабаева

Ёш ва педагогик психология

ўқув кўлланма

ТОШКЕНТ - 2007

АННОТАЦИЯ

Мазкур ўқув кўлланма барча олий ўқув юртлари талабалари, шунингдек, турли ёшдаги болалар ва ўқувчилар билан ишловчи педагоглар учун мўлжаллангандир. Ушбу ўқув кўлланма инсон психик жараёнларининг онтогенездаги психологик хусусиятлари ва одам шахсининг таълим – тарбия шароитида ҳар бир даврига хос хусусиятларига бағишлангандир. Ўқув кўлланма бошида ёш даврлар ва педагогик психология фанининг вазифалари ва тадқиқот методлари, шахс таркиб топишида биологик ва ижтимоий омиллар, психик тараккиёт ва таълимнинг ўзаро муносабатлари ҳақида сўз юритилади. Ўқув кўлланманинг кейинги бобларида гўдаклик ва илк болалик давридан, то коллеж ва лицейларни битиргунига қадар бўлган даврдаги ёшга хос психологик хусусиятлари, аклий ривожланишлари, шахс шаклланиши атрофлича баён қилинган. Таълим ва тарбия психологиясига бағишланган бобда, ўқув фаолиятининг психологик мазмуни ва моҳияти, билимларни ўзлаштиришнинг психологик компонентлари, таълимнинг ноанъанавий усуллари, ўқув фаолиятини бошқариш психологияси, тарбия психологияси бобида эса тарбия самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар, тарбияси қийин болалар психологияси ҳақида батафсил сўз юритилган бўлса, ўқитувчи психологияси бобида, ўқитувчининг вазифалари, унинг касбига хос хислатлар, педагогик қобилиятлар, шунингдек, ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришининг психологик шарт-шароитлари ҳақида батафсил сўз боради. Ўқув кўлланманинг тақрорлаш ва назорат учун берилган тест саволларида талабалар ўз билимларини синовдан ўтказишлари мумкин.

АННОТАЦИЯ

Данное пособие "Возрастная и педагогическая психология" рассчитано для студентов высших учебных заведений, психологов, учителей общеобразовательных школ, воспитателей и родителей. Учебное пособие раскрывает особенности психических процессов в онтогенезе. Обращает внимание на индивидуальные качества личности в воспитательно-образовательном процессе на каждом этапе развития. В начале учебного пособия излагаются цели и задачи возрастной и педагогической психологии как науки, даются основные методы исследования предмета, а также раскрываются биологические и социальные факторы влияющие на развитие личности и говорится о взаимосвязи психического развития и обучения. Далее излагаются индивидуально-психологические особенности свойственные детям разного возраста, их умственное развитие и формирование личности, а также даются информации об особенностях развития и познавательных процессов и общительности. Имеются главы посвященные психологии обучения и воспитания. В главе психология образования раскрыты содержание учебной

деятельности, компоненты усвоения знаний, нестандартные методы образования, подробно расписаны инструкции по руководству психологии учебной деятельности. В главе психология воспитания даны психологические механизмы повышения эффективности воспитания, психология трудных детей, содержание и значение психологии воспитания в условиях независимости республики Узбекистан. В учебном пособии подробно раскрываются психология учителя, место учителя в обществе, свойства характерные профессии учителя, педагогические особенности, в то же время даны психологические возможности и условия самообразования учителя. Для самопроверки полученных знаний студентам даются контрольные тесты.

SUMMARY

The given "Age and pedagogical psychology" textbook is intended for students of higher educational

Маъсул мухаррир: психология фанлари доктори, профессор М.Г.Давлетшин

Такризчилар: психология фанлари доктори, профессор В.М.Каримова,
психология фанлари доктори Р.И.Суннатова.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг XVI йиллигига бағишланади.

Муқаддима

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини жаҳон миқёсида йил сайин барқарорлаштириб борар экан, унинг истикболи бугунги авлоднинг, билимдон, маънавий жиҳатдан баркамол инсонлар бўлиб етишишига боғлиқдир. Бу ўринда инсон руҳияти қонунларини ўрганувчи психология фани алоҳида аҳамият касб этади. Инсонни жамиятимиз учун тўлақонли, фаол, баркамол шахс сифатида шакллантириш, самарадорлигини янада оширишда психология илми ва унинг амалиётда тўғри йўналишга эга бўлиши жуда муҳимдир.

Мазкур қўлланма айти шу тамойиллар замирида педагогика олий ўқув юртларида психология фанларини ўқитишнинг замонавий концепцияси (1999) ҳамда педагогика университетларининг «Психология» фани дастурлари асосида яратилган.

Маълумки, ёш даврлари ва педагогик психология курси психология илмининг муҳим тармоғи сифатида, инсон психик жараёнларининг онтогенездаги психологик хусусиятларини ва одам шахсининг таълим-тарбия шароитида психик тараққиётининг ҳар бир даврига хос хусусиятларини ўрганувчи соҳадир.

Педагогик-психология - таълим ва тараққиётнинг ўзаро боғлиқлиги, таълимнинг тузилиши, ўқувчиларнинг ўқиш ва билиш фаолиятини шакллантириш ҳамда тарбия психологиясининг таълим-тарбия жараёнида ўқувчи шахсини баркамол инсон сифатида шакллантириш каби муҳим муаммоларни тадқиқ этади. Бунда, ўқув-тарбия жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари, замонавий таълим-тарбия назариясининг вазифалари, унинг этнопсихологик хусусиятлари ҳамда улар томонидан ёритилган шахс тараққиётини бошқариш имкониятлари ўрганилади.

Унинг муҳим вазифалари - талабаларда психологик-педагогик вазиятларни самарали режалаштира олишга, ақлий ва шахсий тараққиёт билимларини унумли эгаллашга, турли ёш даврларида психик тараққиёт қонунларини тўғри

англаб, психоташхис тадқиқотлар олиб боришга, ўқувчиларга индивидуал ёндаша билишга, бола психикаси тараққиётида турли нохуш ҳолатларнинг олдини ола билишга, ота-оналар, ўз ҳамкасблари ва болалар билан маданиятли муомалада бўлишга, психологик назокатни тўғри шакллантириш каби муаммоларини ижобий ҳал этишга қаратилган.

Ёш давлари ва педагогик психология курси умумий психология, фалсафа, педагогика, ёш физиологияси ва бошқа фанлар билан узвий боғлиқдир. Уни ўрганиш жараёнида компьютер техникаси, ақлий тараққиёт тестлари ва бошқа усуллардан кенг фойдаланилади.

Мазкур методик қўлланма ижодий гуруҳ томонидан яратилган бўлиб, унда психология фанлари доктори, профессор М.Г.Давлетшин - X боб, психология фанлари номзоди Ш.Дўстмухамедова - III, IV, V, VI, VII бобларни, психология фанлари номзоди М.Мавлонов I-II бобларни, психология фанлари номзоди СТўйчиева VII ва IX бобларни, ўқитувчи М. Джумабаева мавзулар бўйича назорат саволларини нашрга тайёрлашган.

Ушбу методик қўлланманинг илк бор нашр этилаётганлиги боис ижодий гуруҳ аъзолари мазкур қўлланма юзасидан ўзларининг таклиф ва мулоҳазаларини билдирган барча муштарийларга ўз миннатдорчилигини изҳор этиб, қуйидаги нашриётга йўллашини истаб қолади:

Бизнинг манзилгоҳимиз: 700100, Тошкент, Юсуф Хос Ҳожиб,
103. Низомий номидаги ТДПУ, “Умумий психология”
кафедраси.

I БОБ: ЁШ ДАВРЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИ ВА ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

1. Ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг предмети ва вазифалари.

1.1. Комил инсон тарбияси - Шарқ мутафаккирларининг талқинида.

1.2. Фан сифатида ёш даврлари психологияси ва педагогик психологиянинг вужудга келиши, унинг ривожланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати.

1.3. Ҳозирги замон ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг асосий вазифалари.

1.1. Ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг предмети ва вазифалари

Хуррият - бой маънавият ва руҳият илмидан оқилона, одилона ва омилкорлик билан фойдаланишни тақозо этмоқда. Мамлакатимиздаги мавжуд барча ўқув юртлари таълим-тарбияни тўғри, илмий асосда ташкил этиш учун бу жараённинг ўзига хос психологик қонуниятларини, унинг механизмларини, шунингдек, фаол, мустақил ҳамда ижодий тафаккур жараёнини замонавий билимлар асосида таркиб топтиришнинг самарали усулларини билиши лозим бўлади. Бу борада, ёш даврлари психологияси ва педагогик психология - ҳозирги замон психология фанининг ривожланган соҳаларидан бўлиб, бу ўринда муҳим ўрин эгаллайди, зеро у инсон руҳий оламининг табиати ва унинг қонуниятларини ўрганувчи соҳадир.

Ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанлари муштарак, бир-бирига узвий боғлиқдир, чунки уларнинг ҳар иккиси, битта, умумий жараённи - улғайиб бораётган инсоннинг психик фаолияти ҳамда унинг хулқ-атворини тадқиқ этади. Бироқ, шундай бўлса-да, бу икки фан психология илмининг мустақил соҳалари ҳисобланиб, уларнинг ҳар бири ўз предмети ва тадқиқот вазифаларига эгадир.

Ёш даврлари психологияси онтогенездаги турли ёш даврлари психик тараққиётининг умумий қонуниятларини, психик ривожланишини ҳамда психологик хусусиятларини ўрганади.

Онтогенез ~ (юнунча,. *ontos-мавжуд, жон, зот; genezis- келиб чиқиш, пайдо бўлиш*) - индивиднинг пайдо бўлишидан, умрининг охиригача психик ривожланиш жараёни.

Ёшнинг улғайиб бориши, психик жараёнларнинг инсон ривожланишидаги қонуниятлари, ундаги етакчи омиллар ҳамда инсон ҳаёт йўлининг турли босқичларида унинг шахсига хос хусусиятлар -

ёш давлари психология фанининг тадқиқот предмети ҳисобланади. Маълумки, шахс таркиб топиш жараёнининг психологик қонуниятларини, унинг илмий асосларини мукамал билмай туриб, таълим ва тарбиянинг назарий ҳамда амалий масалаларини муваффақиятли ҳал этиб бўлмайди. Ёш давлари психологияси фани бу борада ҳам ўз-ўзига тегишли масалаларни тор экспериментал равишда ўрганиш билангина чекланиб қолмай, балки ўз муаммоларини инсон ҳаёти ва фаолиятининг табиий шароитларида, болага бериладиган таълим ва тарбиянинг мазмун ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ўрганса, янада муваффақиятли ривожланиши, табиийдир.

Табиат ва жамиятнинг қонунлари сингари камол топаётган инсон шахси ривожланишининг ҳам ўзига хос қонунлари мавжуд. Бу қонунлар ёш давлари психологияси фанининг турли тармоқларида ўрганилади, чунончи: болалар психологияси, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар . психологияси, ўсмирлар психологияси, ўспиринлар психологияси, катта ёшдаги кишилар психологияси ва қариялар (геронтопсихология) психологияси каби соҳалардир. Ёш давлари психологияси фанининг *назарий вазифалари* шахснинг камол топиши қонуниятлари ва турли ёш даврдаги одамларда намоён бўладиган психик фаолият, ҳолат ва шарт-шароитларининг ўзаро таъсири хусусиятларини ўрганишдан иборатдир.

Ёш давлар психологияси фанининг *амалий вазифаларини* эса психик жараёнларнинг намоён бўлиши ва ривожланиши, шунингдек инсон шахси психологик хусусиятларининг таркиб топиши қонуниятларини ўрганишда қўлга кирган илмий далилларини таълим-тарбия соҳаларига тадбиқ этиш ташкил этади.

Бу борада, айниқса, педагогик психология бирмунча улкан ютуқларга эришди. Педагогик психологиянинг таълимни янги мазмунда жорий қилиш юзасидан сўнгги йилларда қўлга киритган ютуқлари бунинг яққол далили бўла олади. Маълумки кейинги ўн йил мобайнида мамлакатимиздаги барча таълим тизимларида таълим ишларининг мазмуни тубдан ўзгарди. Таълимнинг экспериментал равишда текширилган янги усуллари (масалан, муаммоли интерфаол таълим методлари) кенг жорий қилинмоқда.

Педагогик психология - психология илмининг тармоғи сифатида, таълим ва тарбиянинг шахсга самарали таъсир этувчи омиллари, қонуниятлари ва механизмларини ўрганувчи фандир.

Болалар ва ёшларнинг мактабдаги ҳамда таълим-тарбия муассасаларидаги фаолият ва ҳатти-ҳаракатларининг психологик қонуниятларини ўрганувчи педагогик психология икки фанни, яъни психология ва педагогика фанларининг

туташган жойидан ўрин эгаллагандир. Педагогик психологиянинг *предмети* мактабда билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш қонуниятларини, бу жараёнларда содир бўладиган индивидуал тафовутларни, ўқувчиларда фаол, мустақил ва ижодий тафаккурни таркиб топтириш қонуниятларини тадқиқ этишдир. Шунингдек, педагогик психология таълим-тарбиянинг таъсири оқибатида ўқувчилар психикасида содир бўладиган ўзгаришларни, ўқув материалларининг ўқувчиларнинг ёш даврларига мос келишини, турли таълим методларининг психологик жиҳатдан самарадорлигини, дарсликлар, ўқув куроллари, асбоб-ускуналар ва мактаб ишларининг тартибига нисбатан бўлган психологик талаблар каби муаммоларни ҳам педагогик психология ўрганади.

Ҳозирги вақтда педагогик психологиянинг муҳим вазифаларидан бири - мактабдаги таълим жараёнини янада такомиллаштиришнинг психологик асосларини ишлаб чиқишдан иборат бўлиб, бу ҳол янги таълим дастурига ўтиш муносабати билан боғлиқдир. Педагогик психология шу билан бирга ўқувчилар шахсининг таркиб топиш жараёнини турли тарбиявий тадбирларнинг ўқувчиларга кўрсатадиган таъсирини ўрганади ҳамда ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялашнинг психологик асосларини тадқиқ этади.

Шунингдек, «Педагогик-психология» таълим ва тарбия жараёнининг ташкилотчиси бўлган - ўқитувчи шахсини, унинг педагогик фаолият хусусиятларини ҳам ўрганади. Бунда ўқитувчининг таълим-тарбия ишларидаги ютуқларни таъминловчи сифатларига урғу бериш билан бирга, унинг билим, кўникма, малака ва қобилиятларининг таркиб топиши ҳамда тараққиётининг психологик жараёнлари аниқланади.

Ёш даврлари психологияси ҳам педагогик психология сингари умумий психологик қонуниятларни ёритиб берадигани, психик жараёнларни, ҳолатларни ва шахсининг индивидуал психологик хусусиятларини ўрганадиган умумий психологияга асосланади.

Шу боис, ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанини ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга бўлиб, у бошқа фанлар сингари тараққиётнинг умумий тамойилларига: олий нерв фаолияти ва психофизиология қонунларига, бу соҳада тўпланган илмий маълумотларга таяниб, инсон психикасининг кечиши, ривожланиши, ўзгариши юзасидан баҳс юритади.

1.2. Комил инсон тарбияси – Шарк мутафаккирларининг талкинида.

Ёш даврлар психологияси ва педагогик психология алоҳида предмет сифатида ХК асрнинг бошларида вужудга келган бўлишига қарамай, унинг мустақил фан сифатида ривожланиши ва қарор топиш йўли анча мураккаб кечгандир. Мазкур илмнинг ривожланишига турли дунёқарашлар ўртасида олиб борилган доимий кураш катта таъсир кўрсатган. Жамият тарихий тараққиётининг у ёки бу босқичида қандай дунёқараш устуворлигига қараб, текширишлар даражаси ва сифати, олинган натижаларни қандай изоҳлаш

зарурлиги белгилаб берилган.

Ўтмишда аждодларимиз инсоннинг психологик қонуниятларини, муайян илмий йўналишда ўрганмаган бўлсалар-да, бироқ алломаларнинг қўлёзмаларида мазкур ҳолатларнинг намоён бўлиши, инсон камолоти борасидаги қимматли фикрлари ҳозиргача юксак аҳамият касб этади.

Жумладан, Абу Наср Форобий педагогика масалаларини ва улар билан боғлиқ бўлган психологик, физиологик муаммоларни ижобий ҳал этишда инсонни ҳар томонлама яхлит ва ўзаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан иборат, деб айтади. Форобий мавжудотни билишда илм-фаннинг ролини ҳал этувчи омил деб билади, унингча инсон танаси, мияси, сезги органлари туғилишда мавжуд, лекин ақлий билими, маънавийлиги, руҳи, интеллектуал ва ахлоқий хислатлари, характери, дини, урф-одатлари, маълумоти ташқи муҳит, бошқа инсонлар ва шу қабила билан мулоқотда вужудга келади, инсон ўз фаолияти ёрдамида уларни эгаллайди, уларга эришади. Унинг ақли, фикри, руҳий юксалишининг энг етук маҳсули бўлади, деб таъкидлайди.

Абу Райҳон Беруний таълим ва тарбиянинг мақсади, вазифалари ва мавқеи, инсон, ёш авлоднинг ривожланиши ҳақидаги фикрлари чин маънода инсонпарварлик ва инсоншунослик замирида яратилган. Билим ва тарбиянинг табиатга уйғунлик тамойилларини мутафаккирнинг барча асарларида кузатиш мумкин. У инсонни табиатнинг бир қисми деб таъкидлайди.

Беруний таълим жараёнининг табиатига чуқур кириб бориб, болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш асосида қурилган ўқитиш табиатга уйғунлигини уқтиради. Беруний педагогик ижодида инсон ва унинг бахт-саодати, таълим-тарбияси, камолоти бош масала бўлган.

Ўрта асрда яшаб, ижод этган донишманд, табобат илмининг доҳийси Абу Али ибн Сино инсон руҳияти, тана ва қалбнинг бирлиги, инсон организмнинг тузилиши, ундаги нерв фаолияти ва уларнинг тармоқланиши, ҳолатлари ҳақидага қимматли маълумотлари ҳозирга қадар тиббиётнинг муҳим негизини ташкил этади,

Юсуф Хос Ҳожиб ижодининг бош масалаларидан бири - комил инсонни тарбиялашдир. Адиб ўз асарларида энг комил, жамиятнинг ўша даврдаги талабларига жавоб бера оладиган инсонни қандай тасаввур қилган бўлса, шу асосда у ўз тамойилларини изчил баён этади.' «Қутадгу билиг» («Саодатга йўлловчи») асари таълим ва тарбия, маънавий камолотнинг йўл-йўриқларини, усулларини, чора тадбирларини ўзида мужассамлаштирган, ахлоқ ва одобга доир маънавий манбадир.

Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», «Хирандномаи Искандари», «Тухфатул аҳрор» ва бошқа асарларида илм-маърифат, таълим-тарбия, касб- ҳунар ўрганиш, инсон ижобий фазилатлари ҳақидаги фикрлари ифодаланган.

Алишер Навоийнинг «Хазойинул маоний», «Маҳбубул қулуб» ва бошқа шу сингари асарларида етук, баркамол инсоннинг ахлоқи, маънавияти, ўзгаларга муносабати, истеъдоди ва қобилияти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Ана шу психологик мезонлар ижтимоий адолатнинг қарор топиши

учун муҳим аҳамиятга эга экани таъкидланган. Шунингдек, Навоий асарларида ёш авлодни баркамол инсон сифатида шаклланишида ота-онанинг роли, аёлларнинг ифбатлилиги, кишиларнинг камтарлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалари алоҳида ўрин эгаллайди.

Навоий «Хамса»сининг ҳар бир достонида букилмас ирода, қатъиятлилик, итоат, инсонпарварлик туйғулари, ижодий ҳаёлот, инсоннинг мураккаб ички кечинмалари моҳирона ёритилган. Шунингдек, бу борада Маҳмуд Қошғарий, Улуғбек, Нақшбандий, Огаҳий сингари буюк шарқ мутафаккирларининг ёшлар тарбиясига, ўқитувчи, тарбиячининг жамиятдаги ўрни, ахлоқ-одоб, феъл-атвор, оилавий ҳаёт, кишилараро муносабатларга доир қарашлари уларнинг асарларида раво ва ихчам баён этилганлигини таъкидлаш мумкин.

1.3. Фан сифатида ёш даврлари психологияси ва педагогик психологиянинг вужудга келиши, унинг ривожланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати

Ёш авлоднинг таълим ва тарбия билан боғлиқ психологик муаммолари йирик олимлар, файласуф ва ёзувчиларини ҳам мунтазам жалб этиб келган. Дастлабки педагогик-психологик мазмундаги асарлар ХУ11-Х"Ў11асрлар диний-ахлоқий таълимотлар замирида ёритилгандир. Россияда психологик тадқиқот намуналари Шарқ ва ғарб маданияти таъсирида инсон руҳияти билан боғлиқ турли асарларда шаклланиб келган. В.Н.Татишев, А.Н.Радишев, Н.И.Новиков ва бошқаларнинг асарларидаги дастлабки қарашлари ҳам психик тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари, психик ривожланишдаги тафовутлар билан йўғрилгандир. Рус тарихчиси В.Н.Татишевнинг «Фанлар ва билим юртларининг фойдаси тўғрисида суҳбат» китобида фанларнинг таснифи, билимларнинг аҳамияти, тил ва нутқнинг мавқеи, ёш даврларининг хусусиятлари билан боғлиқлиги кўрсатилган.

А.Н.Радишев биринчилар қатори бола психик тараққиётини табиий-илмий йўсинда асослаб беришга уринди. Унинг «Петербургдан Москвага саёҳат» китоби бу борада педагогик-психологик асарлар сирасидан муносиб ўрин эгаллайди. Ёзувчининг фикрича, инсон ташқи муҳит ҳақидаги таассуротларини сезгилар орқали идрок этади, шу йўсинда унинг тафаккури, улғайиб шаклланади.

Н.И.Новиков башарият фаровонлигини кўзлаб, ёшлар ва болалар ўртасида фойдали билимларни кенг тарғибот этиш учун уларни ўзига хос йўсинда тарбияламоқ зарур деб айтади. Унинг асарларида инсоннинг камолоти учун тафаккур, хотира, ахлоқ, ҳис-туйғу ва тақлидчанлик алоҳида аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади. Россияда ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг ривожланиш тарихида К.Д.Ушинскийнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Унинг фикрича психология фанининг асосий вазифаси тарбиянинг мақсадини аниқлашга, таълим-тарбия натижаларини тўғри баҳолашга, шулар асосида янги метод ва усуллар яратишга, педагогик тажрибани таҳлил қилиш ва умумлаштиришда муҳим ўрин тутди деб айтади.

К.Д.Ушинскийнинг «*Инсон тарбия предметидир*» номли асарида педагогик таъсир жараёни ҳисобланган инсоннинг психологик хусусиятлари, унинг ўзига хос томонлари ўз аксини топган.

Шунингдек, Россияда илмий психологияни ривожлантиришда Н.Ф.Каптерев, Н.А.Сикорский, А.П.Нечаев, А.Ф.Лазурский, П.Ф.Лесгафт, И.М.Сеченов, И.П.Павлов, П.П.Блонский сингари олимлар бу борада ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар.

Таъкидлаш жоизки, айниқса, Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, А.Р.Лурия, А.Н.Леонтьев, М.Я.Басовлар томонидан яратилган янги илмий назариялар, чунончи, психиканинг маданий-тарихий ривожланиш ва тараққиётнинг ўзаро муносабат назарияси, психик тараққиётда фаолиятнинг мавқеи сингари илмий-назарий қарашлари ҳозирги кун ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг таянч тушунчаларидандир.

Ўтган асрнинг ўрталарида вужудга келган турли назариялар, қарашлар, ўқув фаолияти ва таълимнинг талқинлари (Д.Н.Богоявленский, Н.А.Менчинская, П.Я.Гальперин, З.И.Калмикова, Н.Ф.Тализина, Д.Б.Эльконин В.В.Давидов, Л.В.Занков, Л.Н.Ланда, А.А.Люблинская, Н.В.Кузьмина ва бошқалар) нафақат педагогик тажрибани, балки психология фанининг бу тармоғини илмий-амалий бойитишга асос бўлди.

Айниқса, сўнгги йилларда ўқув материални ўзлаштиришнинг механизмлари (С.Л.Рубинштейн, Н.Кабанова-Меллер, Л.Б.Ительсон); *хотира* ҳақида (П.И.Зинченко, А.А.Смирнов, В.Я.Ляудис); *тафаққур* (Н.Ф.Шемякин, А.М.Матюшкин); *идрок* (Ю.Б.Гиппенрейтер); *болаларда нутқнинг ривожланиши* (М.И.Лисина, А.А.Венгер); *шахснинг ривожланиши* (Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович, В.С.Мухина); *мулоқот ва нутқ* (В.А.Артемов, А.А.Леонтьев, В.А.Кан-Калик); *психик ривожланишнинг даврлари* (П.П.Блонский, А.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, Б.Г.Ананьев, А.В.Петровский); *ўқувчиларнинг ақлий фаолияти ва истеъдод муаммолари* (А.А.Бодалев, Н.С.Лейтес, Н.Д.Левитов, В.А.Крутецкий) га бағишланган қатор илмий тадқиқотлар бу фаннинг янада ривожланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келмоқда.

XIX аср охири ва XX аср бошларида ғарбий Европа мамлакатлари ва АҚШда инсон психологик хусусиятлари билан боғлиқ тажрибаларга асосланган илмий назария ва йўналишлар вужудга келди. Одам психик табиатини турлича талқин қилинишига қарамай, бу назариялар маълум даражада ёш даврлари психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишига туртки бўлдилар. Бу борада Э.Мейерман, С.Холл, К.Бюлер, Э.Клапаред, Э.Дюркгейм, П.Жане, Ж.Пиаже, А.Валлон, Дж.Брунер ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини эътироф этиш мумкин.

Олмон психологи Э.Мейерман боланинг мактаб даврида унинг руҳи ва танасида кечаётган ўзгаришларни тўлиқ билмай туриб, унга буйруқ ёки тазйиқ ўтказиб бўлмайди, деб таъкидлайди, Унинг фикрича экспериментал педагогиканинг мақсади айни шу муаммоларга қаратилмоғи даркор.

Америкалик психолог-олим С.Холл ҳар қандай бола ўзининг индивидуал

тараққиётида филогенезни онтогенезда такрорлайди, шу боис болаларга ибтидоий инстинктларни оғриқсиз, енгил кечиши учун қулай имкониятлар яратиб бериш зарур деб айтади. С.Холл ўз тажрибалари асосида бой ашёвий далиллар тўплаб, бола ҳақида психологик, физиологик ҳамда педагогик билимларнинг комплекс дастурини яратиш ғоясини олға суради.

*Филогенез – (юнонча, **phyle**- қабила, **genesis**- келиб чиқиш, пайдо бўлиш)- муайян тирик мавжудот турининг ерда ҳаёт бошланганидан кейинги эволюцион тараққиёт жараёни.*

Швейцариялик психолог Э.Клапаред «Бола психологияси ва экспериментал педагогика» асарида қизиқиш, мотив, эҳтиёжларнинг методологик асослари, болалар тафаккурининг хусусиятлари ва ривожланиш қонуниятлари, ўхшашлик ва тафовутнинг бола онгида содир этилиши тўғрисида мулоҳаза юритади.

Француз психологи Э.Дюркгейм, улғайиш - кишиларнинг ҳис-туйғуларни ўзлаштириши эканлигини, шу боис, идрок қилинган тасаввурлар боланинг руҳий фаолиятини ифодалашини, боланинг тажриба, анъана, урф-одатларни тақлид орқали эгаллашини, биологияда ирсият қанчалик аҳамиятли бўлса, тақлид ҳам жамиятда шундай ўрин тутишини уқтиради.

Яна бир француз психологи П.Жаненинг фикрига кўра, инсон психикаси ижтимоий муносабатларга боғлиқ, зотан жамият ва табиат ўртасидага турли алоқалар тизимининг шаклланиши, инсоннинг улғайишини белгилайди. У алоқа сифатида ҳатти-ҳаракатни тушунади, бу эса кишининг атроф-муҳитга шахсий муносабатидан бошқа нарса эмас, албатта. П.Жаненинг таъкидлашича, энг қимматли, аҳамиятли, ижтимоий ҳаракат ҳамкорлигидаги фаолиятда ўз ифодасини топади, шахслараро ташқи муносабатлар ривожланишнинг муҳим тамойили ҳисобланади.

Америкалик психолог Дж.Брунер шахснинг таркиб топиши билан таълим ўртасида ўзаро алоқа мавжудлигини таъкидлаб, инсоннинг камолот сари интилиши билим олиш самарадорлигини оширса, ўқитишнинг такомиллашуви унинг ижтимоийлашувини жадаллаштиради, деб уқтиради.

Шунингдек, Ж. Пиаже, Э.Торндайк, Дж.Уотсон, Ф.Галгтон, А.Бине, А.Анастази, Т.Симонлар ҳам бола психик тараққиётида таълимнинг мавқеини, уларнинг ақлий хусусиятларини, дастурли таълим, кўникма ва малакаларнинг аҳамиятини, машқларнинг ўрнини илмий-амалий асослаб беришда муҳим ўрин эгаллайдилар. Бу таълимотлар ҳозирги кунда ҳам ўзининг аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда ҳам ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг муҳим муаммоларига доир катор илмий-амалий тадқиқотлар психолог олимлар томонидан олиб борилмоқда.

Республикаimizдаги етакчи олийгоҳларнинг кафедра ва лабораторияларида ёш даврлари ва таълим тарбиянинг психологик хусусиятлари билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ этиш юқори малакали мутахассислар томонидан махсус

техникалар билан жиҳозланган шароитларда илмий тадқиқот ишлари самарали йўлга қўйилган.

Мазкур муаммоларнинг ечими ҳозирги замон фанининг методологик тамойиллари асосида, яқин ва узоқ хорижий мамлакатларида бу борада олиб борилаётган илмий тадқиқотларнинг ютуқлари ва ғоялари ҳақидаги маълумотларга эга бўлган ҳолда ўзининг муносиб ўрнини эгаллаб бормоқда. Бу борада Т.Қори-Ниёзий, С.Ражабов, П.И.Иванов, М.Воҳидов, МТ.Давлетшин, Э.Ғозиев, Р.Гайнутдинов, Б.Кодиров, Р.И.Суннатова, А.Жабборов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини эътироф этиш мумкин. Жумладан, ўқувчиларнинг техник қобилиятлари, ўқув мотивлари, замонавий мактаб ўқувчисининг психологик қиёфаси М.Г.Давлетшин ва унинг издошлари А.Жабборов, Ф.И.Ҳайдаров, М.М.Мавлоновлар томонидан, тафаккур ва таълимни бошқариш муаммоси Э.Ғ.Ғозиевнинг ташаббусида, истеъдодли ўқувчилар ва касб танлаш муаммоси Б.Р.Қодиров раҳбарлигида, болаларнинг ақлий фаолият муаммоси Р.И.Суннатовалар томонидан самарали олиб борилмоқда.

Фаннинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнида унга таъсир кўрсатиб келган барча назариялар, илмий ва амалий маълумотлар, йўналишлар ҳозирги кунга қадар ўзининг аҳамиятини сақлаб келмоқда ва фаннинг истиқболида муҳим илмий-назарий манба ҳисобланиб қолиши, табиийдир.

1.4. Ҳозирги замон ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг асосий вазифалари.

Ёш даврлари ва педагогик психология фани ҳам психология илмининг бошқа соҳалари сингари ўзининг илмий-тадқиқот методларига эга. Психологик қонуниятларни муайян режа асосида олиб бориладиган текширишлар туфайлигина ҳолисона аниқлик киритиш мумкин. Психологик тадқиқотлар жараёнини қуйидаги асосий босқичларга бўлиш мақсадга мувофиқдир:

1. *Муаммонилиг қўйилиши.* Ҳар қандай илмий текшириш ишлари каби, психологияда олиб бориладиган илмий текшириш ишлари ҳам назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган муаммони аниқлашдан, шунингдек бу муаммо фанда қанчалик ёритилганлигини аниқлаш мақсадида мазкур мавзуга оид илмий ва махсус адабиётларни таҳлил қилишдан бошланади.

2. *Тадқиқот методикасини танлаш.* Психологик тадқиқотлар турли методлар (бу методлар ҳақида қуйида батафсил фикр юритилади) билан олиб борилади. Текширишларнинг муваффақиятли чиқиши кўп жиҳатдан методни тўғри танлашга боғлиқ бўлади.

3. *Маълумотларни тўплаш.* Тўпланган маълумотлар ўрганилаётган муаммога мос бўлиши ёки уларни тўплаш мақсадга мувофиқ равишда олиб борилиши зарур. Илмий маълумотларга бўлган асосий талаблар - бу уларнинг ҳолисона, тўла ва изчил бўлишидир. Тўпланган маълумотлар ўрганилаётган муаммони ҳар жиҳатдан тавсифлаб бериши керак.

4. *Маълумотларни қайта ишлаш.* Тўпланган маълумотларни математик ва мантиқий жиҳатдан ишлаб чиқиш умумийликни,

хусусийликни топиш ва уларни тасодифий маълумотлардан ажратиш имконини беради. Бунда тўпланган маълумотларнинг ўртача миқдори (арифметик, квадрат ва ҳоказо), фоизлари аниқланади, сонларга оид маълумотлар жадвалларга жойлаштирилади, график, диаграмма ва чизмаларда ўз аксини топади. Мураккаб мутаносибликдаги маълумотларни топишда эса вариацион статистика методлари қўлланилади.

5. *Қонуниятларнинг ифодаланиши.* Бу тадқиқотнинг бирмунча мураккаб ва масъулиятли босқичи ҳисобланади. Чунки, бу босқичда маълумотларнинг моҳиятига қанчалик чуқур тушунилганлиги, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олиб, босқич маълумотидан ҳар турли хулоса чиқариш мумкин. Кўпинча чиқарилган хулосалар тахминий характерга эга бўлиб, кейинги текширишлар, аниқлашлар учун асос бўлади.

6. *Қонуниятни амалда қўллаш.* Аниқланган қонуниятлар маълум бир амалиёт соҳасида қўлланилади. Амалда қўллаш аниқланган қонуниятнинг тўғрилигига батамом ишонч ҳосил қилиш имконини беради. Кўпинча ўқитувчилар ўз амалий фаолиятларида шахсий кузатишлари ва бошқаларнинг тажрибаларини умумийлаштирадilar. Бироқ, бундай умумлаштиришлар илмий жиҳатдан етарли асосланган бўлмайди, яъни, муҳимлиги, аниқлиги ва теранлиги билан ажралиб турмайди.

Метод – (юнонча, methods-тадқиқот, текшириш)- билишнинг назарий ва амалий ўзлаштириш усуллари йиғиндиси.

Тажрибада қўлланиладиган методлар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. Кузатиш методи. Кишининг ҳар кунги психик фаолиятини одатдаги ҳаёт ва шароитларида таҳлил қилишдан иборатдир.

Ёш даврлари психологияси ва педагогик психологияда бу методнинг объектив (ташқи) ва субъектив (ўзини-ўзи) кузатиш турлари мавжуд. Инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатиш учун қуйидагилар амалга оширилади:

- а) кузатишнинг мақсади, вазифаси белгиланади;
- б) кузатиладиган объект танланади;
- в) синалувчининг ёши, жинси ҳақида маълумотлар тўпланади;
- г) тадқиқот ўтказиш вақти режалаштирилади;
- д) кузатиш қанча давом этиши қатъийлаштирилади;
- е) кузатиш инсоннинг қайси фаолиятида (ўйин, ўқиш, меҳнат, спортда) амалга оширилиши тавсия этилади;
- ё) кузатишнинг шакли (якка, гуруҳ, жамоа) тайинланади;
- ж) кузатилганларни қайд қилиб бориш воситалари (кундалик, суҳбат дафтари, кузатиш варақаси, магнитофон, видеомагнитофон ва бошқалар) тахт қилинади.

Кузатиш орқали турли одамларнинг диққати, ҳис-туйғулари, нерв системасининг ташқи ифодалари, темперамент хусусиятлари, имо-ишоралари, сезгирлиги, нутқ фаолияти ва ҳоказолари ўрганилади. Аммо, ўта мураккаб ички психологик кечинмалар, юксак ҳиссиётлар, тафаккур, мантиқий хотира ва ақл-заковатни тадқиқ этишга бу методнинг имкони етмайди.

2. Эксперимент методи. Сунъий ҳосил қилинган психологик шароитда намоён бўлувчи психик фаолиятни таҳлил қилишдан иборатдир. Экспериментатор ёки тажриба ўтказувчи психик фаолиятнинг ўзига керакли ҳодисасини махсус тарзда ҳосил қилади ҳамда унинг намоён бўлиш шarti ва характерини белгилайди. Тажриба методи ўз навбатида табиий ва лаборатория методларига ажратилади.

Табиий метод психологик-педагогик масалаларни ҳал қилишда қўлланилади. Бу методнинг илмий асосларини 1910 йилда А.Ф.Лазурский яратган. Табиий методдан фойдаланишда ишлаб чиқариш жамоалари аъзоларининг, илмий муассасалар ходимларининг, ўқитувчиларнинг иш қобилиятлари, ўзаро муносабатларини, мутахассисликка яроқлилиги муаммоларини ҳал қилиш назарда тутилади. Табиий шароитда инсон психикасини ўрганишда синалувчиларнинг ўзлари беҳабар бўлиши, таълим жараёнида берилаётган билимлар тадқиқот мақсадига мувофиқлаштирилиши лозим.

Лаборатория (клиника) **методи** кўпинча индивидуал (баъзида гуруҳ ёки жамоа) шаклида синалувчилардан яширмай, махсус психологик асбоблар, йўл-йўриқлар, тавсиялар, кўрсаткичли ва иловалардан фойдаланиб олиб борилади. Ҳозир инсон психикаси ўзгаришларни аниқлайдиган асбоблар, мураккаб электрон ҳисоблаш машиналари, қурилмалар, мосламалар мавжуд. Кўпинча электрон ва радио ўлчагичлар, секундомер, рефлексометр, электроэнцефалограмма кабилардан фойдаланилади.

Лаборатория методи ёрдамида диққатнинг сифатлари, сезги, идрок, хотира ва тафаккурнинг хусусиятлари, эмоционал ҳамда иродавий ва ақлий зўриқиш сингари мураккаб психик ҳолатлар текширилади. Кўпинча лаборатория шароитида кишилар (учувчи, ҳайдовчи, оператор, электронлар) ва қутилмаган тасодифий вазиятлар (ҳалокат, портлаш, издан чиқиш, шовқин кўтарилиши) нинг моделлари яратилади. Асбобларнинг кўрсатиши бўйича ўзгаришлар, ривожланиш динамикаси, жисмоний ва ақлий толиқиш, эмоционал-иродавий зўриқиш, жиддийлик, тажанглик содир бўлаётганини ифодаловчи маълумотлар олинади.

3. Психологик-педагогик эксперимент - ўқувчиларнинг психологик хусусиятларини . табиий шароитда махсус усуллар ёрдамида ўрганишдир.

Мазкур эксперимент ўқувчиларни махсус уюштирилган таълим шароитида мақсадга мувофиқ, улардан ўзгаришларни кузатишни тақозо этади. Бу эксперимент аниқловчи ва таркиб топтирувчи босқичлардан иборат бўлиб, махсус уюштирилган таълим таркиб топтирувчи эксперимент жараёнида олиб борилади. У қуйидаги тузилишга эга: экспериментатор ёки тадқиқот олиб борувчи, синалувчилар, фараз, режа, йўл-йўриқ, тажрибанинг бир-бирига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган, ўзгарувчан, назорат қилинадиган ва қилинмайдиган қисмлардан иборат. Экспериментал тадқиқотнинг асосий

босқичлари: фаразни илгари суриш, методикани танлаш, экспериментни режалаштириш, олинган маълумотларни ишлаб чиқиш, тахлил этиш ва изохлашдан иборатдир,

4. Анкета методи. Кишилар психикасини оммавий сўроқ асосида ўрганиш демакдир. Бу метод ёрдамида турли ёшдаги одамларнинг психологик хусусиятлари, нарса ва ҳодисаларнинг муносабатлари ўрганилади. Анкета одатда уч турда ўтказилади.

Уларнинг **биринчи** тури англашилган мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволлардан тузилади.

Иккинчи турида ҳар бир саволнинг бир нечтадан тайёр жавоблари берилади.

Учинчи турдаги анкетада синалувчига ёзилган тўғри жавобларни баллар билан баҳолаш тавсия этилади. Анкетадан турли ёшдаги одамларнинг лаёқатларини, муайян соҳага қизиқишлари ва қобилиятларини ўзига, тенгдошларига, катта ва кичикларга муносабатларини аниқлаш мақсадида фойдаланилади.

Тарқатилган анкеталар йиғиштирилади ва электрон ҳисоблаш машиналарида ҳисобланади, атрофлича миқдорий таҳлил қилинади, сўнгра тадқиқотга яқун ясаиб, илмий ва амалий йўсинда хулосалар чиқарилади. Анкета методи инсон психикасини ўрганиш учун бой маълумотлар тўплаш имконини беради. Бироқ унда олинган маълумотлар доимо ҳолисона хусусиятга эга бўлавермайди. Бундай камчиликка йўл қўймаслик учун анкета ичидаги назорат вазифасини бажарувчи саволларни пухта ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

5. Сухбат методи эркин, нутқий муносабат туфайли олинган киши психик фаолиятининг хулосасини текшириш демакдир. Бу метод ёрдамида инсон психикасини ўрганишда сухбатнинг мақсади ва вазифаси белгиланади, унинг объект ва субъект танланади, яқка шахслар, гуруҳ ва жамоа билан ўтказиш режалаштирилади, ўрганилаётган нарса билан узвий боғлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади. Сухбатнинг бош мақсади муайян бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Сухбат орқали турли ёшдаги одамларнинг тафаккури, ақл-заковати, хулқ-атвори, қизиқиши, билим савияси, эътиқоди, дунёқараши, иродаси тўғрисида маълумотлар олинади. **6. Тест методи.** Тест - инглизча «синаш», «*текшириш*» деган маънони англатади, Шахснинг ақлий ўсишини, қобилиятини, иродавий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт масала, топшириқ, мисол ёки жумбоқлар тест деб аталади. Тест, айниқса, одамнинг қандай касб эгаллаш мумкинлигини, касбга яроқлилиги ёки яроқсизлигини, истеъдодлилар ва ақли заифларни аниқлашда, кишиларни саралашда кенг қўлланилади. Тест методининг қиммати тажрибанинг илмийлик даражасига, текширувчининг маҳоратига ва қизиқишига, тўпланган маълумотларнинг объективлиги ва уларни илмий тахлил қила билишига боғлиқдир.

1905 йил француз психологлари А.Бине ва А.Симонлар инсоннинг ақлий ўсиш ва истеъдод даражаларини ўлчаш имконияти борлиги ғоясини олға сурганидан кейин психологияда тест методи қўлланила бошланди.

Ҳозирги замон нодир тестлар қаторига психологлардан Роршах, Розенцвейг,

Кеттел, Векслер, Айзенк, Анастаси, Равен ва бошқалар ижодининг намуналарини киритиш мумкин. Энг кенг тарқалган тестлар қаторига ютукқа эришиш (мақсадга етиш) тестлари (улар дарсликлариди берилган билим ва малака даражаларини баҳолашга қаратилган), интеллект тестлари (ақлий ривожланиш даражасини ўлчашга мўлжалланган), шахс тестлари (инсон иродаси, эмоцияси, қизиқиши, мотивацияси ва хулқини баҳолашга йўналтирилган диагностик усуллардан иборатдир), шахс «лойиҳаси» (проектив) тестлари (саволларга битта аниқ жавоб бериш талаб қилинади, жавобларни таҳлил қилиб, шахс хусусиятининг «лойиҳаси» ишлаб чиқилади) киради.

7. Биографик (таржимаи ҳол) методи. Инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар биографик метод орқали ўрганилади. Бу борада кишиларнинг таржимаи ҳоли, кундалиги, хатлари, эсдаликлари, ўзгалар ижодига берган баҳолари, тақризлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган таржимаи ҳол ҳақидаги материаллар: эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, баҳолар, магнитофон овозлари, фотолавлар, хужжатли фильмлар, тақризлар ўрганилаётган шахс ҳақида тўла тасаввур этишга хизмат қилади.

Таржимаи ҳол маълумотлари инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатишда, унинг суҳбат ва тажриба методлари билан ўрганиб бўлмайдиган жиҳатларини очишда ёрдам беради.

Биографик маълумотлар одамларнинг ўзини ўзи тарбиялаши, назорат қилиши, идора этиши, ўзининг услубини яратиши, камолот чўққисига эришиш жараёнида намуна вазифасини ўтайди.

8. Социометрик метод. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражасини ўлчашда қўлланилади, Унга америкалик социолог Джон Морено асос солган. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳар бир аъзонинг ўзаро муносабатини аниқлаш учун унинг қайси фаолиятида ким билан бирга қатнашиши сўралади. Тадқиқотнинг социометрик методи шароитга мувофиқлаштирилган кичик гуруҳлардаги шахслараро муносабатни ўлчаш усули ҳисобланади. Бу усулда синалувчиларга бевосита саволлар берилади ва уларга кетма-кет жавоб қайтариш орқали гуруҳ аъзоларининг ўзаро танлаш жараёни вужудга келтирилади. Мактабгача тарбия муассасалари мактабдаги ўқувчилар жамоаси, меҳнат лагерлари, олий мактаблар, меҳнат жамолари ва турли муассасаларнинг ходимлари ўртасидаги муносабатларнинг хусусиятлари, динамикаси, шахслараро зиддиятларнинг сабаби шу метод ёрдамида ўрганилади. Умуман олганда, социометрия методидан турли ёшдаги, икки хил жинсдаги, савияси ҳар хил кишилар гуруҳларидаги психологик қонуниятларни тадбиқ этишда унумли фойдаланиш мумкин.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Абу Наср Форобийнинг «Бахг-саодатга эришув» асарини мутолаа қилинг ва алломанинг қуйидаги қарашларини ёзма баён этинг:

а) инсоний камолотга эришувда ақлий билишнинг аҳамияти.

б) иродавий фазилятларни шакллантириш ва одатга айлантиришда инсон қудрати, таълим ва тарбиянинг кучи ҳақида.

в) ёшларнинг касб-ҳунар ва иш-тажрибани эгаллаши тўғрисида.

2. Ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг вужудга келиш сабабларини кўрсатинг.

3. Турли даврларда психик ривожланиш ҳақидаги талқинларнинг моҳиятини ёритиб беринг.

4. Фаннинг предмети, назарий ва амалий вазифалари нималардан иборат? Унинг истиқболи ҳақида нима дея оласиз?

5. Ёш даврлари психологияси ва педагогик психологияда тадқиқотларни ташкил этиш ва илмий методлари ҳақида маълумот беринг.

Мавзу юзасидан тест саволлари:

1. Ёш даврлари психологияси нимани ўрганади.

А) Инсонда турли психик жараёнлар ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини, унинг турли хил фаолиятларини ва шахснинг таркиб топишини;

Б) Инсон руҳиятининг ривожланиш даврларини аниқлаш, шу соҳадаги маълумотларни тўплаш;

В) Онтогенездаги турли ёш даврлари психик тараккиётининг умумий қонуниятларини, психик ривожланишини ҳамда психологик хусусиятларини ўрганади.

2. Ёш даврлари психологиясининг вазифалари нималардан иборат.

А) Мактабда билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш қонуниятларини, бу жараёнда содир бўладиган индивидуал тафовутларни, ўқувчида фаол, мустақил ва ижодий тафаккурни таркиб топтириш қонуниятларини тадқиқ этишдир;

Б) Шахснинг қамол топиши қонуниятлари ва турли ёш даврдаги одамларда намоён бўладиган психик фаолият, ҳолатлар ва шарт-шароитларнинг ўзаро таъсири хусусиятларини ўрганишдир;

В) Инсон ҳаёт йўлининг турли босқичларида унинг шахсига хос хусусиятларини ўрганиш.

3. "Педагогик психология" - бу

А) Таълим-тарбиянинг шахсга самарали таъсир этувчи омиллари, қонунитлари ва механизмларини ўрганувчи фандир;

Б) Психик тараккиётнинг умумий қонуниятларини, психик ривожланишини ҳамда психик хусусиятларини ўрганувчи фандир;

В) Инсон узок умр кўришининг сирларини – геронтопсихологик қонуниятларни очиш ва тарғиб қилувчи фандир.

4. "Педагогик психология" фанининг муҳим вазифалари нималардан иборат.

А) Психик жараёнларнинг намоён бўлиши ва ривожланишини ўрганади;

Б) Инсон билиш фаолияти ривожланиши, унга ўзини қуршаб турган борликни янада чуқурроқ ақс эттиришдан иборат;

В) Мактабдаги таълим жараёнини янада такомиллаштиришнинг психологик асосларини ишлаб чиқаришдан иборат.

5. Инсон руҳияти, тана ва қалбнинг бирлиги, инсон организми тузилиши, ундаги нерв фаолияти ва уларнинг тармоқланиши ҳақида қимматли маълумотларни бизгача қолдирган донишманд ким?

А) Юсуф Хос Хожиб;

Б) Абу Али Ибн Сино;

В) Абу Райҳон Беруний.

6. "Ёш ва педагогик психология" фанининг методларини аниқланг.

А) Табиий метод, маълумотларни тўплаш, кузатиш, лаборатория методи, қонуниятларни қўллаш;

Б) Сухбат методи, тест методи, маълумотларни қайта ишлаш, психологик-педагогик эксперимент, қонуниятларни амалда қўллаш, анкета методи;

В) Кузатиш методи, эксперимент, психологик-педагогик эксперимент, анкета методи, сухбат методи, тест методи, биографик (таржимаи ҳол) методи, социометрик метод.

II БОБ. ПСИХИК РИВОЖЛАНИШ ВА ТАЪЛИМ

- 2.1. Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишининг шароитлари. Биологик ва ижтимоий омиллар.
- 2.2. Психик тараққиёт ва таълимнинг ўзаро муносабати.
- 2.3. Ёш даврлари психологияси ва педагогик психологияда ёш даврларини табақалаш муаммолари.

2.1. Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишининг шароитлари. Биологик ва ижтимоий омиллар

Психик ривожланиш ва бу ўзгаришларга сабаб бўладиган кучлар ўртасидаги муносабат қонунларини ўрганиш ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг муҳим ва долзарб муаммоларидан биридир.

Инсон шахсининг психик ривожланиши ва унинг шаклланиши мураккаб тадқиқот жараёнидир. Зеро, унинг ўзига хос хусусиятлари ва қонуниятларини асосли илмий билиш, ўқувчи шахсига педагогик жиҳатдан таъсир кўрсатишнинг зарур шартидир.

Инсон ~ биосоциал мавжудотдир. Унинг бирлиги, бир томондан, кишининг психик, туғма равишда ташкил топган хусусиятлари (масалан, кўриш ёки эшитиш сезгиларининг, шунингдек, олий нерв тузилишининг ўзига хос хусусиятлари), иккинчи томондан эса фаолиятнинг онгли субъекти ва ижтимоий тараққиётнинг фаол иштирокчиси сифатида унинг хулқ-атвор (масалан, ахлоқий одатлар) хусусиятларида намоён бўлади.

Хўш, одам психикаси ва ҳатти-ҳаракатларида намоён бўладиган бу хусусиятларни нималар сирасига киритиш мумкин? Инсон психикасининг табиати биологикми ёки инкилобий характерга эгами?

Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишига таъсир этувчи омилларнинг муаммоси ўз моҳияти жиҳатидан ғоявий характерга эга. Шу боис, бу масалани ҳал қилишда бир-бирига қарама-қарши бўлган турли оқимлар, йўналишлар майдонга келган. Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришда майдонга келган биринчи оқим **биогенетик концепция**, назария бўлса, иккинчи оқим **социогенетик концепция**дир.

Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришга интилувчи *биогенетик оқим* XIX асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган.

Бола психик хусусиятларининг туғма табиати ҳақидаги таълимот шу вақтга қадар аксарият психология мактабларининг асосини ташкил этиб келмоқда. Мазкур таълимот инсон психикасининг барча умумий ва индивидуал хусусиятлари табиат томонидан белгиланган, унинг биологик тузилишига тенглаштирилгандир, психик ривожланиш эса, ирсий йўл билан азалдан белгиланиб, инсон организмга жойлаштирилган шу хусусиятларнинг маромига етилиш жараёнидан иборат деб таъкидлайди. Маълумки, наслий хусусиятлар туғма йўл билан наслдан наслга тайёр ҳолда берилади, бироқ шундай бўлишига қарамай, бу оқим намояндалари инсон

шахси ва унинг барча хусусиятлари «ички қонунлар» асосида, яъни наслий хусусиятлар негизида майдонга келадиган нарса, биологик омилларга боғлиқдир, деб таъкидлайдилар.

Биогенетик таълимот, инсон қобилиятларининг ривожланиш даражаси (чунончи, имкониятларнинг чегараси, унинг энг юксак нуқтаси) тақдир томонидан белгиланиб кўйилганлигини, ўқувчи имкониятлари ва қобилиятларини махсус тестлар ёрдамида аниқлаб, ундан сўнг таълим жараёнини унинг ирсият томонидан белгиланган тараққиёт даражасига мослаштириш, уларнинг ақлий истеъдод даражаларига қараб турли мавқедаги мактабларда тахсил олиши зарур деб таъкидлашади.

Чунончи, бу йўналиш тарафдорларидан, америкалик психолог Э.Торндайк ўқувчиларнинг «табиий кучлари» ва «туғма майллар» психик ривожланишининг етакчи омили килиб кўрсатиб, муҳитнинг, таълим-тарбиянинг таъсири - иккинчи даражалидир, деб айтади.

Австралиялик психолог К.Бюлер болаларнинг фақат ақлий тараққиётигина эмас, балки ахлоқий ривожланиши ҳам наслий томондан белгилангандир, деб таъкидлайди.

Америкалик педагог ва психолог Дж.Дьюи - инсон табиатини ўзгартириб бўлмайди, одам ирсият воситасида ҳосил қилган эҳтиёжлари ва психик хусусиятлари билан туғилади. Бу эҳтиёжлар ва психик хусусиятлар тарбия жараёнида намоён бўлиб, баъзида ўзгариши, тарбиянинг эса микдорини белгилаб берувчи мезондир, деб ҳисоблайди.

Веналик врач-психолог З.Фрейд мазкур оқим намояндаси сифатида шахснинг фаоллигини, уни ҳаракатга келтирувчи кучларни қуйидаги тарзда тушунтиришга интилади. Одам ўзининг қадимий ҳайвон тарикасидаги авлодаждодларидан наслий йўл билан ўтган инстинктив майлларнинг намоён бўлиши туфайли фаолдир. З.Фрейднинг фикрига кўра, инстинктив майллар асосан жинсий инстинктлар шаклида намоён бўлади. З.Фрейд, шахснинг фаоллигини даставвал жинсий майллар билан боғлайди. Бироқ инстинктив майллар жамиятда худди ҳайвонот оламидагидек эркин намоён бўлавермайди. Жамиятдаги жамоа ҳаёти одамни, ундаги мавжуд инстинктив майлларни (яъни, жинсий майлларни) жуда кўп жиҳатдан чеклаб қўяди. Оқибатда одам ўзининг кўп инстинктлари ва майлларини босишга, тормозлашга мажбур бўлади. Унинг таълимотига кўра, тормозланган инстинкт ва майллар йўқолиб кетмайди, балки бизга номаълум бўлган онгсизлик даражасига ўтказилиб юборилади. Онгсизлик даражасидаги бундай инстинктлар ва майллар ҳар турли «комплекслар» бирлашадилар, гўё инсон шахси фаоллигининг ҳақиқий сабаби айтилиши шунинг «комплекслар»нинг намоён бўлишидир. З.Фрейднинг таълимотидан, унинг очикдан--очик биологизаторлик тарғиботчиси эканлигини, инсон шахсининг фаоллигини жинсий майллардан иборат эканлиги ҳақидаги назарияси илмий асосга эга эмаслигини эътироф этиш мумкин.

Бундай таълимотлардан, хусусан дин ҳомийлари кенг фойдаланиб, инсоннинг тақдири ана шу илмлар билан чамбарчас боғлиқдир, деб таъкидлашади.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган яна бир таълимот - *социогенетик концепция* қобилиятларнинг тараққиётини, фақат, теварак-атрофдаги муҳитнинг таъсири билан тушунтиради. Бу йўналиш ўз замонаси учун илғор ҳисобланган XVIII аср француз олими К.Гельвеций таълимотидан бошланган. К.Гельвецийнинг таълимотига кўра, барча одамлар ақлий ва ахлоқий ривожланиши учун туғилишдан оқ мутлақо бир хил табиий имкониятга эга бўладилар, Шунинг учун одамларнинг психик хусусиятларидаги фарқ, фақатгина муҳит ва тарбиянинг турлича таъсир қилиши билан вужудга келади, деб тушунтирилади. Бу назария одамларнинг психик, рухий, оқибатда ижтимоий тенгсизлиги уларнинг туғма хусусиятлари деган таълимотга қарши қаратилган эди. Бу назариянинг хорижий мамлакатлардаги ҳозирги турли намояндалари психиканинг ривожланишида ижтимоий муҳитнинг ғоят даражада муҳим роли борлигини эътироф этадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган социогенетик концепция фанда экспериментларнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Маълумки, XVII асрнинг охири ва XVIII асрнинг бошларида табиий фанлар жадал суръатлар билан ривожлана бошлади, ўша пайтда ҳамманинг диққат-эътибори мўъжизакор тажрибага қаратилган эди. Бу ҳодиса инсон шахсининг таркиб топиши масаласига ҳам таъсир қилмай қолмади.

Социогенетик концепция намояндалари инсоннинг бутун тараққиёти, шу жумладан, шахсий хусусиятларнинг таркиб топиши, асосан, тажрибага боғлиқдир. Бу назарияда шахсда рўй берадиган ўзгаришларни жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш усуллари, атрофидаги одамлар билан ўзаро муносабат воситалари асосида тушунтирилади, Бу таълимотга кўра инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётдаги ижтимоий шарт-шароитларнинг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Чунончи, англиялик олим Джон Локк дунёга келган янги чақалоқ боланинг руҳини «*топ-тоза тахтага*» ўхшатади. Унинг фикрича, боланинг «*топ-тоза тахта*» тарзидаги руҳига нималарни ёзиш мутлақо катта одамлар ихтиёрларидадир. Шунинг учун боланинг қандай одам бўлиб етишиши, яъни унда қандай шахсий фазилатларнинг таркиб топиши бола ҳаётдан оладиган тажрибага, ўзгалар билан мулоқот жараёнида оладиган ҳаётий тушунча ва тасаввурларига боғлиқдир, деб таъкидлайди. Ҳар иккала йўналишнинг намояндалари, ўз манфаатларининг ташқи жихатдан бир-бирига қарама-қарши бўлишига қарамай, инсоннинг психик хусусиятларини ё наслий, биологик омиллар таъсири остида, ёки ўзгармас муҳит таъсирида аввалдан белгиланган ва ўзгармас нарса, деб эътироф этадилар.

Маълумки, одам шахс сифатида мунтазам, қандайдир фаолиятда таркиб топиб боради, ривожланади, унинг фаоллиги намоён булади. Агарда ҳайвонлар теварак-атрофдаги ташқи муҳитга пассив мослашиб, ҳаёт фаолиятларида табиатдаги, яъни ташқи муҳитдаги тайёр нарсалардан фойдалансалар, одам эса теварак-атрофидаги ташқи муҳитга фаол таъсир кўрсатиб, уни ўз иродасига бўйсундиради ҳамда ўзгартириб, ўз эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилдиради.

Кузатишлар жараёнида шу нарса маълум бўлди-ки, одамдаги туғма, ирсий механизмлари унинг психик ривожланишига таъсир кўрсатади-ю, бироқ унинг мазмунини ҳам, шахсий фазилатларини ҳам белгилаб бера олмайди. Таъкидлаш зарурки, муҳит ҳам бола психикасида ривожлантиришда муайян рол ўйнайди. Фақат, бунинг учун болани ўқитаётган кишиларнинг таъсири натижасида бола ана шу муҳитни фаол равишда ўрганиб олиши, табиийдир.

2.2. Психик тараққиёт ва таълимнинг ўзаро муносабати

Психология фани замонавий таълимотга асосланган ҳолда инсон шахсининг таркиб топишини асосан учта омилнинг таъсирига боғлиқлигини далиллар асосида изоҳлаб беради. Улардан, **биринчиси** - инсон туғилиб вояга етадиган ташқи ижтимоий муҳитнинг таъсири;

- **иккинчиси** - одамга узоқ муддат давомида мунтазам тарзда бериладиган таълим-тарбиянинг таъсири;

- **учинчиси** - одамга туғма равишда, тайёр ҳолда бериладиган наслий хусусиятларнинг таъсиридир.

Маълумки, ҳар бир одам ўзига хос, бошқаларда айнан такрорланмайдиган ижтимоий муҳитда, аниқ ижтимоий муносабатларда, яъни оила, жамоа ва жамиятда, одамлар орасида яшаб улғаяди, шаклланади.

Бу ижтимоий муносабатларга одам жамият аъзоси сифатида, маълум синфнинг, у ёки бу ижтимоий гуруҳнинг намоёндаси сифатида ва ниҳоят, ташкил қилинганлик ва уюшқоқлик даражаси турлича бўлган муайян жамоаларнинг фаол аъзоси сифатида қатнашади.

Шахснинг моҳияти ўз табиати жиҳатидан ижтимоий характерга эгадир. Шахсдаги барча психик хусусиятлари, ижодий фаоллигининг ривожланиш манбалари унинг теvarак-атрофидаги ижтимоий муҳитда, жамиятдадир. Инсон шахси сабабий боғлиқликда бўлиб, унинг ижтимоий турмуши билан белгиланади. Мана шу маънода шахснинг тараққиёти одамлар билан муносабатда юзага келадиган ижтимоий тажрибани эгаллаш жараёнидан иборатдир. Бунинг натижасида инсоннинг психик хусусиятлари, ахлоқий фазилатлари, характери, иродавий сифатлари, қизиқишлари, эътиқод ва дунёқараши таркиб топади.

Муҳит, маълум мақсадга қаратилган таълим ва тарбия, азалдан берилган, генетик жиҳатдан қатъий белгиланган ниманидир намоён қилиш учун шароитгина бўлиб қолмай, балки инсон психик хусусиятларини таркиб топтиради.

Бу борада, **биринчидан**, одам муҳит таъсири остидаги пассив объект бўлмай, балки фаол мавжудотдир. Шу боис ташқи ҳаёт шароити, ташқи таъсир инсон психикасини белгиламайди, балки одамнинг муҳит билан бўлган ўзаро таъсири орқали, унинг муҳитдаги фаолияти орқали белгиланади. Шу сабабли муҳитнинг таъсири ҳақида эмас, балки одамнинг теvarак-атрофдаги муҳит билан фаол ўзаро таъсири ҳақида гапириш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, психиканинг ривожланиши пировард натижада ташқи шароитларга, ташқи таъсиротларга боғлиқдир. Лекин бу ривожланишини бевосита ташқи шароитдан ва ташқи вазиятдан келтириб чиқариб бўлмайди. Бу шароитлар ҳамда вазиятлар ҳамisha одамнинг ҳаётий тажрибаси, унинг шахси, индивидуал

психологик хусусиятлари ва психик қиёфаси орқали таъсир қилади.

Учинчидан, одам фаол мавжудот сифатида ўзи ҳам онгли равишда ўз шахсини ўзгартириши, яъни ўзи-ўзини тарбиялаш билан шуғулланиши мумкин. Лекин, бу жараён атроф-муҳитдан ажралган ҳолда эмас, балки муҳит билан мослашган ҳолда ва муҳит билан ўзаро муносабатда содир бўлади.

Юқоридагилардан хулоса чиқариб шуни айтиш мумкинки, одамнинг (боланинг, ўқувчининг) ижтимоий ташкил топган ва фаол фаолияти унинг психик ривожланишининг асоси, воситаси ҳамда шартидир.

Ўз-ўзидан маълумки, одамнинг психик ривожланиши учун табиий, биологик имкониятлар ниҳоятда зарурдир. Инсон психик хусусиятлари меъёрида таркиб топиши учун муайян даражадаги биологик тузилиш, инсон мияси ва нерв системаси бўлиши шарт. Бу табиий хусусиятлар психик ривожланишни ҳаракатта келтирувчи кучлар, омиллар эмас, балки фақат дастлабки шароитлардир, холос.

Табиий хусусиятлар тараққиётни ҳаракатга келтирувчи куч эмаслигига қарамай, инсон психик тараққиётига таъсир кўрсатади.

Биринчидан, табиий хусусиятлар психик хусусиятлар тараққиётининг турли йўллари ва усуллари белгилаб беради. Инсон нерв системасининг хусусиятлари ўз-ўзига шахснинг ҳеч қандай психик хусусиятларини белгиламайди. Ҳеч бир меъёрдаги бола дадил ёки кўрқоқ, иродали ёки иродасиз, меҳнатсевар ёки ялқов, интизомли ёки интизомсиз бўлиб туғилмайди. Агарда тарбия тўғри ташкил қилинса, нерв системасининг исталган типи асосида характернинг барча ижтимоий қимматли хислатларини шакллантириш мумкин. Масалан, сабот-матонат ва ўз-ўзини тутати билиш хислатини нерв системасининг типи шиддатли бўлган болаларда ҳам, ёки нерв системасининг типи вазмин бўлган болаларда ҳам тарбиялаш мумкин ва тарбияласа бўлади. Бироқ биринчи ҳолдаги болаларни тарбиялаш иккинчи ҳолдагиларни тарбиялашга қараганда қийинроқ бўлади. Ҳар иккала ҳолда керакли сифатларни тарбиялаш йўллари ва усуллари ҳам турлича бўлади.

Иккинчидан, табиий хусусиятлар одамнинг бирор соҳада эришган ютуқлари даражасига ҳам таъсир қилиши мумкин, Масалан, қобилият куртакларида туғма индивидуал фарқлар мавжуд. Шу сабабли баъзи одамлар бошқа одамлардан маълум бир фаолиятни эгаллаш имконияти жиҳатидан устун туришади. Баъзида эса аксинча, бирор-бир фаолият турини эгаллаш имконияти жиҳатидан эса улардан ортда қолишлари мумкин. Мана шу маънода олганда одамлар ўз қобилиятларини баравар ривожлантириш имкониятига эга эмаслар. Гарчи табиий куртаклар ўқувчиларнинг психик ривожланиши учун маълум аҳамиятга эга бўлса ҳам (шу сабабли, масалан, таълим жараёнида айрим ўқувчилардан бошқа ўқувчиларга нисбатан кўпроқ зўр бериш талаб қилинади, айрим ўқувчига ўқитувчи кўпроқ куч сарфлайди, эътибор беради ва кўпроқ вақт ажратади), бу куртакларнинг ўзи психик тараққиётда ҳал қилувчи рол ўйнамайди.

Турли йўналишга эга бўлган психологлар, бир томондан таълим ва тарбия, иккинчи томондан эса ривожланиш ўртасидаги ўзаро муносабати муаммосини кенг доирада муҳокама қилмоқдалар.

Ривожланиш деганда, одатда ҳодисаларнинг ҳар икки тури тушунилади ва бу тушунчалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир: 1) миянинг биологик, органик етилиши, унинг анатомик-физиологик тузилиши жиҳатидан етилиши; 2) психик (ақлий) ривожланишнинг маълум ўсиш даражалари сифатидаги, ўзига хос ақлий етилиш сифатидаги психик ривожланиши. ўз-ўзидан маълумки, ақлий ривожланиш мия тузилишининг биологик ечилиши билан боғлиқдир ва бу хусусият таълим-тарбия ишларида, албатта, ҳисобга олиниши лозим, чунки таълим миянинг органик жиҳатдан етилишини инкор эта олмайди. Бироқ мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишини муҳитга, таълим-тарбияга мутлақо боғланмаган ҳолда ўзининг қатъий биологик қонунлари асосида содир бўлади, деб бўлмайди. Муҳит, таълим-тарбия ва тегишли машқ, мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишига ёрдам беради.

Бу жараёнда таълим қандай мавқега эга? Таълим ривожланишга нисбатан етакчи вазифани бажарадими ёки аксинча? Бу муаммонинг ҳал қилиниши таълим жараёнининг мазмуни ва методикасини, ўқув дастурлари ва дарсликларнинг мазмунини белгилаб беради.

Бу борада немис психологи В.Штерн: таълим психик ривожланишнинг орқасидан боради ва унга мослашади, деган фикрни олға сурган эди. Бу фикрга қарама-қарши рус психологи Л.С.Виготский боланинг психик ривожланишида таълим ва тарбиянинг етакчилик роли бор, деган қонидани биринчи бўлиб илгари сурди ва уни: таълим ривожланишдан олдинда боради ва уни ўз орқасидан эргаштириб олиб боради, деб аниқ ифодалаб, беради. Юқорида баён қилинган биринчи фикрга мувофиқ таълим фақат ривожланиш томонидан эришилган нарсалардан фойдаланади. Шунинг учун ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига аралашмаслик, унга халақит бермаслик, балки таълим учун имконият етилгунча чидам билан пассив кутиб туриш керак.

Швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг назарияси ҳам айни шу ғоялар билан йўғрилгандир.

Ж.Пиаженинг фикрича, боланинг ақлий ўсиши ўзининг ички қонунлари асосида ривожлана бориб, сифат жиҳатдан ўзига хос бир қатор генетик босқичларни босиб ўтади. Таълим - бу ақлий етилиш жараёнини фақат бир қадар тезлатишга ёки секинлаштиришга қобилдир, лекин у ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига ҳеч қандай жиддий таъсир кўрсата олмайди. Демак, таълим ривожланиш қонунларига бўйсунуши керак. Масалан, болада мантиқий тафаккур етилмай туриб, уни мантиқий фикр юритишга ўргатиш фойдасиздир. Таълимнинг турли босқичлари боланинг тегишли психологик имкониятлари пишиб етиладиган муайян ёшидан қатъий назар боғлиқлиги ана шундан келиб чиқади.

Таъкидлаш жоизки, таълим етакчи ролни бажаради, таълим ва ривожланиш эса ўзаро бир-бирига боғлиқдир; улар алоҳида содир бўладиган икки жараён бўлмай, балки бир бутун жараёндир. Таълимсиз тўла ақлий ривожланиш бўлиши мумкин эмас. Таълим ривожланишга туртки бўлади, ривожланишни ўз ортидан эргаштириб боради. Зарур шароит туғилганда таълим мантиқий фикрлаш малакасини таркиб топтиради ва тегишли ақлий ривожланиш учун замин бўлади. Лекин, таълим ривожланишга туртки бўлиш билан бир вақтда ўзи ривожланишга

таянади, эришилган ривожланиш даражасининг хусусиятларини, ривожланишнинг ички қоидаларини, албатга, инобатга олади. Таълимнинг имкониятлари жуда кенг бўлса-да, бироқ чексиз эмас. Йирик рус психологи Л.С.Виготский таълим ва тараққиёт муаммосига ижтимоий-тарихий жараён нуқтаи-назаридан ёндашиб, билимларни ўзлаштириш инсониятнинг тарихий тараққиётида яратилган маданиятда иштирок этиш жараёнидир, деб таъкидлайди. У олға сурган психик функциялар тараққиётининг маданий-тарихий назариясига кўра, психик фаолият тараққиёти унинг «табiiй» шаклини бевосита қайта қурган ҳолда, турли аломатлар билан аввал ташқи, сўнг ички ифодаланишни назарда тутиб, «маданий» шаклини эгаллаш тушунилади.

Шу муносабат билан Л.С.Виготскийнинг психологияга киритган *“психик тараққиётнинг энг яқин зонаси”* тушунчаси муҳим аҳамият касб этади. Бунинг асл моҳияти, боланинг мустақил фаолияти катталар билан ҳамкорликда, унинг раҳбарлигида амалга оширилади. Л.С.Виготский томонидан киритилган «психик тараққиётнинг энг яқин зонаси» тушунчаси «таълим тараққиётдан олдинда боради» деган умумий қоиданинг яққол мазмунини тушуниш учун имконият яратади.

Э.Торндайк ва Ж.Пиаженинг таълим билан тараққиётни айна бир нарса деб тушунтиришига қарамай Л.С.Виготский: *«Бола тараққиётини ҳеч маҳал мактаб таълимидан ташқаридаги соя деб ҳисоблаш мумкин эмас»*, - деб таъкидлайди. Бундан ташқари, таълим ва тараққиёт бир-бирига тобе бўлмаган жараёнлардир, деган йўналишдаги психологларни ҳам у қаттиқ танқид қилади. П.П.Блонский таълимнинг бола тараққиётидаги ўрнига алоҳида аҳамият беради. Шунинг учун ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши тўғридан-тўғри мактаб дастури мазмунига боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, таълим жараёнида болалар маълум қоида асосида фаолият қилишга одатланадилар. Таълим таъсири натижасида ўқувчиларда ўз-ўзини ва ўзининг ақлий фаолиятини назорат қилиш юзага келади. Психолог-олимлардан В.В.Давидов, П.Я.Гальперин, Д.Б.Эльконин, Н.А.Менчинская, А.А.Люблинская, Э.Ф.Ғозиевлар ўз тадқиқотларида таълимнинг тараққиётдаги етакчи ролини таъкидлашади.

Психик тараққиётнинг омиллари ва шароитлари аниқлаб олинган тақдирда ҳам, психикада юзага келадиган ўзгаришларнинг манбалари, психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар нималардан иборат, деган саволнинг туғилиши, табиийдир.

Боланинг психик ривожланишини ҳаракатга келтирувчи кучлар мураккаб ва турли-тумандир. Ривожланишнинг моҳиятини қарама-қаршиликлар курашидан, ички зиддиятлар боланинг, психик ривожланишини бевосита ҳаракатга келтирувчи кучлар, таълим ва тарбия жараёнида юзага келадиган ҳамда бартараф қилинадиган эскилик ва янгилик ўртасидаги қарама-қаршиликлардан иборатдир. Бундай зиддиятларга, масалан, фаолият томонидан юзага келадиган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги зиддиятлар; боланинг ўсиб бораётган жисмоний ва рухий имкониятлари билан эски, таркиб топган ўзаро муносабат шакллари ва фаолият турлари ўртасидаги зиддиятлар; жамият, жамоа, катта одамлар томонидан кундан-кунга ортиб бораётган талаблар

билан психик тараққиётнинг мазкур даражаси ўртасидаги зиддиятлар киради.

Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчида мустақил иродавий фаолиятга нисбатан бўлган тайёрлик билан хатти-ҳаракатларнинг мавжуд вазиятга ёки бевосита ички кечинмаларга боғлиқлиги ўртасида зиддият мавжуддир, ўсмирларда эса энг кучли зиддиятлар бир томондан, унинг ўзига ўзи баҳо бериши ва ўз талаблари даражаси ва иккинчи томондан, атрофдагиларнинг унга нисбатан бўлган муносабатлари ҳақидаги ички кечинмаси ўртасида, шунингдек, ўзининг жамоадаги реал мавқеи тўғрисидаги ички кечинмаси ўртасида; катта одамлар ҳаётида тўла ҳуқуқли аъзо сифатида қатнашиши эҳтиёжи билан бунга ўз имкониятларининг мос келмаслиги ўртасида пайдо бўлади.

Кўрсатилган барча зиддиятлар бирмунча юқори даражадаги психик фаолиятларни таркиб топтириш орқали бартараф қилинади. Натижада бола психик ривожланишнинг янада юксакроқ босқичига кўтарилади. Эҳтиёж қондирилади - зиддият йўқолади. Бироқ қондирилган эҳтиёж, янги эҳтиёжни туғдиради. Бу зиддият бошқа бир зиддият билан алмашинади, тараққиёт давом этади.

Ривожланиш фақат соф миқдор ўзгаришлари жараёнидан, яъни қандайдир психик ходисаларнинг, хусусият ва сифатларнинг кўпайиши ёки камайишидан иборат бўлиб қолмай, балки сифат жиҳатдан янги хусусиятларнинг, яъни янгидан ҳосил қилинган сифатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Психологлар психик ривожланишнинг умумий қонуниятлари борлигини қайд этиб кўрсатмоқдалар. Бироқ муҳит таъсирига нисбатан бу қонуниятлар иккиламчидир, чунки бу қонуниятларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳаёт шароитига, фаолиятга ва тарбияга боғлиқдир. Мана шундай умумий қонуниятларга биринчи навбатда, *психик ривожланишнинг нотекислиги* киради. Бунинг моҳияти шундан иборатки, ҳар қандай шароитда, ҳатто таълим ва тарбиянинг энг қулай шароитларида ҳам шахснинг турли психик белгилари, функциялари ва хусусиятлари ривожланишнинг битта даражасида тўхтаб турмайди. Боланинг айрим ёш давларида психиканинг у ёки бу йўналишларида ривожланиш учун ниҳоятда қулай шароитлар пайдо бўлади ва бу шароитларнинг баъзилари вақтинчалик, ўткинчи характерда бўлади. *У ёки бу психик хусусиятлар ва сифатларнинг ривожланиши учун энг қулай шароитлар бўлган ана шундай ёш давлари сензитив даврлар деб аталади. (Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев).* Бундай сензитивлик даврининг мавжудлигига миянинг органик жиҳатдан етилиш қонунияти ҳам, айрим психик жараёнлар, хусусиятлар, ҳаётий тажриба ҳам сабаб бўлади.

Шундай қилиб, боланинг, мактаб ўқувчисининг психик ривожланиши - мураккаб тараққиёт жараёнидир.

2.3. Ёш давлари психологияси ва педагогик психологияда ёш давларини табақалаш муаммолари

Психология фанида ёш даврларини табақалаш бўйича турлича усуллар мавжуддир. Бу инсон шахсини тадқиқ қилишга турли нуқтаи-назардан ёндашуви ва мазкур муаммонинг моҳиятини турлича ёритади.

Маълумки, ҳар бир давр ўзининг муҳим ҳаётӣ шароитлари, эҳтиёжлари ва фаолияти, ўзига хос қарама-қаршиликлари, психикасининг сифат хусусиятлари ва психик жиҳатдан характерли янги сифатларнинг ҳосил бўлиши билан ажралиб туради. Ҳар бир давр ўзидан олдинги давр томонидан тайёрланиб, унинг асосида шаклланиши ва ўз навбатида, ўзидан кейинги даврнинг пайдо бўлиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Шу ўринда психологияда мавжуд ёш даврларини табақалаш назарияларига урғу бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг ақл-идрок назарияси, ақл-идрок функциялари ҳамда унинг даврлари ҳақидаги таълимотни ўз ичига олади. Ақл-идрокнинг асосий вазифалари, мослашиш ва кўникишдан иборат бўлиб, бу унинг доимий вазифалар туркумини ташкил этади.

Муаллиф, бола ақл-идрокини қуйидаги психик ривожланиш даврларига таснифлайди: 1) сенсомотор интеллекти - туғилгандан 2 ёшгача; 2) операциягача тафаккур даври - 2 ёшдан 7 ёшгача; 3) аниқ операциялар даври - 7, 8 ёшдан - 11, 12 ёшгача; 4) расмий операциялар даври.

Француз психологи А.Валлон эса ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратади: 1) ҳомиланинг она қорнидаги даври; 2) импульсив ҳаракат даври - туғилгандан 6 ойликгача; 3) ҳис-туйғу даври (эмоционал) - 6 ойликдан 1 ёшгача; 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври - 1 ёшдан 3 ёшгача; 5) персонологизм (шахсга айланиш) даври - 3 ёшдан - 5 ёшгача; 6) фарқлаш даври - 6 ёшдан - 11 ёшгача; 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик даври - 12 ёшдан -18 ёшгача.

Рус психологиясидаги ёш даврларини табақалаш муаммоси дастлаб Л.С.Виготский, П.П.Блонский, Б.Г.Ананьев сингари йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик бу муаммо билан шуғулланувчилар сафи ортиб борди, шу боис ёш даврларини таснифлаш муаммоси ўзининг келиб чиқиши, илмий манбаи, ривожланиш жараёнларига ёндашилиши нуқтаи назаридан бир-биридан кескин фарқ қилади. Ҳозирги вақтда ёш даврларини табақалаш юзасидан мулоҳаза юритишда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳларга ажратиш ва уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқдир.

Л.С.Виготский психологларнинг ёш даврларини табақалаш назарияларини танқидий таҳлил қилиб, муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгилинишларга таяниб, ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратади;

1. Чақалоқлик даври инқирози.
2. Гўдаклик даври - 2 ойликдан 1 ёшгача. Бир ёшдаги ииқироз.
3. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача - 3 ёшдаги инқироз.
4. Мактабгача давр - 3 ёшдан 7 ёшгача - 7 ёшдаги инқироз.
5. Мактаб ёши даври - 8 ёшдан 12 ёшгача - 13 ёшдаги инқироз.

6. Пубертат (жинсий етилиш) даври - 14 ёшдан 18 ёшгача, 17 ёшдаги инқироз.

Л.С.Виготский ўзининг ёш даврларини табақалаш назариясини илмий асослаб, таърифлаб бера олган. Олим энг муҳим психик янгиланишлар ҳақида илмий ва амалий аҳамиятга молик мулоҳазалар билдирган. Бироқ, бу мулоҳазаларда анча мунозарали, баҳсли ўринлар ҳам мавжуд. Умуман Л.С.Виготскийнинг ёш даврларини табақалаш назарияси илмий-тарихий аҳамиятга эга, унинг ривожланишни амалга оширувчи инқирозлар тўғрисидаги мулоҳазали ва олға сурган ғоялари ҳозирги куннинг талабларига мосдир.

Д.Б.Элькониннинг таснифи етакчи фаолият (А.Н.Леонтьев) назариясига, ҳар қайси ривожланиш палласида бирор фаолиятнинг устунлик қилиши мумкинлигига асосланади. Етакчи фаолиятнинг инсон шахс сифатида камол топишидаги роли, назариянинг асосий моҳиятини ташкил қилади.

Д.Б.Эльконин ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратишни лозим топади:

1. Ғўдаклик даври - туғилгандан 1 ёшгача - етакчи фаолият - бевосита эмоционал мулоқот;
2. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача - етакчи фаолият - предметлар билан нозик ҳаракатлар қилиш;
3. Мактабгача давр - 3 ёшдан 7 ёшгача - ролли ўйинлар;
4. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 10 ёшгача - ўқиш;
5. Кичик ўсмирлик даври - 10 ёшдан 15 ёшгача - шахснинг интим (дилкаш, самимий) мулоқот;
6. Катта ўсмирлик ёки илк ўспиринлик даври - 16 ёшдан 17 ёшгача; - етакчи фаолият - ўқиш, касб танлаш даври.

Д.Б.Эльконин таснифини кўпчилик психологлар томонидан эътироф этилса-да, бироқ унинг бирмунча мунозарали томонлари мавжуд. Умуман Д.Б.Элькониннинг мазкур назарияси психология фанида, айниқса ёш даврлари психологиясида муҳим ўрин тутди.

Болалар психологияси фанининг йирик. намояндаси А.А.Люблинская инсон камолотини ёш даврларга ажратишда фаолият нуқтаи назаридан ёндашиб, қуйидаги даврларни атрофлича ифодалайди:

1. Чақалоқлик даври - туғилгандан бир ойликкача;
2. Кичик мактабгача давр - 1 ойликдан 1 ёшгача;
3. Мактабгача тарбиядан аввалги давр - 1 ёшдан 3 ёшгача;
4. Мактабгача тарбия даври - 3 ёшдан 7 ёшгача;
5. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11, 12 ёшгача;
6. Ўрта мактаб ёши даври (ўспирин) - 13 ёшдан 15 ёшгача;
7. Катта мактаб ёши даври - 15 ёшдан 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таниқли намояндаси В.А.Крутецкий инсоннинг онтогенетик камолотини қуйидаги босқичлардан иборатлигини таъкидлайди:

1. Чақалоқлик (туғилгандан 10 кунликкача);
2. Ғўдаклик (10 кунликдан 1 ёшгача);
3. Илк болалик (1 ёшдан 3 ёшгача);

- 4.Боғчагача давр (3 ёшдан 5 ёшгача);
- 5.Боғча ёши (5 ёшдан 7 ёшгача);
- 6.Кичик мактаб ёши (7 ёшдан 11 ёшгача);
- 7.Ўсмирлик (11 ёшдан 15 ёшгача);
- 8.Илк ўспиринлик ёки катта мактаб ёши (15 ёшдан 18 ёшгача).

Юқоридаги ҳар иккала тасниф пухталигидан, уларга қандай нуқтаи назардан ёндашилганлигидан қатъий назар инсон камологини тўла ифодалаб беришга ожизлик қилади.

Мазкур назариялар инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот беради, холос. Уларда ёшлик, етуклик, қариллик даврларининг хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида назарий ва амалий маълумотлар етишмайди. Шунга қарамай улар ўрта мактаб педагогик психология фани учун алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳозирги замон психологиясининг йирик вакили А.В.Петровский инсон камолотига, шахснинг таркиб топишига ижтимоий-психологик нуқтаи назардан ёндашиб, шахснинг шаклланишини қуйидаги босқичларда амалга ошишини таъкидлайди:

1. Илк болалик (мактабгача тарбия ёшидан олдинги давр) - туғилганидан 3 ёшгача.
- 2.Боғча даври - 3 ёшдан 7 ёшгача,
- 3.Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11 ёшгача.
- 4.Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик) даври - 11 ёшдан 15 ёшгача.
- 5.Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври - 15 ёшдан 17 ёшгача.

А.В.Петровскийнинг таснифи мукамал бўлса-да, камолотнинг оралик босқичларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ифодаламайди. Ваҳоланки, ўсиш ижтимоий қоидаларга мувофиқми ёки аксинча, қандай бўлишидан қатъий назар, ҳар иккала йўналишнинг ҳам оралик жабҳалари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Маълумки, ҳар бир ёш давр, ўзига хос хусусиятлар билан белгиланади, буларга: оилада ва мактабда бола ҳолатининг ўзгариши, таълим ва тарбия шакллариининг ўзгариши ҳамда боланинг янги фаолият турлари, организмдаги айрим хусусиятларнинг етилиши сингари жараёнларни киритиш мумкин.

Ҳозирги замон психологиясида ёш даврларини шу нуқтаи назардан табақалаш мақсадга мувофиқдир:

- 1.Илк болалик даври - туғилгандан 3 ёшгача;
- 2.Боғча даври - 3 ёшдан 6, 7 ёшгача;
- 3.Кичик мактаб ёши даври - 6, 7 ёшдан 10, 11 ёшгача;
- 4.Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик даври) - 10, 11 ёшдан 14, 15 ёшгача;
- 5.Илк ўспиринлик (коллеж ва лицей ўқувчилари)- 14, 15 ёшдан 17, 18 ёшгача.

Умуман, психологлар томонидан ёш даврларини табақалаштиришнинг пухта, илмий-методологик негизга эга бўлган қатор назариялари ишлаб чиқилган.

Ҳозирги кунда улар онтогенетик қонуниятларни ёритишга катта ҳисса қўшиб, унинг назарий ва амалий муаммоларини ҳал қилишда муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Бироқ, шундай бўлсада, ҳозир онтогенезни тўла ёритишга хизмат қила оладиган назариясини яратиш зарурияти мавжуддир.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Психик тараққиётнинг омиллари, шартлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари ҳақида маълумот беринг?
2. Психик тараққиёт ва таълимнинг ўзаро муносабати дейилганда нимани тушунасиз?
3. Психик тараққиётнинг қонуниятлари нималардан иборат?
4. Етакчи фаолият дейилганда нимани тушунасиз?
5. Ёш даврларини таснифлаб беринг?
6. Ёш даврларини табақалаш ҳақидаги турли назариялар ҳақида маълумот беринг?

Мавзу юзасидан тест саволлари:

1. ”Таълим психик ривожланишнинг оркасидан боради ва унга мослашади” деган фикрни илгари сурган олимни аниқланг?

- А) В. Штерн;
- Б) Ж. Пиаже;
- В) Л.С. Виготский.

2. Инсон шахсининг таркиб топиши асосан нечта омилларнинг таъсирига боғлиқ?

- А) 3 та
- Б) 2 та
- В) 4 та.

3. Ўқув фаолияти – бу шундай фаолиятки,

- А) У келажакка йўналтирилган ривожини белгилайди;
- Б) У бевосита, кишиларни ижод қилишга, меҳнат билан шуғулланишга ундайди;
- В) Унда шахснинг психик жараёнлари шаклланади ва ривожланади, унинг асосида янги фаолиятлар юзага келади.

4. ”Бола тараккиётини ҳеч маҳал мактаб таълимидан ташқаридаги соя деб ҳисоблаш мумкин эмас” – бу фикрни илгари сурган олимни аниқланг?

- А) П.П.Блонский;
- Б) В.В.Давидов;
- В) Л.С.Виготский.

5. Ёш даврларини табақалаш бўйича қайси психолог олимлар иш олиб борганлар?

- А) Л.С.Виготский, П.П.Блонский, А.А.Люблинская;
- Б) Б.Г.Ананьев, Д.Б.Эльконин, А.В.Петровский;
- В) Барча жавоблар тўғри.

6. Ёш даврлари тўғри таснифланган каторни аниқланг?

- А) Чакалоклик, гўдаклик, илк болалик, кичик мактаб ёши, ўсмирлик, илк ўспиринлик, ўспиринлик даври, етуклик, кексалик даври;
- Б) Чакалоклик, кичик мактабгача давр, ўсмирлик даври, илк ёшлик даври, етуклик, кексалик даври;
- В) Болалик, боғча ёши, мактабгача давр, ўспиринлик даври, ёшлик, ўсмирлик, етуклик даври.

III БОБ. ГЎДАКЛИК ВА ИЛК БОЛАЛИК ДАВРИ ПСИХОЛОГИЯСИ

- 3.1. Гўдаклик даврида психик ривожланиш.
- 3.2. Илк болалик даврида психик тараққиёт.
- 3.3.1-3 ёшли болаларнинг ақлий ривожланиши.
- 3.4. Илк болалик даврида шахснинг ривожланиши.

3.1. Гўдаклик даврида психик ривожланиш

Гўдаклик даври боланинг туғилганидан бир ёшларигача бўлган даврни ўз ичига олиб, бу даврда бола ташқи муҳитга мослашиши учун маълум даражада етилган нерв тизими билан туғилади. Гўдаклик даври инсон ҳаётидаги органик эҳтиёжларни (кислородга, овқатга, иссиқ ёки совуққа) қондиришга нисбатан йўналтирилган ҳатти-ҳаракатларнинг туғма, инстинктив шакллари соф ҳолда кузатиладиган ягона давр ҳисобланади. Инсонга хос бўлган ҳатти-ҳаракатлар, янги тажрибаларни эгаллаш учун беқиёс имкониятларнинг борлиги гўдаклик ёшидаги болаларнинг асосий хусусиятларидир. Агар органик эҳтиёжлар етарли даражада қондириб борилса, улар ўзларининг асосий бўлиш аҳамиятини йўқотади: тўғри ташкил этилган кун тартиби, режим ва тарбия натижасида бола исихик ривожланиши учун асос бўладиган таассуротларга, ҳаракатга, мулоқотга нисбатан янги турдаги эҳтиёжлар туркуми юзага келади. Бола туғилишининг биринчи ҳафтасиданоқ унинг кўриш ва эшитиш сезгилари жадал суръатда ривожланади. Бола ҳаракатланаётган нарсани кузата бошлайди. У турли овозларга, жумладан, катталарнинг товушларига эътибор бера бошлайди. Янги туғилган чақалоқнинг мия оғирлиги катталар миясининг 1/4 қисмига тўғри келади, нерв хужайраларнинг сони эса худди катталарники каби бўлиб, лекин улар етарли даражада ривожланмаган бўлади.

Илк гўдаклик даври - бу боланинг ҳимоясиз, кам ҳаракат ҳолатидан жуда жадал равишда ривожланадиган, қувноқ болага айланиш давридир. У қисқа вақт ичида катталар билан муносабат ўрнатади, предметларни ушлашга ва улардан фойдаланишга ўрганади. У атроф оламдаги нарсаларни кузатади, предметларни қўли билан ушлаб, уларни қандайлигини билишга интилади, товушларга эътибор беради ва предметлар ёрдамида шу товушларни ўзи яратишга ҳаракат қилади. У ўз онаси ва бошқа яқинлари билан эмоционал муносабатга киришади. Гўдак ёшидаги бола ҳам жисмонан, ҳам психик, ҳам ижтимоий жиҳатдан жуда тез ривожланади. Жуда қисқа вақт ичида атрофидаги ходисаларга жуда кам реакцияси бўлган боладан, фаол, тез илғайдиган, ҳаракатчан ёрдамга чақира оладиган, катгаларнинг яқин келишидан қувонадиган болага айланади.

Гўдаклик давридаги боланинг ҳаёти тўлиқ катталар билан ҳамкорликдаги эмоционал муносабат билан боғлиқ бўлиб, бола кайфиятининг яхши бўлишига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. 4-5 ойлигидан бошлаб, бола ўз яқинларини бегоналардан ажрата бошлайди. Катталар билан эмоционал муносабат шу

ёшдаги болаларнинг асосий етакчи фаолияти бўлиб, бола психик тараққиётининг асоси бўлиб ҳисобланади. Катталарнинг доимий равишда бола билан бирга бўлиши, унга нисбатан диққатнинг қаратилишига одатланиши, унинг ўйинчоқларга нисбатан қизиқишининг сусайишига олиб келиши мумкин. Тарбиянинг тўғри олиб борилиши боланинг катталар билан бўладиган муомала-муносабатини предметлар, ўйинчоқлар билан муносабатининг алмашилишига олиб келади. Катталар ёрдами билан бажариладиган барча ҳатти-ҳаракатлари боланинг келгуси психик ривожини учун асос бўлади. Катталарнинг болага нисбатан эмоционал муносабати, уларнинг гапларига боланинг ўз диққатини қаратиш, жавоб қайтаришга ҳаракат қилиши, баъзи сўзларни ёдида сақлаб қолиб, эмоция билдириши, диққат, хотира, нутқ ва бошқа билиш жараёнларининг ривожланишига замин бўлади. Икки ойлик даврдан бошлаб болада оддий рангларни ажратиш, 3-4 ойлигидан бошлаб, эса предметларнинг шаклини ажратиш лаёқати юзага кела бошлайди.

Гўдак бола 2 ойлик вақтидан бошлаб, ўз онасининг юзини ва овозини ўзгаларниқидан ажрата бошлайди. 2-3 ойликдан бошлаб эса, онасининг табассуми ва кулгусига табассум ва турли ҳаракатлар билан жавоб қайтаради.

3-4 ойлигидан бошлаб, болалар яқинларига ўз ҳаракатлари билан кўриш, эшитиш ёки гапиришни хоҳлаётганлигини кўрсатадилар. 8 ойлигидан бошлаб эса, бола ўзгача муҳит ва бегоналар қўлига тушса, ўз хавотирини йиғиси орқали намоён этади. Бу хавотир 14-18 ойлигида аста-секинлик билан камая бошлайди.

2-3 ойлик болаларда юзага келадиган нарсаларни ушлай олиш ҳаракатларининг шаклланиши уларда предметларнинг шакли ва ҳажмини идрок қилишларини ривожланишига олиб келади. Бир ёшга етган болада атроф муҳитни билишга қизиқиши ва ривожланаётган билиш фаоллиги кўзга ташланади.

3.2. Илк болалик даврида психик тараққиёт

Илк болалик даври: Гўдаклик даврдан сўнг ривожланишнинг янги босқичи илк болалик (1-3 ёш) даври бошланади. Илк болалик даври бола ҳаётидаги энг аҳамиятта молик, унинг келажакдаги психологик ривожланишини белгилаб берувчи муҳим давр ҳисобланади. Бу даврдаги ривожланишнинг асосини боланинг тўғри юриши, мулоқотга киришиши ва предметли фаолиятни эгаллаш хусусиятлари ташкил этади. Тикка ва тўғри юра олиш имкони болани, доимий равишда янги маълумотларни эгаллашга замин бўлади. Бу ёшдаги болалар ўз ҳатти—ҳаракатлари билан жуда фаол ва катталар билан мулоқотга киришишга интилувчан бўладилар. 1-3 ёшдаги бола шаклланишда психик ривожланишнинг ўта аҳамиятлилигини инобатга олган ҳолда, айрим психологлар (Р.Заззо) инсон туғилганидан то етуклик давригача бўлган психик ривожланишнинг тахминан ўрталари, 3 ёшга тўғри келади, деган мулоҳазани билдирадилар. Бу ёшдан бошлаб, болалар предметларни ўрганиш оламига қадам кўядилар. У энди катталар билан нутқ орқали муомала-муносабатда бўла олади ва содда ахлоқ қоидаларига амал қила бошладилар. Катталар билан бўладиган мулоқоти туфайли бола атроф ҳаёт ҳақида кўпроқ маълумот олади. Нутқ - бу ёшларда нафақат мулоқот, балки бола тафаккурининг ривожланиши ва

ўзини-ўзи, шунингдек, билиш жараёнларини бошқариш воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади.

Илк давридаги болаларнинг етакчи фаолият тури - предметларни ўрганиш ҳисобланади. Гўдаклик давридаги болаларга нисбатан, илк болалик давридаги болалар атроф муҳитдаги нарса ва ҳодисаларга нисбатан кўпроқ қизиқиш билан қарайдилар. Агар, гўдак бола кўлига ушлаган нарсани оддий ҳаракатлар билан кузатса, 2-3 ёшдаги бола шу предмет қисмларини диққат билан ўрганганидан сўнггина, ўз амалий фаолиятида ишлата бошлайди. Болани дастлаб, айти шу предметларнинг қўлланиш вазифаси, моҳияти қизиқтириб, у ўз саволига жавоб олиш мақсадида кўпинча катталарга **“Бу нима?”** деган савол билан мурожаат қиладилар. 3 ёшлар арафасида предметларнинг вазифаларини тўла ўзлаштирган болалар, ўз ўйинларида, шу предметлардан мақсадсиз фойдаланиб қолмай, балки уларни ўз вазифаларига кўра ишлатадилар ҳам. Боланинг нутқи у 1,5 ёшга қадар етгунгача бирмунча секинлик билан ривожланади. Бу давр ичида у 30-40 та сўздан, то 100 тагача сўзни ўзлаштиради, лекин уларни амалиётда жуда кам қўллайди. 1,5 ёшдан бошлаб эса, унинг нутқи жадал ривожлана бошлайди. Энди бола предметларнинг номларини айтишларини сўрабгина қолмай, балки бу сўзларни ўзи талаффуз этишга ҳам ҳаракат қилади. Нутқининг ривожланиш даражаси жадаллашади. 2 ёшларнинг охирларига бориб, бола 300 тагача, 3 ёшларнинг охирларига бориб эса, 500 дан то 1500 тагача сўзни ўз нутқида ишлата олади, Шунингдек, сўзларни ҳам аниқ талаффуз этиб, жумлаларни тўғри туза оладилар.

3.3. 1-3 ёшли болаларнинг ақлий ривожланиши

Шуни алоҳида кўрсатиш жоизки, 1,5 - 3 ёшлар нутқининг ривожланиши учун сензитив давр ҳисобланади. Бу давр ақлий ривожланишнинг асосини, идрок ва тафаккур ҳаракатларининг янги кўринишларини ташкил этади. 1 ёшли бола предметларни изчил, системали равишда кўриб чиқа олмайди. У асосан предметнинг қандайдир бир кўзга ташланиб турадиган белгисига ўз эътиборини қаратади ва предметларни шу белгиларига кўра танийди. Кейинчалик янги идрок ҳаракатларининг эгалланиши боланинг предметли ҳаракатларини бажаришдан кўз билан чамалаб, ҳаракат қилишига ўтишда намоён бўлади, энди у предметнинг бўлақларини ушлаб кўрмасдан, балки чамалаб идрок эта олади. 2,5-3 ёшли бола катталарнинг кўрсатган намунаси, ранги, шакли ва катталигига кўра, айнан шундай предметларни чамалаб, идрок этган ҳолда тўғри топа олади. Болалар аввал шаклига, сўнгра катталигига ва ундан кейингина рангига қараб ажрата оладилар. Бу жараёнда бола бир хил хусусиятга эга бўлган жуда кўп предметлар мавжудлигини тушуна бошлайди. Лекин, бола расм чизишни бошлагани даврида предметларнинг рангини эътиборга олмайди ва ўзига ёқадиган ранглардан фойдаланади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича 2,5-3 ёшли бола 5-6 та шаклни (доира, квадрат, учбурчак, тўғрибурчак, кўпбурчак) ва 8 хил рангни (қизил, ковоқ сариқ, сариқ, яшил, кўк, сиёҳранг, оқ, қора) идрок этиши мумкин. Ранг ва шаклларнинг мақсадга мувофиқ ишлатилиши жиҳатидан турли хил нарсаларда турлича намоён бўлиши сабабли, бу ёшдаги болалар уларни идрок этганлари билан

уларнинг номларини аниқ билишлари ва ўз нугқларида ишлата олишлари бирмунча қийинроқ. Катталарнинг бу ёшдаги болалардан ана шу ранг ва шаклларни эслаб қолишини талаб этишлари бирмунча нотўғридир, бунинг учун мос давр 4-5 ёшлар ҳисобланади.

Бола 3 ёшигача ўзлаштирган сўзлар асосан предмет ва ҳаракатларнинг номларини билдиради. Номлар асосан унинг вазифасини англатади, бунда предмет ёки ҳаракатнинг ташқи кўриниши ўзгарса ҳам унинг номи ўзгармайди, Шунинг учун ҳам бола предметларнинг номларини ишлатилишини вазифаларига боғлаган ҳолда тез ўзлаштиради.

Илк болалик даврининг бошларига келиб, болада биринчи тафаккур операциялари юзага келади. Буни бола бирор предметни олишга ҳаракат қила олганидан сўнг, уни синчиклаб ўрганишида кўришимиз мумкин. Уларнинг тафаккурлари, асосан, кўргазмали -ҳаракатли бўлиб, у атроф оламдаги турли боғлиқликларни ўрганишга хизмат қилади. Ўздан узоқроқ турган коптокни бирон-бир узунроқ нарса билан итариб юбориш мумкинлигини кўрган бола, энди мустақил равишда диван тагига кириб кетган коптокни таёкча ёрдамида олиш мумкинлигини тафаккур эта олади. Бу даврдаги болалар тафаккурида умумлаштириш катта ўрин тутаяди. Умумлаштиришда нутқ муҳим аҳамият касб этади. Масалан, соат дейилиши билан бола кўл соатини ёки девордаги осма соатни ҳам тушуниши мумкин. Лекин, улар турлича бўлганлиги боис, уларда умумийликни топиш бола учун бирмунча қийинроқ ҳисобланиб, бу борада фикрлаш ёрдамга келади ва умумлаштиришни ташкил этади,

2-3 ёшли болалар маълум бир предметларнинг ўрнига уларнинг ўрнини босиши мумкин деб ҳисоблаган бошқа нарсалардан ҳам фойдаланадилар. Масалан, ўйин жараёнида бола чўпни қошиқ ёки термометр ўрнида, ёғочдан ясалган кроват ёки машина ўрнида фойдаланиши мумкин. Бир предметни бошқаси ўрнида қўллаш мумкинлигини англаш, бола учун атроф-оламни билиш, ўрганишидаги аҳамиятли бурилиш ҳисобланади ва у дастлабки тасавурларини юзага келтиради. Бу ёшдаги болалар энди, аста-секинлик билан катталар айтиб бераётган эртак, воқеа ёки ҳикояларни, шунингдек расмда чизилган нарсаларни тасавур эта оладилар. Эртакларни эшитиш жараёнида бола эртак қаҳрамонларини кимгадир ўхшатишга ҳаракат қилади, баъзида эса у ўзи мустақил эртак ёки ҳикояларни тўқий олиши ҳам мумкин. Илк болалик даврида хотира билишдаги асосий вазифа ҳисобланиб, у билишнинг барча кўринишларини ривожланишида иштирок этади. Бу даврда боланинг хотираси жадал ривожланади. Боланинг ҳаётий тажрибаларни ўзлаштиришида дастлаб ҳаракатли, эмоционал ва образли хотира иштирок этади. Бу борада ҳаракатли ва эмоционал хотира устунлик қилади. Хотира бу ёшда асосан ихтиёрсиз бўлади. Бу даврдаги болаларга кўп китоб ўқиб бериш натижасида улар эртак, шеър ва ҳикояларни эслаб қоладилар, лекин бундай эслаб қолиш боланинг умумий ақлий ривожланишидан ҳам, хотирасининг индивидуал хусусиятидан ҳам далолат бермайди. Бу илк болалик давридаги болаларнинг барчасига хос бўлган нерв системасининг умумий эгилувчанлиги натижасидир. Ўзи ва атроф ҳаёти ҳақидаги воқеа ва ҳодисаларда кетма-кетлик борлиги учун ҳам уларни ҳали

тўлиқ равишда хотирасида сақлаб қола олмайди.

3.4. Илк болалик даврида болалар шахсининг ривожланиши

Бу даврдаги болалар асосан ўз ҳатти-ҳаракатларини ўйлаб ўтирмайдилар, чунки ҳатти-ҳаракатлар уларнинг хоҳиш ва ҳиссиётлари асосида бўлади. Бу ёшдаги болаларнинг ҳатти-ҳаракатлари жуда ўзгарувчан бўлади. Масалан, боланинг йиғлаши ҳамда йиғидан тўхташи жуда тез ўзгаради. Илк даврда болада ўз яқинларига: онаси, отаси, буви-бувалари, тарбиячисига нисбатан муҳаббат шаклланади. Илк болалик даврида бу муҳаббат бошқа шаклга ўтади. Энди бола ўз яқинларидан мақтов олишга ҳаракат қилади. Ота-оналар томонидан боланинг ҳатти-ҳаракатлари ва шахсий хусусиятларига берадиган ижобий эмоционал баҳолари уларда ўзларининг лаёқат ва имкониятларига нисбатан ишончини шакллантиради. У ўз ота-онасига ниҳоятда қаттиқ боғланган бўлиб, интизомли ва итоаткор бўлади. Ана шу боғлиқлик сабабли боланинг асосий эҳтиёжлари қондирилади, хавотирлиги камаяди. Онаси ёнида бўлган болалар кўпроқ ҳаракат қиладилар ва атроф муҳитни ўрганишга интиладилар. Бу даврда бола ўз исмини жуда яхши ўзлаштиради. Бола доимо ўз исмини ҳимоя қилади, уни бошқа исм билан чақиришларига норозилик билдиради. Катталарнинг бола билан қиладиган муомала-муносабати унинг ўзини алоҳида шахс сифатида англашини бошланишга имконият беради. Бу жараён аста-секинлик билан амалга ошади. Катталарнинг бола билан қандай муомала қилишларига қараб унинг ўз «**Мен**»ини англай бошлаши бирмунча аввалроқ ёки кечроқ юзага келиши мумкин. 3 ёшли бола ўзини, ўз хоҳиш ва эҳтиёжларини қондириши мумкин бўлган манба деб билади ва бу унинг *«Менга беринг»*, *«Кўтаринг»*, *«Мен ҳам бораман»* каби талабларида кўринади. Уч ёшли болалар ўзларини ўзгалар билан таққослай бошлайдилар, бунинг натижасида болаларда ўз-ўзини баҳолаш вужудга келади. Шу даврдан бошлаб болаларда мустақил бўлиш эҳтиёжи юзага келади ва бу уларнинг *«ўзим қиламан»* қабилдаги сўзларида намоён бўлади.

3 ёшдаги кризис: 3 ёшга келиб бола ўзини катгалар билан таққослай бошлайди ва катталар қилиши мумкин бўлган (хуқуқи бўлган), улар бажара оладиган ҳаракатларни бажаришга интилади. *«Мен катта бўлсам машина ҳайдайман, «Мен сизга катта торт олиб келаман», «Менинг юзта кўзгирчоғим бўлади»* каби хоҳишларини ўз тили билан ифодалайди ва у келаси замонда гапирса ҳам ўзининг барча хоҳишларини шу бугун амалга оширишга ҳаракат қилади. Кўпинча бундай хислат қатъийлик ва қайсарлик билан намоён бўлади. Бу қайсарлик асосан катгаларга билдирилган салбий ҳатти-ҳаракат бўлади. Бола ўзини мустақил ҳаракат қила олишини англаган вақтдан бошлаб, унда *«ўзим қиламан»* бошланади ва бу яна қайсарлик ва ўжарлик тарзида кўринади. 3 ёшдаги кризис бола шахсининг маълум бир даражада ривожланганлиги ва катталар бажарадиган ҳатти-ҳаракатларни қила олмаётганлигини англаш натижаси ҳисобланади. Кризис даврида юзага келадиган хусусиятлар ирода, лаёқат ва бошқа хусусиятлар уни шахс бўлиб шаклланишига тайёрлайди.

Уч ёшгача бўлган болаларнинг психик ривожланишидаги асосий янги ўзгаришлар

Ёш давлари	Билиши	Ҳаракати	Мулоқоти
3 ёш	Нутқнинг шаклланиши. Образли тафаккурнинг дастлабки нишонлари. Атроф муҳитдан ўзини ажратиши; қатъийликни англаши	Қўл предметли ҳаракатларнинг ривожланганлиги; ўз хатги-ҳаракатларини иродавий бошқаришнинг кўринишлари	Ўз-ўзини англашни юзага келиши. Дастлабки ахлоқий қоидаларни эгаллаши
	Фаол нутқни тушуниши ва ўзида юзага келиши	Қўл ва оёқ функцияларининг аниқ белгиланиши	Характер асосларини шаклланиши

1 ёш	Нутқни тушунишнинг дастлабки белгилари	Мустақил ҳолда тик туриш ва юриш	Нутқни қўллашнинг дастлабки белгилари
10 ойлик			Боғлиқлик реакциясининг юзага келиши, бегона муҳит ва бегоналар орасида хавотирлик

8 ойлик	Сенсомотор интеллектнинг юзага келиши	Таяниб юриши	Жест, мимика ва пантомимика ёрдамида новербал мулоқоти
7 ойлик		Ёрдам билан туриши	
5 ойлик		Ёрдам билан ўтириши	
3 ойлик	Кўриш қобилиятининг шаклланиши	Ён томонига ўгирилиши	Онанинг жилмайишига жавоб қайтариши
2 ҳафта	Онанинг товушини бошқа товушлардан фарқлаши		
1 ҳафта	Ҳаракатларни кузатиши		

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Гўдаклик даври, унинг туғма хусусиятлари ва ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари.
2. Илк болалик давридаги мулоқотнинг психик жиҳатлари.
3. Илк болалик давридаги асосий фаолият тури.
4. Ёшдаги кризис: унинг сабаблари ва намоён бўлиши.
5. Илк болалик даврида шахс шаклланишининг психологик асослари.

Мавзу юзасидан тест саволлари:

1. Гўдаклик ва илк болалик даври неча ёшларни ўз ичига олади.

- А) 0 – 1ёш;
- Б) 1 – 3ёш;
- В) Барча жавоблар тўғри.

2. Илк болалик даврида етакчи фаолият нима.

- А) Ўйин фаолияти;
- Б) Предметли фаолият;
- В) Мулокот фаолияти.

3. Боланинг психик ривожланишини таъминловчи омиллар ва шарт-шароитларни аниқланг.

- А) Табиий ижтимоий муҳит, мактабгача тарбия муассасаларидаги тарбия ва мактабдаги таълим.;
- Б) Ирсият, муҳит, боланинг шахсий фаоллиги, тарбия ва таълим.;
- В) Олий нерв фаолиятининг типи билан боғлиқ бўлган асаб системасига хос куч ва ҳаракатчанлик.

4. 3 ёш кризиси (инкирози) қандай ҳатти – ҳаракатларда ифодаланади.

- А) Ўзини ўзгалардан фарқлай (ажрата)олиш, ўз имкониятларини тушуниш, мустақилликка интилиш;
- Б) Бола ўзининг ҳатти – ҳаракатларини ним яхши-ю, нима ёмон деган тасаввурга мослай бошлаши;
- В) Бола ўзини катталар билан такқослай бошлаши, катталар ҳатти – ҳаракатларини бажаришга интилиши, мустақил ҳаракат қила олиши, катъийлиги ва қайсарлигида ифодаланади.

5. Бола тўғри юришни, мулокотга киришишни, предметли фаолиятни эгаллаш хусусиятларини қайси даврда эгаллайди.

- А) Илк болалик даврида;
- Б) Чакалоклик даврида;
- В) Кичик мактаб ёши даврида.

6. 3 ёшгача бўлган болаларнинг психик ривожланишидаги асосий ўзгаришлар нималар.

- А) фаол нутқнинг шаклланиши;
- Б) Образли тафаккурнинг дастлабки нишонлари, атроф – муҳитдан ўзини ажратиши;
- В) Барча жавоблар тўғри.

IV БОБ. МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

- 4.1. Мактабгача ёшдаги болаларнинг психик тараққиёти.
- 4.2. Боғча ёшидаги болалар ўйинининг психологик хусусиятлари.
- 4.3. Боғча ёшидаги болалар билиш жараёнларининг ривожланиши.
- 4.4. Мактабгача ёшдаги болалар шахсининг шаклланиши.
- 4.5. Боланинг мактабга психологик тайёргарлиги.

4.1. Мактабгача ёшдаги болаларнинг психик тараққиёти

Онтогенезда 3 дан 7 ёшгача бўлган давр боғча ёши даври ҳисобланади. Мактабгача ёшдаги болалар психологиясида жуда тез сифат ўзгаришлари бўлишини инобатга олган ҳолда 3 даврга: (3-4 ёш) кичик мактабгача даври, (4-5 ёш) кичик боғча ёши ўрта мактабгача даври, (ўрта боғча ёши) 6-7 ёш ва катта мактабгача даври катта боғча ёшиларга ажратиш мумкин. Бола ривожланиш жараёнида кишилик авлоди томонидан яратилган предмет ва ҳодисалар олами билан муносабатга киришади. Бола инсоният қўлга киритган барча ютуқларни фаол равишда ўзлаштириб, эгаллаб боради. Бунда предметлар оламини, улар ёрдамида амалга ошириладиган ҳатти-ҳаракатларни, тилни, одамлар орасидаги муносабатларни эгаллаб олиши, фаолият мотивларининг ривожланиши, қобилиятларнинг ўсиб бориши, катта ёшли кишиларнинг бевосита ёрдамида амалга оширилиб борилмоғи керак. Асосан, шу даврдан бошлаб боланинг мустақил фаолияти кучая бошлайди. . Боғча ёшдаги болаларга бериладиган тарбия, уларнинг мураккаб ҳаракатларини ўзлаштириш, элементар гигиена, маданий ва меҳнат малакаларини шакллантириш, нутқини ривожлантириш, ҳамда ижтимоий ахлоқ ва эстетик дидининг дастлабки куртакларини ҳосил қилиш давридир.

Машҳур рус педагоги Лесгафтнинг фикрича, инсоннинг боғча ёшидаги давр шундай бир босқички, бу даврда болаларда характер хислатларининг намуналари шаклланиб, ахлоқий характернинг асослари юзага келади.

Боғча ёшдаги болаларнинг кўзга ташланиб турувчи хусусиятларидан бири, уларнинг ҳаракатчанлиги ва тақлидчанлигидир. Бола табиатининг асосий қонунини шундай ифодалаш мумкин: бола узлуксиз фаолият кўрсатишни талаб қилади, лекин у фаолият натижасидан эмас, балки фаолиятнинг бир хиллиги ва сурункалилигидан толиқади.

Катталар ва тенгдошлари билан бўлган муносабат орқали бола ахлоқ меъёрлари, кишиларни англаши, шунингдек, ижобий ва салбий муносабатлар билан таниша бошлайди. Боғча ёшидаги бола энди ўз гавдасини яхши бошқара олади. Унинг ҳаракати мувофиқлаштирилган ҳолда бўлади. Бу даврда боланинг нутқи жадал ривожлана бошлайди. У янгиликларни эгаллашга нисбатан ўзи

билганларини мустаҳкамлашга эҳтиёж сезади, ўзи билган эртагини қайта-қайта эшитиш ва бундан зерикмаслик, шу даврдаги болаларга хос хусусиятдир.

Боғча ёшидаги болаларнинг эҳтиёжлари ва қизиқишлари жадал равишда ортиб боради. Бу аввало кенг доирага чиқиш эҳтиёжи, муносабатда бўлиш, ўйнаш эҳтиёжларининг мавжудлигидир. Боғча ёшидаги болалар нутқни бир мунча тўла ўзлаштирганлари ва ҳаддан ташқари ҳаракатчанликлари туфайли уларда ўзларига яқин бўлган катта одамлар ва тенгдошлари билан муносабатда бўлиш эҳтиёжи туғилади. Улар тор доирадан кенгроқ доирадаги муносабатларга интила бошлайдилар. Улар энди кўни-кўшниларнинг болалари билан ҳам жамоа бўлиб ўйнашга ҳаракат қиладилар.

Ҳамма нарсани билиб олишга бўлган эҳтиёж кучаяди. Боғча ёшидаги бола табиатига хос бўлган кучли эҳтиёжлардан яна бири, унинг ҳар нарсани янгилик сифатида кўриб, уни ҳар томонлама билиб олишга интилишидир.

Боғча ёшидаги болалар ҳаётида ва уларнинг психик жиҳатидан ўсишида қизиқишнинг роли каттадир, қизиқиш худди эҳтиёж каби, боланинг бирор фаолиятга ундовчи омиллардан биридир. Шунинг учун ҳам қизиқишни билиш жараёни билан боғлиқ бўлган мураккаб психик ҳодиса деса бўлади.

Боланинг камол топишида қизиқишнинг аҳамияти шундаки, бола қизиққан нарсасини мумкин қадар чуқурроқ билишга интилади ва узоқ вақт давомида қизиққан нарсаси билан шуғулланишдан зерикмайди. Бу эса ўз навбатида боланинг диққати ҳамда иродаси каби муҳим хислатларни ўстиришга ва мустаҳкамлашига ёрдам беради.

4.2. Боғча ёшидаги болалар ўйинининг психологик хусусиятлари

Мактабгача ёшдаги болаларнинг етакчи фаолияти ўйиндир. Боғча ёшидаги болаларнинг ўйин фаолиятлари масаласи асрлар давомида жуда кўп олимларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда.

Боғча ёшидаги болалар ўзларининг ўйин фаолиятларида илдам қадамлар билан олға қараб бораётган сермазмун ҳаётимизнинг ҳамма томонларини акс эттиришга интиладилар.

Маълумки, боланинг ёши улғайиб, мустақил ҳаракат қилиш имконияти ошган сари, унинг атрофидаги нарса ва ҳодисалар бўйича дунёқараши кенгайиб боради.

Боғча ёшидаги бола атрофидаги нарсалар дунёсини билиш жараёнида шу нарсалар билан бевосита амалий муносабатда бўлишга интилади. Бу ўринда шу нарса характерлики, бола билишга ташналигидан атрофдаги ўзининг ҳадди сиғадиган нарсалари билангина эмас, балки катталар учун мансуб бўлган, ўзининг кучи ҳам етмайдиган, ҳадди сиғмайдиган нарсалар билан ҳам амалий

муносабатда бўлишга интилади. Масалан: бола автомашинани ёки трамвайни ўзи хайдагиси, рostaкам отга миниб юргиси, учувчи бўлиб, самолётда учгиси ва рostaкам милиционер бўлгиси келади. Табиийки бола ўзидаги бундай эҳтиёжларнинг биронтасини ҳам ҳақиқий йўл билан қондира олмайди. Бу ўринда савол туғилади. Болаларнинг тобора ортиб бораётган турли эҳтиёжлари билан уларнинг тор имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршилик қандай йўл билан ҳал қилинади? Бу қарама-қаршилик фақатгина биргина фаолият орқали, яъни, боланинг ўйин фаолияти орқалигина ҳал қилиниши мумкин. Буни қуйидагича изоҳлаб бериш мумкин:

- биринчидан, болаларнинг ўйин фаолияти қандайдир моддий маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган фаолият эмас. Шунинг учун болаларни ўйинга ундовчи сабаб (мотив) келиб чиқадиган натижа билан эмас, балки шу ўйин жараёнидаги турли ҳаракатларнинг мазмунига боғлиқдир;

- иккинчидан эса, болалар ўйин жараёнида ўз ихтиёрларидаги нарсаларни, ўзларини қизиқтирган, аммо катталаргагина мансуб бўлган нарсаларга айлантриб, хоҳлаганларича эркин фаолиятда бўладилар. Болаларнинг ўйин фаолиятлари уларнинг жисмоний ва психик жиҳатдан гармоник равишда ривожланиши учун бирдан-бир воситадир. Ўйин болалар ҳаётида шундай кўп қиррали фаолиятки, унда катгаларга мансуб бўлган меҳнат ҳам, турли нарсалар ҳақида тафаккур қилиш, хом-хаёл суриш, дам олиш ва хушчақчақлик жараёнларининг барчаси ўйин фаолиятида аниқ бўлади. Шунини ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, ўйин фақат ташқи муҳитдаги нарса ҳодисаларни билиш воситасигина эмас, балки қудратли тарбия воситаси ҳамдир. Ижодий ва сюжетли ўйинларда болаларнинг барча психик жараёнлари билан биргаликда уларнинг индивидуал хислатлари ҳам шаклланади. Демак, боғчадаги таълим-тарбия ишларининг муваффақияти кўп жиҳатдан болаларнинг ўйин фаолиятларини мақсадга мувофиқ ташкил қила билишга боғлиқдир. Шундай қилиб, ўйин болалар ҳаёли томонидан яратилган нарса эмас, аксинча, болалар ҳаёлининг ўзи, ўйин жараёнида юзага келиб, ривожланадиган нарсадир.

Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, фан-техника мислсиз ривожланаётган бизнинг ҳозирги даврда : ҳайратда қолдирадиган нарсалар болаларга гўё, бир мўъжизадек кўринади. Натижада улар ҳам ўзларининг турли ўйинлари жараёнида ўхшатма қилиб (яъни, аналогик тарзда), ҳар хил ҳаёлий нарсаларни ўйлаб топадилар (учар от, одам машина, гапирадиган дарахт кабилар). Бундан ташқари, болаларнинг турли ҳаёлий нарсаларни ўйлаб чиқаришлари яна шунини англатади-ки, улар ўзларининг ҳар турли ўйин фаолиятларида фақат атрофларидаги бор нарсаларни эмас, балки аини чоғда эҳтиёжларини ҳам акс эттирадилар.

Болаларнинг ўйин фаолиятларида турли ҳаёлий ва афсонавий образларни яратишлари одамнинг (шу жумладан, болаларнинг ҳам)

ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисаларни акс эттириш пассив жараёни эмас, балки фаол, ижодий яратувчанлик жараёни эканлигидан далолат беради.

Болалар ўйин фаолиятларининг яна бир хусусияти, ўйин жараёнида боланинг қиладиган ҳатти-ҳаракатлари ва бажарадиган ролларининг кўпинча умумийлик характериға эға бўлишидир. Буни шундай тушуниш керакки, бола ўзининг турли-туман ўйинларида фақат ўзига таниш бўлган ёлғиз бир шофёрнинг, врачнинг, милиционернинг, тарбиячининг, учувчининг ҳатти-ҳаракатларниға эмас, балки умуман шофёрларнинг, врачларнинг, тарбиячиларнинг ҳамда учувчиларнинг ҳатти-ҳаракатларини акс эттиради. Албатта, турмуш тажрибалари ва фаолиятлари доираси чекланган кичик ёшдаги болалар (баъзан кичик гуруҳ болалари ҳам) ўзларининг ўйинларида конкрет одамларни ва уларнинг ҳаракатларини акс эттирадидлар холос. Масалан, ойисини, дадасини, акасини, тарбиячисини ва шу кабиларни. ўрта ёки катта боғча ёшидаги болаларнинг ўйинларида эса бундай образлар умумийлик характериға эға бўла бошлайди.

Боғча ёшидаги болаларнинг ўйинлари атрофдаги нарса ва ҳодисаларни билиш курули бўлиши билан бирға, юксак ижтимоий аҳамиятға ҳам эға, ўзгача қилиб айтганда, ўйин қудратли тарбия курулидир. Болаларнинг ўйинлари орқали уларда ижтимоий фойдали, яъни юксак инсоний хислатларни тарбиялаш мумкин. Агарда биз болаларнинг ўйин фаолиятларини ташқаридан кузатсак, ўйин жараёнида уларнинг барча шахсий хислатлари (кимнинг нимаға кўпроқ қизиқиши, қобилияти, иродаси, темпераменти) яққол намоён бўлишини кўрамиз. Шунинг учун болаларнинг ўйин фаолиятлари, уларнинг индивидуал равишда ўрганиш учун жуда қулай воситадир. Кичик мактабгача ёшдаги болалар одатда ўзлари ёлғиз ўйнайдилар. Предметли ва конструкторли ўйинлар орқали бу ёшдаги болалар ўзларининг идрок, хотира, тасаввур, тафаккур ҳамда ҳаракат лаёқатларини ривожлантирадидлар. Сюжетли-ролли ўйинларда болалар, асосан, ўзлари ҳар куни кўраётган ва кузатаётган катталарнинг ҳатти—ҳаракатларини акс эттирадидлар. 4-5 ёшли болаларнинг ўйини аста-секинлик билан жамоа шаклидан хислатларға эға бўлиб боради.

Болаларнинг индивидуал хусусиятларини, хусусан, уларнинг жамоа ўйинлари орқали кузатиш қулайдир. Бу ўйинларда болалар катгаларнинг фақат предметларға муносабатини эмас, балки кўпроқ ўзаро муносабатларини акс эттирадидлар. Шунингдек, жамоа ўйинларида болалар бир гуруҳ одамларнинг мураккаб ҳаётий фаолиятларини акс эттирадидлар. Масалан, «поезд» ўйинини олайлик. Бунда машинист, паровозға кўмир ёкувчи, проводниклар, контролёр, кассир, станция ходимлари ва йўловчилар бўлади. Болаларнинг мана шу каби жамоа ўйинлари артистларнинг фаолиятиға ўхшайди. Чунки, жамоа ўйинидаги ҳар бир бола ўз ролини яхши адо этишға интилиши

билан бирга, ўйиннинг умумий мазмунидан ҳам четга чиқиб кетмасликка тиришади. Бу эса, ҳар бир боладан ўзининг бутун қобилиятини ишга солишни талаб этади. Маълум ролларга бўлинган жамоа ўйин, болалардан қатъий қоидаларга бўйсунганини ва айрим вазифаларни талаб доирасида бажаришни тақозо этади. Шунинг учун болаларнинг бундай жамоа ўйинлари психологик жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Чунки, бундай ўйинлар болаларда иродавийлик, хушмуомалилик, ўйин қоидаларига, тартиб-интизомга бўйсунган ва шу каби бошқа ижобий хислатларни тарбиялайди ва ривожлантиради.

Катта боғча ёшида сюжетли-ролли ўйинлар эса энди ўз мавзусининг бойлиги ва хилма-хиллиги билан фарқланади. Бу ўйинлар жараёнида болаларда сардорлик хусусияти юзага кела бошлайди, уларда ташкилотчилик кўникма ва малакалари ривожлана бошлайди.

Мактабгача ёшдаги болалар шуғулланадиган ижодий фаолиятлар орасида тасвирий санъатнинг ҳам аҳамияти жуда каттадир. Боланинг тасаввур этиш характерига кўра, унинг атроф ҳаётни қандай идрок этиши, хотира, тасаввур ва тафаккур хусусиятларига баҳо бериш мумкин. Катта боғча ёшидаги болалар чизган расмлар уларнинг ички кечинмалари, руҳий ҳолатлари, орзу, умид ва эҳтиёжларини ҳам акс эттиради.

Бу ёшдаги болалар расм чизишга ниҳоятда қизиқадилар. Расм чизиш болалар учун ўйин фаолиятининг ўзига хос бир шакли бўлиб ҳисобланади. Бола аввало кўраётган нарсаларини, кейинчалик эса ўзи билладиган, хотирасидаги ва ўзи ўйлаб топган нарсаларни чизади.

Катта мактабгача ёшдаги болалар учун мусобақа жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, айнан шундай ўйинларда муваффақиятга эришиш шаклланади ва мустаҳкамланади. Бу ёшдаги болаларнинг энг яхши дақиқалари муваффақият билан боғлиқ бўлган мусобақа ўйинларининг аҳамиятлилигидир.

Катта мактабгача ёшдаги болалар учун мусобақалар жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, айнан шундай ўйинларда муваффақиятга эришиш мотивлари шаклланади ва мустаҳкамланади. Бу ёшдаги болалар учун энг ёқимли вақт - ютиш ва муваффақият бўлган мусобақа ўйинларининг ҳам аҳамияти жуда катта.

Катта боғча ёшида конструкторлик ўйинлари аста-секинлик билан меҳнат фаолиятига айланиб боради, ўйинда бола содда меҳнат кўникма ва малакаларини эгаллай бошлайди, предметларнинг хоссаларини англай бошлайди, амалий тафаккур намуналари ривожлана боради.

3-7 ёшли болаларнинг психик ривожланишида бадиий-ижодий фаолият тури бўлган мусиқанинг аҳамияти ҳам жуда каттадир. Мусиқа орқали болалар ашула айтишга, мусиқа оҳангига мос -ритмик ҳаракатлар қилишга ўрганадилар. 3-7 ёшлик даврида болаларнинг асосий фаолияти қуйидаги кетма-кетликда кечади:

- предметларни ўрганиши;
- индивидуал предметли ўйинлар, жамоа сюжетли-ролли ўйинлар;
- индивидуал ва гуруҳий ижод;
- мусобақа ўйинлари;
- мулоқот ўйинлари;
- уй меҳнати.

Боғча ёшидаги болаларнинг ўйин фаолиятлари ҳақида гапирар эканмиз, албатта уларнинг ўйинчоғи масаласига ҳам тўхтаб ўтиш керак.

Болаларга ўйинчоқларни беришда уларнинг ёш хусусиятларини, тараққиёт даражаларини ва айни пайтда уларни кўпроқ нималар қизиқтиришини ҳисобга олиш керак.

Маълумки, 1-3 ёшдаги болалар ҳали ташқи муҳитни жуда оз ўзлаштирган бўладилар. Улар ҳали кўп нарсаларнинг рангини, ҳажмини ҳам яхши ажрата олмайдилар. Шунинг учун уларга қўғирчоқ билан бирга ҳар хил рангли кийким, лаҳтак матолар ҳам бериш керак. Айниқса, қиз болалар ўз қўғирчоқларини ҳар хил рангли матоларга ўраб, рўмол қилиб ўратиб машқ қиладилар. Ўғил болаларга эса, ҳар хил рангли, бир-бирининг ичига сиғадиган қутича ўйинчоқларни бериш фойдалидир.

Ўйин фаолияти болаларни инсониятнинг ижтимоий тажрибасини эгаллашнинг фаол шакли бўлган таълим фаолиятига тайёрлайди. Одам бирданга ижтимоий тажрибани ўзлаштиришга кириша олмайди. Ижтимоий тажрибаларни фаол эгаллаши учун одам, аввало, етарли даражада нутқни эгаллаган бўлиши, маълум малакалар, уқувлар ва содда тушунчаларга эга бўлиши керак бўлади. Буларга бола юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, ўйин фаолияти орқали эришади.

4.3. Боғча ёшидаги болалар билиш жараёнларининг ривожланиши

Боғча ёшидаги болаларда сезги, идрок, диққат, хотира, тасаввур, тафаккур, нутқ, хаёл, ҳиссиёт ва ироданинг ривожланиши жадал кечади. Бола рангларни ҳали бир-биридан яхши фарқ қила олмайди. Унга рангларнинг фарқини билишга ёрдам берадиган ўйинчоқлар бериш лозим, рангли кийимлар бериш, рангли халқалар, қутичалар ва шу сингари ўйинчоқлар бериш мақсадга мувофиқдир.

Боғча ёшидаги болаларнинг турли нарсаларни идрок қилишида уларнинг кўзга яққол ташланиб турувчи белгиларига (ранги ва шаклига) асослансалар ҳам, лекин чуқур таҳлил қила олмайдилар.

Боғча ёшидаги болалар катталарнинг ёрдами билан суратларни аналитик равишда идрок қилиш қобилиятига эга бўладилар. Болалар суратларни идрок қилаётганларида катталар турли хил саволлар билан уларни таҳлил қилишга ўргатишлари лозим. Бунда, асосан, болалар диққатини:

1. Сураатнинг мазмунини (сюжетини) тўғри идрок қилишга;
2. Сураатнинг умумий кўринишида ҳар бир тасвирланган нарсаларнинг ўрнини тўғри идрок қилишга;

3. Тасвирланган нарсалар ўртасидаги муносабатларни тўғри идрок қилишга қаратиш керак.

Диққат ҳар қандай фаолиятимизнинг доимий йўлдошидир. Шунинг учун диққатнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти бениҳоя каттадир. Боғча ёшидаги болалар диққати асосан ихтиёрсиз бўлади. Боғча ёшидаги болаларда ихтиёрий диққатнинг ўсиб бориши учун ўйин жуда катта аҳамиятга эга. Ўйин пайтида болалар диққатларини бир жойга тўплаб, ўз ташаббуслари билан маълум мақсадларини илгари сурадилар.

Бу ёшдаги боланинг хотираси янги фаолиятлар ва боланинг ўз олдига қўйган янги талаблари асосида такомиллаша боради.

Боғча ёшидаги болалар ўзлари учун аҳамиятга эга бўлган, уларда кучли таассуротлар қолдирадиган ва уларни қизиқтирадиган нарсаларни беихтиёр эсларида олиб қоладилар.

Боғча ёшидаги болаларнинг тафаккури ва унинг ривожланиши ўзига хос хусусиятга эга.

Тафаккур боланинг боғча ёшидаги даврида жуда тез ривожлана бошлайди. Бунинг сабаби, *биринчидан*, боғча ёшидаги болаларда турмуш тажрибасининг нисбатан кўпайиши, *иккинчидан*, бу даврда болалар нутқининг яхши ривожланган бўлиши, *учинчидан* эса, боғча ёшидаги болаларнинг эркин, мустақил ҳаракатлар қилиш имкониятига эга бўлишларидир.

Боғча ёшидаги болаларда ҳар соҳага доир саволларнинг туғилиши, улар тафаккурининг фаоллашганлигидан дарак беради. Бола ўз саволига жавоб топа олмаса ёки катталар унинг саволига аҳамият бермасалар, ундаги қизиқувчанлик сўна бошлайди.

Одатда, ҳар қандай тафаккур жараёни бирон нарсдан таажжубланиш, ҳайрон қолиш ва натижада турли саволларнинг туғилиши туфайли пайдо бўлади. Кўпгина ота-оналар ва айрим тарбиячилар агарда болалар ортиқроқ савол бериб юборсалар, «*кўп маҳмадона бўлма*», «*сен бундай гапларни қаердан ўргандинг*», деб койиб берадилар. Натижада бола ўксиниб, ўз билганича тушунишга ҳаракат қилади. Айрим тортинчоқ болалар эса ҳеч бир савол бермайдилар. Бундай болаларга турли машғулотлар ва саёҳатларда катталарнинг ўзлари ҳам савол беришлари .ва шу билан уларни фаоллаштиришлари лозим.

Ҳар қандай тафаккур, одатда бирон нарсани таҳқослаш, анализ ва синтез қилишдан бошланади. Шунинг учун биз ана шу таҳқослаш, анализ ва синтез қилишни тафаккур жараёни деб атаймиз. Саёҳатлар болалардаги тафаккур жараёнини фаоллаштириш ва ривожлантиришга ёрдам беради. Болалар табиатга қилинган саёҳатларда турли нарсаларни бир-бири билан таққослайдилар, анализ ҳамда синтез қилиб кўришга интиладилар. Агар 2 яшар

боланинг сўз бойлиги тахминан 250 тадан 400 тагача бўлса, 3 яшар боланинг сўз бойлиги 1000 тадан 1200 тагача, 7 яшар боланинг сўз захираси 4000 тага етади. Демак, боғча ёши даврида боланинг нутқи ҳам микдор, ҳам сифат жиҳатидан анча такомиллашади. Боғча ёшидаги болалар нутқининг ўсиши оиланинг маданий савиясига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ.

Катталар болалар нутқини ўстириш билан шуғулланар эканлар, боғча ёшидаги болаларнинг баъзи ҳолларда ўз нутқ сифатларини тўла идрок эта олмасликларини унутмасликлари керак. Бундан ташқари, болаларда мураккаб нутқ товушларини бир-биридан фарқ қилиш қобилияти ҳам ҳали тўла такомиллашмаган булади. Тили чучукликни тузатишнинг энг мухим шартларидан бири, бола билан тўла ва тўғри талаффуз этиб, равон тил билан гаплашишдир.

4.4. Мактабгача ёшдаги болалар шахсининг шаклланиши

Боғча ёшидаги болалар шахсининг шаклланишига кўра, бу даврни уч босқичга ажратиш мумкин:

биринчи давр - бу 3-4 ёш оралиғида бўлиб, бола эмоционал жиҳатдан ўз-ўзини бошқаришнинг мустақамланиши билан боғлиқдир;

иккинчи давр - бу 4-5 ёшни ташкил қилиб ахлоқий ўз—ўзини бошқариш;

учинчи давр эса шахсий ишчанлик ва тадбиркорлик хусусиятининг шаклланиши билан характерланади.

Мактабгача даврда ахлоқий тушунчалар борган сари қатъийлаша боради. Ахлоқий тушунчалар манбаи сифатида, уларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланаётган катталар, шунингдек, тенгдошлари ҳам бўлиши мумкин. Ахлоқий тажрибалар асосан мулоқот, кузатиш, тақлид қилиш жараёнида, шунингдек, катталарнинг айниқса, оналарнинг мақтови ва танқидлари таъсирида ўтади ва мустақамланади. Бола доимо баҳо, айниқса мақтов олишга ҳаракат қилади. Бу баҳо ва мақтовлар боланинг муваффақиятга эришишга бўлган ҳаракатларининг ривожланишида, шунингдек, унинг шахсий ҳаёти ҳамда унинг касб танлашида аҳамияти жуда каттадир.

Боғча ёшидаги даврда болаларда мулоқотнинг янги мотивлари юзага келади. У шахсий ва ишбилармонлик мотивларидир. Шахсий мулоқот мотивлари - бу болани ташвишга солаётган ички муаммолари билан боғлиқ, ишбилармонлик мотивлари эса у ёки бу ишни бажариш билан боғлиқ бўлган мотивлардир. Бу мотивларга аста-секинлик билан билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш билан боғлиқ бўлган ўқиш мотивлари кўйилади. Бу мотивлар илк болалик давридан бошланиб, юзага келадиган болаларнинг табиий қизиқувчанлиги ўрнида пайдо бўлади. Ўзини намоён қилиш мотивлари ҳам бу ёшда яққол намоён бўлади. Бу мотив, асосан,

болаларнинг сюжетли-ролли ўйинларда асосий ролни эгаллашга, бошқалар устидан раҳбарлик қилишга, мусобақага киришишга қўрқмаслигида, нима бўлганида ҳам ютишга ҳаракат қилишларида кўринади. Мактабгача ёш даври болалари учун катталар берадиган баҳолари жуда муҳим. Болалар биринчи навбатда маънавий ахлоқ меъёр ва қоидаларини, ўз мажбуриятларига муносабат, кун тартибига риоя этиш, ҳайвон ва нарсалар билан муомала қилиш меъёрини эгаллайдилар. Бундай меъёрларни эгаллаш бу ёшдаги болалар учун қийин ҳисобланиб, уларни яхши ўзлаштириши учун сюжетли-ролли ўйинлар ёрдам бериши мумкин. Боғча ёшининг охирларига келиб, кўпчилик болаларда аниқ бир ахлоқий қарашлар таркиб топади, шунингдек, одамларга муносабат билан боғлиқ бўлган шахсий сифатлар ҳам шаклланади. Кишиларга нисбатан диққат-эътибор, меҳрибон бўлиши хусусиятидир. Катта ёшдаги болалар кўп ҳолларда ўз хатти-ҳаракатлари сабабларини тушунтириб бера оладилар.

3-3,5 ёшлар оралиғида ўзларининг муваффақият ва муваффақиятсизликларига ўз муносабатларини билдирадилар ва бу муносабат, асосан, уларнинг ўзларига берадиган баҳолари асосида шаклланади. 4 ёшли болалар эса ўз имкониятларини реал баҳолай оладилар. Лекин, 4-5 ёшли болалар ҳали шахсий хусусиятларини идрок этишга ва баҳолашга қодир эмаслар, шунингдек ўзлари ҳақида маълум бир хулосани бера олмайдилар. Ўз-ўзини англаш лаёқати катта боғча ёшидан ривожланиб, аввал у қандай бўлганини ва келажакда қандай бўлишини фикрлаб кўришга ҳаракат қилади. Бу эса болалар берадиган *“Мен кичкина пайтимда қандай бўлган эдим?”*, *«Мен катта бўлганимда қандай бўламан?»* сингари саволларида кўринади. Келажак ҳақида фикр юритиб, болалар келгусида кучли, жасур, ақлли ва бошқа қимматли инсоний фазилатларга эга бўлишига ҳаракат қилдилар.

Кичик ва ўрта боғча ёшида бола характерининг шаклланиши давом этади. У асосан, болаларнинг катталар характерини кузатишлари асосида таркиб топади. Шу йиллардан бошлаб, болада аҳамиятли ҳисобланган - ирода, мустақиллик ва ташаббускорлик каби аҳамиятли шахсий хусусиятлар ривожлана бошлайди. Катта боғча ёшида бола атрофидаги одамлар билан турли фаолиятларда мулоқот ва муносабатларга киришишга ўргана бошлайди. Бу эса унга келажакда одамлар билан мулоқотга кириша олишида, иш бўйича ва шахсий муносабатларини самарали ўрната олишида фойда келтиради. Бу ёшдаги болалар шахсининг шаклланишида уларнинг ота-оналари ҳақидаги фикрлари ва уларга берадиган баҳолари ниҳоятда аҳамиятлидир.

Боғча ёшидаги болаларнинг хаёли асосан, уларнинг турли-туман ўйин фаолиятларида ўсади. Бироқ, шу нарса диққатга сазоворки, агар боғча ёшидаги болаларда хаёл қилиш қобилияти бўлмаганда эди, уларнинг хаёли ҳам хилма-хил бўлмас эди. Боғча ёшидаги болаларнинг хаёллари турли хил машғулотларда ҳам ўсади. Масалан,

боғча ёшидаги болалар лойдан турли нарсалар яшашни, кумдан турли нарсалар куриб ўйнашни ва расм солишни яхши кўрадилар, Ана шундай машғулотлар болалар хаёлининг ўсишига фаол таъсир қилади.

Боғча ёшидаги болалар хаёлининг ўсишига фаол таъсир қилувчи омиллардан яна бири - эртақлардир. Болалар ҳайвонлар ҳақидаги турли эртақларни эшитганларида шу эртақлардаги образларга нисбатан маълум муносабатлари юзага келади.

Боғча ёшидаги болалар ҳиссиёти ва унинг ўсиши. Боғча ёшидаги болаларда ёқимли ва ёқимсиз ҳис-туйғулар ғоят кучли ва жуда тез намоён бўлади. Бу ёшдаги болаларнинг ҳис-туйғулари кўп жиҳатдан уларнинг органик эҳтиёжларининг қондирилиши ва қондирилмаслиги билан боғлиқдир. Бу эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги сабабли болада нохушлик (ёқимсиз), норозилик, изтиробланиш туйғуларини кўзга кўрилади.

Катта боғча ёшидаги болаларда бурч ҳисси - «нима яхши-ю», «нима ёмон»лигини англашлари билан уларнинг ахлоқий тасаввурлари орасида боғлиқлик бор. Катта одамлар томонидан буюрилган бирон топшириқни бажарганларида мамнунлик, шодлик туйғулари пайдо бўлса, бирон тартиб қонидани бузиб қўйганларида хафалик, таъби хиралик ҳисси туғилади.

Шунингдек, боғча ёшидаги болаларда маънавий ҳиссиётлардан ўртоқлик, дўстлик ва жамоачилик ҳислари ҳам юзага кела бошлайди.

Боланинг боғча ёшидаги даврида эстетик ҳиссиётлари ҳам анча тез ўсади. Боғча ёшидаги болаларда эстетик ҳисларнинг намоён бўлишини, айниқса, уларнинг чиройли, янги кийим-бош кийганларида жуда яққол кўриш мумкин.

4.5. Боланинг мактабга психологик тайёргарлиги

Боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши кўп жиҳатдан уларнинг мактабга тайёргарлик даражаларига боғлиқ. Бола аввало мактабга *жисмоний* жиҳатдан тайёр бўлиши керак. 6 ёшли болаларнинг анатомик-физиологик ривожланиши ўзига хос тарзда кечади. Бу ёшда бола организми жадал ривожланади. Унинг оғирлиги ойига 150 дан 200 гача, бўйи эса 0,5 см гача кўпаяди. 6 ёшли болалар турли тезликларда, тез ва енгил югура оладилар. Улар сакраш, конькида югуриш, чанғида учиш, сузиш сингари ҳаракатларни ҳам бемалол бажара оладилар. Мусиқа бўйича машғулотларда бу ёшдаги болалар хилма-хил ритмик ва пластик ҳаракатларни бажарадилар, турли машқларни аниқ, тез, енгил ва чаққон бажара оладилар. Шунингдек, 6-7 ёшли болалар нерв системасини мустахкамлаш, уларни сурункали касалликлардан халос этиш, кўриш ва эшитиш қобилиятига алоҳида эътибор бериш, шунингдек, умуртқа поғонасининг тўғри ривожланишига аҳамият бериш, ниҳоятда муҳим. Катталар шу ёшдаги болалар билан иш олиб борар эканлар, бу ёшдаги болалар

организми ҳали ўсиши давом этаётганлигини доимо ҳисобга олишлари лозим. Масалан, болани мажбуран ёзишга ўргатиш ҳали бармоқ мушуллари тўлиқ ривожланмаганлиги сабабли уларга маълум даражада зарар келтириши ёки уни чиройли ёза олмаслиги, ўз-ўзидан болани ўзига нисбатан ишончини ёки ўқишга нисбатан қизиқишини камайишига олиб келиши мумкин. Кейингиси боланинг *ақлий тайёргарлигидир*. Кўпинча ақлий тайёргарлик дейилганда боланинг маълум бир дунёқарашини, жонли табиат, инсонлар ва уларнинг меҳнатлари ҳақидаги билимлари тушунилади. Ушбу билимлар мактаб берадиган таълимга асос бўлиши мумкин, лекин сўз бойлиги, маълум ҳатти-ҳаракатларни бажара олиш лаёқати боланинг мактабга ақлий тайёргарлигининг асосий кўрсаткичи бўла олмайди. Мактаб дастури болалардан таққослай олиш, таҳлил эта олиш, умумлаштира олиш, маълум бир хулоса чиқара олиш, шунингдек етарли даражада ривожланган билиш жараёнларини талаб этади. Масалан, 6-7 ёшли бола табиат ҳақида айрим ҳодисаларнигина эмас, балки организмнинг табиат билан боғлиқлигини ва ўзаро таъсирини ҳам тушуниши ва ўзлаштириши мумкин. 6-7 ёшли болалар ақлий ривожланишнинг натижаси бўлиб, юқори даражада ривожланган кўрғазмали образли тафаккур билан бола атроф оламдаги предметларнинг асосий хусусиятларини ва предметлар орасидаги боғлиқликни ажрата олишидир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, кўрғазмали-ҳаракатли ва кўрғазмали-образли тафаккур нафақат 6-7 ёшли болалар, балки кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ақлий ривожланишида ҳам асосий вазифани бажаради. Бу борада болада маълум бир кўникмаларнинг таркиб топганлиги ҳам ниҳоятда муҳимдир.

Боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши нафақат унинг ақлий ва жисмоний тайёргарлиги, балки шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлигига ҳам боғлиқ. Мактабга ўқиш учун келаётган бола янги ижтимоий мавқеини - турли мажбуриятлари ва ҳуқуқлари бўлган ва унга турли талаблар қўйиладиган - ўқувчи мавқеини олиш учун тайёр бўлмоғи лозим. Катта боғча ёшдаги болалар асосан, мактабда ўқиш учун эҳтиёж сезадилар, лекин бу хоҳиш ва эҳтиёж мотиви турлича бўлиши мумкин. *"Менга чиройли форма, дафтар, қалам ва ручкалар сотиб олиб беришади"*, *"Мактабда ўртоқларим кўп бўлади ва мен улар билан мазза қилиб ўйнайман"*, *"Мактабда ухлатишмайди"*, *"Мактабнинг ташқи рамзлари, шубҳасиз мактабдаги болаларни жуда қизиқтиради, лекин бу мактабда муваффақиятли ўқиш учун асосий сабаб бўла олмайди"*, *"Мен отамга ўхшаган бўлишим учун ўқишим керак"*, *"Ёзишни жуда яхши кўраман"*, *"Ўқишни ўрганаман"*, *"Мактабда қийин мисолларни ечишни ўрганаман"*. Ушбу хоҳиш ва ҳаракат боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши учун табиий равишда асос бўла олади. Боланинг энди ўзини катта бўлганини, боғча боласи эмас, балки маълум бир мажбуриятлари бор ўқувчи бўлишини англаши, жиддий фаолият билан шуғулланаётганлигини

билиши ниҳоятда муҳим. Боланинг мактабга боришини истамаслиги ҳам салбий ҳолат ҳисобланади. Мактабда шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлик болаларда тенгдошлари, ўқитувчилари билан муносабатга кириша олиш хусусиятини шакллантиришни ҳам ўз ичига олади. Ҳар бир бола болалар жамоасига қўшила олиши, улар билан ҳамкорликда ҳаракат қила олиши, баъзи вазиятларда уларга ён босиб, бошқа вазиятларда ён босмасликка эриша олиши зарур. Ушбу хусусиятлар боланинг мактабдаги янги шароитларга тез мослаша олишини таъминлаб беради. 6-7 ёшли болалар ўқишдаги асосий қийинчилик, кўпинча бу ёшдаги болалар ўқитувчини узоқ вақт давомида тинглаб олмайдилар, ўқув ҳаракатларига узоқ вақт ўз диққатларини тўплаб олмайдилар. Бунга сабаб, фақат, шу ёшдаги болаларда ихтиёрий диққатнинг ривожланмаганлигида эмас, балки боланинг катталар билан мулоқотга кириша олиши хусусиятига ҳам боғлиқ. Чунки, шу хусусияти ривожланган болалар эркин мулоқотга кириша оладилар, кизиқтирган нарсалар ҳақида сўрай оладилар. Натижада уларнинг ўқишга бўлган кизиқишлари ортади ва ўқитувчи гапираётган нарсаларни диққат билан узоқ вақт эшита оладилар. Демак, боланинг мактабга тез мослашиши ва муваффақиятли ўқишида шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлигининг ҳам аҳамияти жуда катта.

Бу даврда болаларда аввало билиш соҳалари, сўнгра эса эмоционал мотивацион йўналиш бўйича ички шахсий ҳаёт бошланади. У ёки бу йўналишдаги ривожланиш образлиликдан рамзликкача бўлган босқичларни ўтайди. Образлилик дейилганда болаларнинг турли образларни яратиши, уларни ўзгартириши ва эркин ҳаракатга келтириши, рамзлилик дейилганда эса белгилар тизими (математик, лингвистик, мантикий ва бошқалар) билан ишлаш малакаси тушунилади. Мактабгача ёш даврда ижодкорлик жараёни бошланади. Ижодкорлик лаёқати, асосан, болаларнинг конструкторлик ўйинларида, техник ва бадий ижодларида намоён бўлади. Бу даврда махсус лаёқатлар куртакларининг бирламчи ривожланиши кўзга ташлана бошлайди. Билиш жараёнларида ички ва ташқи ҳаракатларнинг синтези юзага келади, Бирон бир нарсани идрок қилиш жараёнида бу синтез перцептив ҳаракатларда, диққатда ички ва ташқи ҳаракатлар ва ҳолатлар режасини бошқариш ва назорат этишда, хотирада эса материални эсда сақлаб қолиш ва эсга туширишнинг ички ва ташқи тузилмасини боғлай олишда кўринади. Тафаккурда эса амалий масалалар ншининг усулларини битта умумий жараёнга бирлаштириш сифатида яққол намоён бўлади. Шунинг асосида инсоний интеллект шаклланади ва ривожланади. Мактабгача даврда тасаввур, тафаккур ва нутқ умумлашади. Бу эса бу ёшдаги болаларда тафаккур қилиш омили сифатида ички нутқ юзага келаётганлигидан далолат беради. Билиш жараёнларининг синтези боланинг ўз она тилини тўлиқ эгаллаши асосида ётади. Бу даврда нутқнинг шаклланиш жараёни яққол бошлайди. Нутқ

асосидаги тарбия жараёнида болада содда ахлоқ меъёрлари ва қоидалар эгалланилади. Бу меъёр ва қоидалар бола ахлоқини бошқаради.

Боланинг унинг атрофидаги кишилар билан хилма-хил муносабатлари юзага келиб, бу муносабатлар асосида турли хил мотивлар ётади. Буларнинг ҳаммаси боланинг индивидуаллигини ташкил этиб, унинг бошқа болалардан нафақат интеллект, балки ахлоқий мотивацион жиҳатдан фарқланадиган шахсга айлантиради.

Мактабгача ёшдаги болалар шахси ривожланишининг асосий ўзгаришлари, уларнинг ўз шахсий сифатлари, лаёқатлари, муваффақият ва муваффақиятсизликларини англаш, ўзини-ўзи англаши каби хисларнинг юзага келиши ҳисобланади.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Боғча ёшидаги болаларнинг психологик хусусиятлари.
2. Боғча даврида бола шахсининг ривожланиши шарт-шароитлари.
3. Боғча ёшидаги бола фаолиятининг психологик хусусиятлари.
4. Боғча ёшдаги болада хулқ мотивларининг ривожланиши ва ўзига баҳо беришининг шаклланиши.
5. Боғча ёшидаги болада билиш жараёнининг ривожланиши.
6. Боғча ёшдаги боланинг мактабдаги таълимга психологик тайёргарлиги.

Мавзу юзасидан тест саволлари:

1. Мактабгача ёш даври неча ёшларни ўз ичига олади.

- А) 3 -7 ёш;
- Б) 4 -5 ёш;
- В) 6 -7 ёш.

2. Мактабгача ёшдаги болаларнинг энг асосий хусусияти нима.

- А) Мулокотчанлиги;
- Б) Ҳаракатчанлиги ва таклидчанлиги;
- В) Ташаббускорлиги.

3. Мактабгача ёшдаги болаларда характер хислатларидан кайсилари фаол ривожлана бошлайди.

- А) Ирода, мустикаллик, ташаббускорлик;
- Б) Масъулиятлилиқ, кизикувчанлик;
- В) Мулокотга киришувчанлик.

4. Энг аввало бола мактабга кайси жиҳатдан тайёр бўлиши керак.

- А) Аклий жиҳатдан;
- Б) Ахлокий жиҳатдан;
- В) Жисмоний жиҳатдан.

5. Боланинг мактабда таълим олишга тайёргарлиги кандай хусусиятларда ифодаланади.

- А) Болада ўз ҳатти – ҳаракатини бошқариш имконияти ўсганлигида;
- Б) Бола ҳиссиёти ва иродаси ривожланишидаги даражанинг шаклланганлигида;
- В) Шахснинг билиш фаолияти ва турли психик сифатларини ўсиши учун зарур бўлган билим ва кўникмалар ҳажмининг болада шаклланганлигида.

6. Мактабгача ёшдаги боланинг психик тараккиётига хос хусусиятлар кайсилар.

- А) Луғат бойлигининг ортиши, диққат ва хотира ҳажмининг кенгайиши;
- Б) Болада иккинчи сигнал системасининг жадал ривожланиб бориши ва тафаккурнинг шаклланиши;
- В) Бола ривожланишига таъсир этувчи янги ижтимоий шароитнинг келиб чиқиши, ўз – ўзини тушуниш ва баҳолашнинг ўсиши, ўқув фаолияти элементларининг ўзлаштирилиши.

V БОБ. КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

1. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психик ривожланиши.
2. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ақлий ривожланиши.
3. Ўқув фаолиятининг хусусиятлари.
4. Бошланғич синф ўқувчилар шахсининг шаклланиши.

5.1. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психик ривожланиши

Кичик мактаб даври 6-7 ёшдан 9-10 ёшгача давом этади. Бу даврда бола мактаб ўқувчиларига қўйиладиган турли талаблар билан танишади, фан асосларини ўрганиш учун биологик ва психологик жиҳатдан тайёрланади. Унинг психикаси билим олишга етадиган даражада ривожланади. Шу ёшдаги бола идрокининг ўткирлиги, равшанлиги, софлиги, аниқлиги, ўзининг қизиқувчанлиги, ишонувчанлиги, хаёлининг ёрқинлиги, хотирасининг кучлилиги, тафаккурининг яққоллиги билан бошқа ёшдаги болалардан ажралиб туради. Мактаб таълимига тайёрланаётган болада диққат нисбатан узоқ муддатли ва шартли барқарор бўлади. *Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг асосий фаолияти ўқиш ҳисобланади.* Боланинг мактабга бориши, унинг психологик ривожланиши ва шахсининг шаклланишидаги ўрни ниҳоятда катта. Бола ўқув фаолиятида ўқитувчи раҳбарлигида инсон онгининг турли асосий шакллариининг мазмунини эгаллайди ва инсоний анъаналар асосида ҳаракат қилишни ўрганади. Ўқув фаолиятида бола ўз иродасини ўқув мақсадларига эришиш учун машқ қилдиради. Ўқув фаолияти боладан нутқ, диққат, хотира, тасаввур ва тафаккурини керакли даражада ривожланишини талаб этган ҳолда, бола шахси ривожланиши учун янги шароитларни яратади. Биринчи бор мактабга келган бола ўз атрофдагилари билан психологик жиҳатдан янги муносабат тизимига ўтади. У ҳаётининг тубдан ўзгарганини, унга янги мажбуриятлар, нафақат, ҳар куни мактабга бориш, балки ўқув фаолияти талабларига бўйсунуш ҳам юклатилганлигини ҳис эта бошлайди. Оила аъзоларининг бола ўқув фаолияти, ютуқлари билан қизиқаётганлиги, шунингдек, уни назорат қилаётганлиги, унга қилинаётган янги муомала, муносабат унинг ижтимоий мавқеи ўзгарганлигини тўла ҳис этишига, ўзига нисбатан муносабатининг ўзгаришига асос бўлади. Катталар болаларни амалий жиҳатдан ўз вақтларини тўғри тақсимлаш борасида яхши ўқиш, ўйнаш, сайр қилиш ва бошқа нарсалар билан шуғулланишга ўргатадилар. Демак, оилада бола у билан ҳисоблашадиган, маслаҳатлашадиган янги бир ўринни эгаллайди. Ўқувчининг мактабдаги муваффақияти унинг кейинги психик ривожи ва шахсининг шаклланишида тўлиқ ижобий асос бўлади.

Бола инсоний муносабатлар тизимида ҳам алоҳида ўрин эгаллаётганини, ота-онаси, яқинлари, атрофдагилари унга ёш боладек эмас, балки ўз вазифалари, мажбуриятлари бор бўлган, ўз фаолият натижасига кўра ҳурматга сазовор бўлиши мумкин бўлган алоҳида шахс сифатида муносабатда бўладилар. Бунинг натижасида боланинг ўз-ўзидан оиласи, синфи ва бошқа жамоалардаги ўз ўрнини англай бошлаганини кўриш мумкин. Бу даврда боланинг *"Мен шуни хоҳлайман"* мотивидан *"Мен шуни бажаришим керак"* мотиви устунлик қила бошлайди. Мактабда биринчи синфга келган ҳар бир ўқувчида психик зўриқиш кучаяди. Бу нафақат унинг жисмоний саломатлигида, балки ҳатти-ҳаракатида ҳам, яъни маълум даражада кўрқувни кучайиши, иродавий фаолликнинг сусайишида намоён бўлади.

Бу даврга келиб бола атрофидагилар билан ўзаро муносабатда маълум бир натижаларга эришган, ўзи хоҳлаётган нарсаларни ҳамда, ўз оиласида ўзи эгаллаган ўрнини аниқ биладиган бўлади. Шунингдек, у ўзини-ўзи бошқариш малакасига эга бўлади, вазият ва ҳолатга қараб иш юрита олади. Бу ёшдаги болалар ҳатти-ҳаракатлари ва мотивлари уларнинг ўзларига берадиган баҳоларига қараб *"Мен яхши боламан"* эмас, балки бу ҳатти-ҳаракатлар ўзгалар кўз ўнгида қандай намоён бўлишига қараб баҳоланишини тушуна бошлайдилар.

Бола мактаб таълимига боғчада тарбияланаётганида тайёрланади.

5.2. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ақлий ривожланиши

Мактабга келиш арафасида боланинг сўз бойлиги ўз фикрини баён эта оладиган даражада ортади. Агар бу ёшдаги нормал ривожланаётган бола ўз нутқида 500-600 сўзни ишлатса, олти ёшли бола 3000-7000 сўзни ишлатади. Бошланғич синф ёшидаги болалар нутқи асосан от, феъл, сифат, сон ва боғловчилардан иборат бўлади. Бу ёшдаги болалар ўз нутқларида қайси сўзларни ишлатгани афзалу, қайсиларини ишлатиш мумкин эмаслигини фарқлай оладилар. 6-7 ёшли бола ўз жумлаларини мураккаб грамматик тизимда туза олади. Бола бутун болалик даврида нутқни жадал равишда эгаллаб бориб, нутқни ўзлаштириши маълум бир фаолиятга айлана боради. 7-9 ёшли болаларнинг ўзига хос яна бир хусусияти бола нутқида ўз фикрини баён этибгина қолмай, балки ўз сухбатдошининг диққатини ўзига жалб қилиш учун ҳам гапирадилар.

Бу даврда ёзма нутқ ҳам шакллана бошлайди. Ёзма нутқ жумлаларни тўғри тузиш ва сўзларни тўғри ёзишга маълум талаблар қўйилганлиги билан характерланади. Бола сўзларни қандай эшитган бўлса, шундайлигича ёзилмаслигини билиши, уларни тўғри талаффуз этишга ва ёзишга ўрганиши зарур. Ёзма нутқни эгаллаш асосида болаларда турли матнлар ҳақидаги маълумотлар юзага келади. Бу даврда ёзма нутқ эндиgina шакллана бошлаганлиги боис, болада ўзи ёзган фикрларни, сўз ва ҳарфларни назорат этиш малакаси ҳали

ривожланмаган бўлади. Лекин унга ижод қилиш имконияти берилади. Ушбу мустақил ижодий иш мактаб ёшидаги ўқувчиларда берилган мавзунинг англаш, унинг мазмунини аниқлаш, фикрини баён этиш учун маълумот тўплаш, муҳим жиҳатларини ажратиб олиш, уни маълум кетма-кетликда баён этиш, режа тузиш малакасини юзага келтиради. Жумлаларни тўғри тузиш, айнан шу мазмунга мос сўзларни топиш ва уларни тўғри ёзиш, тиниш белгиларини тўғри қўйиш, ўз ҳолатларини топа олиш ва тўғрилаш ақлий ривожланишнинг кўрсаткичларидан ҳисобланади.

Ўқиш фаолияти кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг ақл-идроки, сезгирлиги, кузатувчанлиги, эслаб қолиш ва эсга тушириш имкониятларининг ривожланиши учун муҳим шарт-шароитлар яратади, ҳисоблаш малакаларини шакллантиради. Таълим жараёнида уларнинг билимлар кўлами кенгаяди, қизиқишлари ортади, ижодий изланиш қобилияти ривожланади, уларда тафаккурнинг фаоллиги, мустақиллиги ортади, ақлий имкониятини ишга солиш вужудга келади. Мазкур ёшдаги болалар ўз идрокларининг аниқлиги, равонлиги, ўткирлиги билан бошқа ёш даврдаги инсонлардан кескин фарқ қилади. Улар ҳар бир нарсага берилиб, ўта синчковлик билан қарашлари сабабли идрокнинг муҳим хусусиятларини ўзлаштириш имкониятига эга бўладилар.

7-10 ёшдаги ўқувчининг идроки, унинг ҳатти-ҳаракати, ўйини ва меҳнат фаолияти билан бевосита боғлиқдир. Ўқувчи ўзининг эҳтиёжи, майли, қизиқиш ва интилиши турмуш шароитига мос, шунингдек ўқитувчи тавсия этган нарсаларни идрок қилади.

Биринчи синфга келган бола предметларнинг ранги, шакли ва катталигини, уларни маконда жойлашишини билиш билан, бирга уларни таққослай олади. Мактабда муваффақиятли ўқиш учун бола сенсор ривожланганлик даражасини юқори бўлиши жуда муҳим. Мактаб ёшига келиб, нормал ривожланаётган бола расм ва суратлар реал ҳаётни акс эттираётганлигини яхши тушунадилар. Шунинг учун ҳам сурат ва расмларда нималар акс этганини реал ҳаётга таққослаган ҳолда билишга ҳаракат қиладилар. Бола расмларда атроф-ҳаётдаги нарсаларни кичиклаштириб тасвирланганлигини англай билладилар. Бу тасвирлар болаларда эстетик ва бадиий дидни ривожлантиради. Чунки, бола шу расмлар орқали олам гўзаллигини, унинг турфа ранглاردан иборат эканлигини англайди, ажратади ва ўз муносабатини билдира олади.

Тафаккурнинг ривожланишини кичик мактаб ёшидаги бола психикасининг соғломлигида, унинг билиш фаоллигида кўриш мумкин. Боланинг қизиқувчанлиги, асосан, атроф-оламни билиш, ўрганишга қаратилган бўлади. Бола ўйнаб туриб, олам сир-синоатлари, сабаб-ҳодисалари ва боғлиқларидан хабардор бўлишга интилади. Масалан, бола ўзи мустақил равишда қандай предметлар сувда чўкиши, қайсилари эса сузишини тадқиқ қила олади. Бола ақлий муносабатларда фаол бўлса, у шунчалик кўп савол беради ва

бу саволлар, асосан, хилма-хил бўлади. Болани қор, ёмғир қандай ёғиши, қуёш кечаси қаерда бўлиши, машина қандай қилиб юриши, ердан осмонгача бўлган масофани билиши жуда қизиқтиради. Бу уларнинг «*Нима учун?*», «*қандай қилиб?*», «*Нима орқали?*» каби саволларига жавоб олишга қаратилган бўлади. Бу ёшдаги болалар асосан ўзлари кўриб турган нарса ҳақида чуқурроқ фикр юрита оладилар. Бу ёшдаги болалар тафаккурининг асосий тури образли тафаккурдир.

6-10 ёшли бола мантикий фикрлай олади, лекин, бу ёш асосан кўрганларига таяниб, таълим олишга сензитив бўлган давр ҳисобланади, Сўзсиз бугунги жамиятимизда болаларнинг ақлий ривожланиши янги билимларни тузилиш типига ҳам боғлиқ бўлиб, улар маълум даражада шаклланган катталар томонидан тузилади. Чунки, ақлий ривожланиш ижтимоий омиллар билан белгиланади - индивид ижтимоий муносабатлар билан ўзгаради. Боланинг мактабда мунтазам равишда ўқишга ўтиши унинг атроф-ҳаётдаги нарса-ҳодисаларга нисбатан фикрини ва муносабатларини ўзгаришига олиб келади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг тафаккури мантикий фикрлаш, мулоҳаза юритиш, ҳукм ва хулоса чиқариш, таққослаш таҳлил қилишнинг турли усулларини қўллашдек ўзига хос хусусиятлари билан мактабгача ёшдаги болалар ва ўсмирлардан фарқ қилади. Таълим жараёнида тафаккур операцияларига, мустақил фикрлашга ўргатиш кичик мактаб ёшдаги ўқувчиларни камол топтиришнинг гаровидир.

Ўқув фаолияти психик функцияларни юқори ривожланганлик даражасини талаб этади. Боланинг диққати, хотира ва тасавури мустақил тус ола бошлайди. Лекин, одатдаги ҳолат ва вазиятларда болага ўз психик функцияларини юқори даражада ташкил этиш ҳали бирмунча мураккаблик туғдиради.

6-7, 10-11 ёшли болалар билиш жараёнларидаги ихтиёрийлик иродавий зўриқиш асосидагина, бола ўзини атрофдагиларнинг талаби ёки шахсий ҳаракатга интилангандагина юзага келиши мумкин.

Бошланғич синф ўқувчиларида диққатни иродавий зўр бериш билан бошқариш ва вазиятга мослаш имконияти яхши бўлмайди. Бунинг асосий сабаби, уларда ихтиёрий диққатнинг кучсизлиги ва беқарорлигидир. Болаларда ихтиёрсиз диққат кўпроқ ривожланган бўлади. Бошланғич синф ўқув материалларининг яққоллиги, ёрқинлиги, жозибадорлиги, ўқувчида беихтиёр ҳис-туйғулар уйғотади, иродавий зўриқишсиз, осонгина фан асосларини эгаллаш имконини беради. 1-2 синф ўқувчилари диққатининг ўзига хос хусусиятларидан бири - унинг етарлича барқарор эмаслигидир. Шунинг учун ҳам улар ўз диққатларини муайян нарсаларга қарата олмайдилар ва диққат объектлар устида узоқ тура олмайди.

Таълим жараёни кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ихтиёрий, барқарор, мустаҳкам, кучли, фаол онгли диққатни ривожлантиришга қулай шарт-шароит яратади. Билим олиш жараёнида мустақил ақлий

меҳнат қилиш, мисол-масалалар ечиш, машқлар бажариш, такрорлаш иродавий зўр бериш жараёнида ихтиёрий, онгли диккат таркиб топади.

Бу ёшдаги болада ихтиёрий диккатни тўплаш, ташкил қилиш, уни тақсимлаш, онгли равишда бошқариш уқуви шакллана бошлайди. Кичик мактаб ёшидага бола маълум даражада ўз фаолиятини ўзи мустақил ривожлантира олади. У ўз режасини, у ёки бу ишни қандай кетма-кетликда бажаришни сўз билан ифодалаб бера олади. Режалаштириш сўзсиз боланинг диккатини ташкил эта олади ва ривожлантиради. Уларда ихтиёрсиз диккат усгунлик қилади. Кичик мактаб ёшидаги болалар сўзсиз ўз диккатларини ақлий масалаларга қарата оладилар, лекин бу жуда катта иродавий кучни ва юқори мотивацияларни ташкил этилишини талаб қилади.

Боланинг хаёли теварак-атроф таассуротлари, тасвирий санъат асарларини етарли даражада акс эттиришда вужудга келади. Сиймолар, шартли белгилар, табиат манзаралари жамланиб, ўқувчиларда хаёл пайдо бўлади.

Ўқув фаолияти боладан берилган ўқув материалларини эса сақлаб қолишни талаб этади, ўқитувчи ўқувчисига нималарни эслаб қолиши зарурлиги ҳақида кўрсатмалар беради. Ўқувчи нимани эслаб қолиши кераклигини такрорлайди, уни тушуниб олишга ҳаракат қилади. Лекин бу ёшда ихтиёрсиз хотира, шубҳасиз, устунлик қилади. Боланинг хотирасида сақлаб қолишини асосан унинг ишга бўлган қизиқиши белгилаб беради. Ўқув материални тушуниш, эслаб қолишнинг асосий шарти ҳисобланади.

Дарс жараёнида ўқитувчи турли вазиятларни тасаввур қилишни сўрайди. Бу ҳолат, албатта, бирон-бир ёрдамчи куруллар-предметлар, макетлар, схемалар бўлган тақдирдагина ўқувчи тасаввурини ривожлантириши мумкин. Акс ҳолда бу ёшдаги болалар мустақил тасаввур ҳаракатлари қилишга қийналадилар.

Психолог Пиаже тадқиқотларида 6-7 ёшли болалардан турли хил баландликдаги идишлардаги сув миқдорини белгилаш сўралган. Болалар сув миқдорини ,бир-бири билан тенг бўлган идишларда кўрганларидан сўнггина 'ўз жавоблари нотўғрилигини билганлар. Кичик мактаб даврида тасаввур асосан болалар расм чизаётганларида, шунингдек эртак ва ҳикоялар тўқиётганларида ривожланади. Кичик мактаб ёшидаги болалар тасаввурини жуда кенг ва хилма-хил бўлади. Айрим ўқувчилар реал борликни тасаввур этсалар, бошқалари эса фантастик образ ва вазиятларни тасаввур этадилар. Шу боис кичик мактаб ёшидаги болаларни реалистлар ва фантазёрларга ажратиш мумкин. Болалар кўпинча ўзларига маълум сиймолар, сюжетлардан фойдаланган ҳолда янги образларни тасаввур этадилар, яратадилар, Бу тасаввурлар замирида уларнинг кўрқувни енгизиши, дўст топиши, хурсандчилик ҳислари ётади. Бундан ташқари тасаввур терапевтик натижа олиб келувчи фаолият сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин. Бола реал ҳаётда қийинчиликларга дуч

келиб, улардан чиқиб кета олмаган ҳолатда кўпинча хаёлга берилади. Масалан, меҳрибонлик уйида тарбияланаётган бола ўзининг ҳамма ҳавас қиладиган оиласи, уйи бўлишини, бу уйга ўғрилар келиб қолса, у қаҳрамонлик қилишини тасаввур қиладди. Ўз тасаввурида яхши ёки ёмон ҳолатларни бошидан кечирган бола ўзининг келгуси ҳатти-ҳаракатлари мотивацияси учун замин тайёрлайди. Катталарга нисбатан тасаввурнинг болалар ҳаётида аҳамияти жуда катга. Бола тасаввур қилиб атроф-ҳаётни чуқурроқ била бошлайди, ўз-ўзининг шахсий тажрибасидан тасаввур ёрдамида четга чиқа олади, ижодий лаёқати ривожланади, шахсий хусусиятларининг ривожланишига хизмат қиладди.

5.3. Ўқув фаолиятининг хусусиятлари

Кичик мактаб ёшидаги бола ўқитувчиси билан яхши эмоционал муносабатда бўлади. Шу давргача бевосита катталар раҳбарлигида у ёки бу ахборотларни ўзлаштириб келган бўлса, энди ўз хоҳиш иродаси билан зарур маълумотлар тўплашга, ўз олдига аниқ мақсад ва вазифа қўйишга ҳаракат қиладди. Боланинг ана шу фаоллиги хотирасининг муаяйн даражада ривожланганлигини билдиради. Оқилона ташкил қилинган таълим жараёни мазкур ёшдаги болаларнинг тафаккурини жадал ривожлантиради. Бу ёшдаги бола бошқа даврларга нисбатан кўпроқ нарсани ўзлаштиради. Мактаб таълими ўқувчининг турмуш тарзини, ижтимоий мавқеини, синф жамоаси ва оила муҳитидаги ўрнини ўзгартиради. Унинг вазифаси ўқишдан, билим олиш, кўникма ва малакаларни эгаллаш, ўзлаштиришдан иборат бўлиб қолади.

Кичик мактаб ёшидаги боланинг муҳим хусусиятларидан бири, унда ўзига хос эҳтиёжларнинг мавжудлигидир. Бу эҳтиёжлар ўз моҳиятига кўра муаяйн билим, кўникма ва малакаларни эгаллашга қаратилмай, балки фақат ўқувчилик истагини акс эттиришдан ҳам иборатдир. Шу эҳтиёжлар асосида ўз портфелига, шахсий ўқув қуролига, дарс тайёрлаш столига, китоб қўйиш жавонига эга бўлиш, катталардек ҳар куни мактабга бориш истаги ётади.

Кичик мактаб ёшидаги бола ўзининг туб моҳияти ва вазифасини тушуниб етмайди, балки ҳамма мактабга бориши керак деб тушунади. Катталарнинг кўрсатмаларига амал қилиб тиришқоқлик билан машғулотларга киришиб кетади. Орадан маълум вақт ўтгач, шодиёна лаҳзаларнинг таассуроти камайиши билан мактабнинг ташқи белгилари ўз аҳамиятини йўқота боради ва бола ўқишни кундалик ақлий меҳнат эканлигини англайди. Шунда бола ақлий меҳнат кўникмасига эга бўлмаса унинг ўқишдан кўнгли совийди, унда умидсизлик ҳисси вужудга келади, ўқитувчи эса бундай ҳолнинг олдини олиш учун болага таълимнинг ўйиндан фарқи, қизиқарлилиги ҳақида маълумотлар бериши ва уни шу фаолиятга тайёрлаши керак. Таълимнинг мазмуни ўқувчининг билимларни эгаллашга қизиқиши ўз

ақлий меҳнати натижасидан қаноатланиш ҳисси билан узвий боғлиқдир. Бу ҳис ўқитувчининг рағбатлантириши билан амалга оширилади ва ўқувчида самаралироқ ишлаш майили, истак ва иштиёқини шакллантиради. Болада пайдо бўлган фахрланиш, ўз кучига ишонч ҳислари билимларни ўзлаштириш ва малакаларни ривожланишига хизмат қилади. Кичик мактаб ёшидаги болаларни ўқитиш жараёни, ўқув фаолиятининг асосий компонентлари: ўқув вазиятлари, ўқув ҳаракатлари, назорат этиш ва баҳолаш билан (В.В.Давидов бўйича) таништиришдан бошланади. Бу борада барча предметли ҳаракатлар ақлий ривожлантиришга қулай бўлган шароитда амалга оширилиши жуда муҳим. Агар бола ўқув ҳаракатларини нотўғри бажарса, бу унинг ўқув ҳаракатларини ё назорат ва баҳолаш билан боғлиқ ҳаракатларни билмаслиги, ёки уларни яхши эгалламаганлигидан бўлиши мумкин. Боланинг мустақил равишда бажарган ҳаракатлари натижаларини ўз ҳатти-ҳаракатлари хусусиятлари билан таққослай олишлари унда ўз-ўзини назорат этиш хусусиятларини маълум даражада шаклланишидан далолат беради. Ўқув вазиятларида болалар айрим турдаги масалаларни ечиш йўллари билан танишадилар ва уларни эгаллаган заҳоти аниқ бир масалаларни ечишда амалий фойдаланадилар. Педагогик психологиянинг асосий талабларида бошлангич синф таълими дастурларидаги кўпгина мавзу ва бўлимларни ўргатиш болаларни маълум бир синфга тааллуқли намуналарини ўзлаштиришга йўналтириш орқали ташкил этилиши керак деб таъкидланади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, бошлангич синф ўқувчиларининг масалаларни ечишдаги айрим йўл ва тушунчаларни етарлича эгалламаганлиги бу тушунча ва йўлларни шакллантиришда болалар барча керакли ўқув, ҳаракатларини бажаришга ўргатилмаганлигининг натижасидир. Ўқув фаолиятида назорат ва ўз-ўзини назорат этиш кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ўқув ҳаракатларини мустақил режалаштириши ва бажаришни шаклланишида жуда муҳимдир. Болалар тафаккури ва нутқининг ривожланишида овоз чиқариб мулоҳаза юритишнинг ва бу услубдан ўқув жараёнида фойдаланишнинг аҳамияти катта. Овоз чиқариб мулоҳаза юритиш ва ўз ечимини асослаб бериш ақлий сифатларни ўсишига хизмат қилиб, киши ўз мулоҳазалари ва ҳатти-ҳаракатини таҳлил этиши ва англашини ривожлантиради. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ақлий ва ўқув материални ўзлаштириш имкониятлари анча юқори ҳисобланади. Тўғри ташкил этилган таълимда бу ёшдаги болалар ўрта мактаб дастурида кўрсатилган билимларга нисбатан кўпроқ билимларни тушунишлари ва ўзлаштиришлари мумкин. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, шу даврдан бошлаб, ўқув материални ўзлаштирамасликнинг дастлабки белгилари кўзга ташланади. Ўзлаштирамасликнинг асосий сабаблари; бу ақлий тараққиёт ва ўқувчанликнинг бирмунча орқада қолишидир. Н.С.Лейтес

мулоҳазаларига кўра инсон ёши улғайган сари ақлий ривожланиш даражаси бирмунча кўтарилади, уқувчанлик эса бирмунча пасаяди. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг уқувчанлиги, албатта, ўсмир ва ўспиринларга нисбатан юқори, лекин ўсмир ва ўспиринларнинг ақлий ривожланганлиги бошланғич синф ўқувчиларига нисбатан юқоридир. Ўқитувчининг муомала ва муносабат услуби ўқувчининг хатти-ҳаракатига таъсир кўрсатади, ўқитувчининг дарс жараёнида ҳар бир ўқувчига таъсир кўрсатиши учун қулай имконияти бор. Ўқув фаолиятининг бошланиши жараёнида боланинг катталар ва тенгдошлари билан қиладиган муомала-муносабатлари янғича тус ола бошлайди. "*Бола-катта*" муносабати "*бола-ота-она*" муносабатидан ташқарида юзага келади. Чунки, ўқитувчи болага ота-онага нисбатан кўпроқ равишда норматив талаблар қўяди. Биринчи бор мактабга келган бола ҳали ўзини тўлиқ англаши ва ўз хатти-ҳаракатларини аниқ билиши кийин. Фақат ўқитувчигина болага меъёрлар қўйиши, уларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолаши ,ўз хатти-ҳаракатларини бошқалар билан мослаштиришга шароит яратиши мумкин. Бошланғич синфда ўқувчилар ўқитувчи томонидан қўйиладиган янги шартларни қабул қиладилар ва уларнинг қоидаларига тўла амал қилишга ҳаракат қиладилар. Бола учун ўқитувчи унинг психологик ҳолатини белгилаб берувчи асосий фигура ҳисобланиб, бу ҳолат унинг нафақат синфдаги, балки, умуман тенгдошлари билан бўладиган муносабатига, бу муносабат эса ўз-ўзидан оиласидаги муносабатларига ҳам таъсир кўрсатади. Шунингдек, бу муносабатлар унинг ўқув фаолияти муваффақиятини ҳам белгилаб беради, ўқитувчининг ўқувчиларга таъсир кўрсатиши ва муносабатининг қуйидаги услублари мавжуд. **Авторитар услуб:** бу қаттиққўллик бўлиб, бунда ўқитувчи ўқувчиларини сўзсиз ўзига бўйсунтиришни талаб этади. Лекин, нима учун қаттиққўллик қилаётганини ёки ўқувчиларига нима учун ўзларини шундай тутишлари лозимлигини тушунтириб бермайди, шунингдек, ўқувчиларни ўз хатти-ҳаракатларини мустақил бошқаришга ҳам ўргатмайди, ўқитувчи дарс давомида ўқувчиларидан жим ўтиришини, саволларга доимо қўл кўтариб, ўқитувчининг руҳсати билан жавоб беришини, ўқитувчининг кўрсатмаларини сўзсиз бажаришини талаб этади.

Бундай педагоглар ўқувчиларнинг қизиқишлари асосида эмас, балки асосан ўқув режаси асосида дарс ўтадилар. Дарс давомида ҳам баҳс-мунозара учун деярли имконият яратилмаган ҳолда асосан ўқитувчининг фикри сингдирилади. Ўқувчилари билан муомала муносабатда ҳам уларнинг индивидуал психологик хусусиятлари, жумладан, нерв тизимининг қўзғалувчанлик даражасини ҳам эътиборга олмайдилар. Бу услуб ўқитувчини синфдан, ўқувчидан узоқлаштиради. Эмоционал совуқлик синфда интизомли ўқувчида яккаланиш, хавотирлик, ҳимоя қилинмаганлик ҳиссини ҳам юзага келтиради. Бу услуб синфда юқори ўзлаштириш кўрсаткичинини

бериши, лекин бу ўзлаштириш, асосан, хотира эвазига бўлиб, лекин мустақил тафаккур, ижодкорлик, ҳозиржавоблик каби хусусиятларни ривожланишдан ортда қолишига сабаб бўлади, унда доимий хавотирлик ўзига нисбатан ишончсизликни келтириб чиқаради.

Императив услубдаги ўқитувчининг ўқувчилари ўқитувчи синфда бўлмаган вақтларда ўз-ўзини бошқариш малакаси бўлмаганлиги учун ҳам интизомга мутлақо бўйсунмайдилар. Бу, асосан, тўполонда намоён бўлади. Бу услуб ўқитувчининг мустаҳкам иродасини кўрсатади, лекин бу иродада ўқувчига нисбатан муҳаббат ҳамда ўқувчининг "*устозим мени яхши кўради*" деган фикри эмас, балки кўрқув ҳисси мавжуддир.

Демократик услуб ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида дўстона муносабат ўрнатилишига асос бўлади. Дарсдаги интизом мажбурий эмас, балки мувафақиятга эришиш гарови сифатида болалар ижобий эмоцияни, ўзига ишонч, ўз мувафақияти, ютуқларидан қувониши, дўстлари билан фаолиятда ҳамкорлик ҳиссини беради. Демократик услуб болаларни бирлаштиради. Шу билан бирга ўзининг фаолияти натижаларига қизиқиш уйғотган ҳолда, ўзи учун ўзи ҳаракат қилиши лозимлигини англатади, ўзини-ўзи бошқаришга, ўз хатти-ҳаракатини ўзи назорат қилишга ўргатади. Ҳар бир ишга масъулият билан ёндошиш ҳисси ўқитувчининг шу ёшдаги болалар билан демократик муомала муносабати асосидагина шаклланади.

Либерал услуб касбий лаёқати йўқ бўлган ўқитувчиларга хос бўлган услубдир. Бундай ўқитувчи дарс жараёнини яхши ташкил эта олмайди. Бундай дарсларда ҳар бир бола ўз тарбияланганлик даражасига қараб ўзини тутаяди. Бола ўз мажбуриятларини яхши ҳис қилмайди. Муомала муносабатдаги либерал услуб психология ва педагогика фанларига мутлақо зид услуб ҳисобланиб, болалар шахсини шакллантириш ва тарбиялаш жараёнида бу усулни қўллаб бўлмайди. Шундай қилиб, бошланғич синф ўқувчилари билан муомала-муносабатдаги императив услуб, асосан, маълум бир чегараларга асосланган ҳолда бола шахси ривожига салбий таъсир кўрсатади. Демократик услуб ўқитувчидан муомала-муносабатда жуда катта касбий маҳоратни талаб этган ҳолда, бола шахсининг ижобий томонларини ривожлантирувчи ягона услуб ҳисобланади. Либерал услуб эса ўқувчини эмоционал зўриқтирмайди, лекин унинг шахси ривожига ҳам самарали таъсир кўрсатмайди. Ўқитувчининг муносабат услуби ўқувчининг фаоллигига бевосита таъсир кўрсатади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи фаоллигининг асосан уч хил кўриниши мавжуд бўлиб, булар: жисмоний, психик ва ижтимоий фаолликдир.

Жисмоний фаоллик - соғлом организмнинг ҳаракат қилишга бўлган турли мавжуд тўсиқларни енгишдаги табиий эҳтиёждир. Бу ёшдаги болалар ниҳоятда серҳаракат бўладилар. Бу жисмоний ҳаракат боланинг атрофдаги нарсаларга қизиқиш билан қараётганлиги, уларни ўрганишга ҳаракат қилаётгани билан ҳам

боғлиқдир. Боланинг жисмоний ва психик фаоллиги ўзаро боғлиқдир. Чунки, психик соғлом бола ҳаракатчан бўлади, чарчаган, сиқилган бола эса деярли ҳеч нарса билан қизиқмайди. Психик фаоллик - бу нормал ривожланаётган боланинг атроф оламдаги предметларни, инсоний муносабатларни билишга нисбатан қизиқишдир. Психик фаоллик деганда, болани ўзини билишга нисбатан эҳтиёжи ҳам тушунилади. Мактабга биринчи бор келган болада қатор қийинчиликлар юзага келади. Уларга, аввало, бир қанча мактаб қоидаларига бўйсунуши қийин кечади. Бошланғич синф ўқувчиси учун энг қийин қоида бу дарс вақтида жим ўтиришдир. Ўқитувчилар ўқувчиларнинг доимо жим ўтиришига ҳаракат қилишади, лекин камҳаракатли, пассив, қуввати кам бўлган ўқувчигина дарс жараёнида узоқ вақт жим ўтира олади. Ўқувчини қандай қилиб мактаб қоидаларига бўйсунушга ўргатиш мумкин? Бу борада ўқитувчининг ўқувчилари билан қиладиган муомала-муносабат услубининг аҳамияти жуда катта. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг муҳим хусусиятларидан бири улардаги ўқитувчига ишонч ҳисси бўлиб, бунда ўқитувчининг ўқувчига таъсир кўрсатиш имконияти жуда каттадир. Бола ўқитувчини ақл соҳиби, зийрак, сезгир, меҳрибон инсон деб билади. Ўқитувчининг обрўси олдида ота-оналар, оиланинг бошқа аъзолари, қариндош уруғларининг нуфузи кескин камаяди. Шу сабабли, болалар ўқитувчининг ҳар бир сўзини қонун сифатида қабул қиладилар. Демак, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ривожда етакчи бўлган ўқув фаолияти ўқитувчи шахси ва ўқувчи билан муносабат услубининг аҳамияти жуда каттадир.

5.4. Бошланғич синф ўқувчилар шахсининг шаклланиши

Ўқув фаолияти кичик мактаб ёшидаги ўқувчи учун нафақат билиш жараёнларининг юқори даражада ривожланиши, балки шахсий хусусиятларини ривожлантириш учун ҳам имконият яратади. Етакчи бўлган ўқув фаолиятидан ташқари бошқа фаолиятлар ўйин, мулоқот ва меҳнат фаолияти ҳам ўқувчи шахси ривожига бевосита таъсир кўрсатади. Бу фаолиятлар асосида муваффақиятга эришиш мотивлари билан боғлиқ бўлган шахсий хусусиятлар таркиб топа бошлайди. Ўқув фаолияти кичик мактаб ёшидаги болаларда ўқишда маълум ютуқларга эришиш эҳтиёжини қондиришга, шунингдек, тенгдошлари орасида ўз ўрнига эга бўлишига имконият ҳам яратади. Айнан ана шу ўрин ёки мавқега эришиш учун ҳам бола яхши ўқиш учун ҳаракат қилиши мумкин. Бу ёшдаги болалар доимий равишда ўзлари эришган муваффақиятини бошқа тенгдошлари муваффақияти билан солиштирадилар. Улар учун доимо биринчи бўлиш ниҳоятда муҳим. Кичик мактаб даврида болалардаги мусобақага киришиш мотиви табиий психологик эҳтиёж ҳисобланиб, бу мотив уларга кучли эмоционал зўриқишни беради. Бу хусусиятлар аслида боғча

давридан бошлаб юзага кела бошлайди ва кичик мактаб даврида, шунингдек ўсмирлик даврида ҳам яккол кўзга ташланади. Кичик мактаб ёшидаги болалар катталарнинг у ҳақидаги фикр ва берган баҳоларига қараб, ўзларига ўзлари баҳо берадилар. Ўқувчининг ўзига-ўзи берадиган баҳоси, асосан, тўғридан-тўғри ўқитувчининг берадиган баҳосига ва турли фаолиятларидаги муваффақиятларига боғлиқ. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ўз-ўзига берадиган баҳолари турлича - юқори, адекват - мос ёки паст бўлиши мумкин. Бу ёшдаги болаларда мавжуд бўлган ишонувчанлик, очиқлик, ташқи таъсирларга берилувчанлик, итоаткорлик каби хусусиятлари уларни шахс сифатида тарбиялаш учун яхши имконият яратади. Кичик мактаб ёши даврини боланинг турли фаолиятларда муваффақиятга эришишини белгилаб берувчи асосий, шахсий хусусиятларни юзага келиш ва мустаҳкамлаш даври деб ҳисоблаш мумкин. Бу даврда муваффақиятга эришиш мотивлари таркиб топиши билан бир қаторда, меҳнатсеварлик ва мустақиллик каби сифатлар ривожланади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда меҳнатсеварлик, асосан, ўқиш ва меҳнат фаолиятида ривожланади ва мустаҳкамланади. Меҳнатсеварлик болада ўзи қилаётган меҳнати унга завқ берган тақдирдагина юзага келади. Болада мустақиллик хусусиятининг шаклланиши асосан катталарга боғлиқ. Агар бола ҳаддан зиёд ишонувчан, итоаткор, очиқ, хусусиятли бўлса, унда аста-секинлик билан бўйсунувчанлик, тобелик хусусияти мустаҳкамлана боради. Бироқ болани вақтли мустақилликка ундаш, унда баъзи салбий хислатларнинг шаклланишига ҳам олиб келиши мумкин, чунки ҳаётий тажрибаларини, асосан, кимларгадир тақлид қилган ҳолда ўзлаштиради. Мустақилликни шакллантириш учун болага мустақил бажарадиган ишларни кўпроқ топшириш ва унга ишонч билдириш ниҳоятда муҳимдир. Шунингдек, шундай бир ижтимоий психологик муҳит яратиш керакки, унда болага бирон бир масъул вазифани мустақил бажаришни топшириш, бу ишни бажариш жараёнида бола ўзини тенгдошлари, катталар ва бошқа одамларнинг лидери деб ҳис қилсин. Ана шу ҳис болада мустақил бўлишга ундовчи мотивларни юзага келтиради.

7-11 ёшли болалар ўзларининг индивидуал хусусиятларини англай бошлайдилар. Боланинг ўз-ўзини англаши ҳам жадал ривожлана боради ва мустаҳкамлана бошлайди. Бу даврда болалар ўзларининг исmlарига янада кўпроқ аҳамият бера бошлайдилар ва уларнинг исmlари тенгдошлари ва атрофдагилари томонидан ижобий қабул қилинишига ҳаракат қиладилар. Болани ўзининг ташқи кўриниши ва гавда тузилишига берадиган баҳоси ҳам ўз-ўзини англашида аҳамияти жуда катта. Кичик мактаб даврининг охирига бориб болалар, айниқса, қизлар ўзларининг юз-тузилишларига алоҳида эътибор бера бошлайдилар. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг ўқув фаолияти жараёнида ўзидаги хулқ-атворни ва фаолиятни ўзи томонидан мувофиқлаштириш қобилияти ривожланади, онгли

равишда бир фикрга кела олиш қобилияти ривожланади, ўз фаолиятини ўзи уюштиришга ҳамда билим олиш жараёнига бўлган қизиқишининг қарор топишига ёрдам беради, ўқувчи хулқ-атворининг мотивлаштириши ҳам ўзгаради. Бунда дўстлари ва жамоанинг фикрлари асосий мотивлар бўлиб қолади. Ахлоқий ҳис-туйғулар ва шахснинг иродавий хусусиятлари шаклланади.

5-6 ёшларда кўзга ташланган болаларнинг хусусиятлари йиллар давомида ривожланади ва мустаҳкамланади. Ўсмирлик даврининг бошларига келиб, жуда кўпгина шахсий фазилатлар шаклланиб бўлади. Болаларнинг индивидуалликлари уларнинг билиш жараёнида ҳам кўринади. Бу даврда болаларнинг билимлари кенгаяди ва чуқурлашади, кўникма ва малакалари такомиллашади. 3-4 синфларга бориб, аксарият болаларда умумий ва махсус лаёқатлар кўзга ташланади. Кичик мактаб даврида ҳаёт учун ниҳоятда аҳамиятли бўлган муваффақиятга эришиш мотиви мустаҳкамланади, бу эса ўз-ўзидан бошқа лаёқатларни жадал ривожланишига олиб келади.

Бу ёшдаги болаларда идрок, диққат, хотира, тафаккур ва нутқ тўлиқ шаклланиб бўлгани учун ҳам уларга таълим беришда катталарга қўлланиладиган услублардан фойдаланиш мумкин. Кичик мактаб ёшидаги болалар психик ривожланишига уларнинг атрофидаги одамлар, ота-онаси ва айниқса ўқитувчи билан бўладиган муносабати орқали эришиш мумкин. 3-4 синфларга бориб бола учун унинг ўртоқлари билан муносабатининг ҳам аҳамияти ортади. Бу муносабатлардан катталар таълим-тарбия мақсадларида фойдаланишлари мумкин. Бу ёшдаги болалар соатлаб ёлғиз ҳолда севимли машғулоти билан шуғулланишлари мумкин ва шу асосда уларда меҳнатсеварлик ва мустақиллик фазилатлари шаклланади.

Такрорлаш ва муқокама қилиш учун саволлар:

1. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўзига хос психологик хусусиятлари.
2. Мактабга ижгимоий-психологик мослашув йўллари қандай?
3. Болалар интеллектуал ривожланишида кичик мактаб даврининг аҳамияти.
4. Ўқув жараёни давомида юзага келадиган муаммолар.
5. Кичик мактаб давридаги болалар шахси ривожда юзага келадиган янгиликлар.

Мавзу юзасидан тест саволлари:

1. Кичик мактаб ёши даври неча ёшларни ўз ичига олади.

- А) 6 -7 ёш;
- Б) 9 – 10 ёш;
- В) 6 – 10 ёш.

2. Кичик мактаб ёшида юзага келадиган янги ўзгаришлар нималардан иборат.

- А) Эркинлик, иш – ҳаракат ва фикрларнинг ички режаси,
- Б) Эркинлик, рефлексия ва катта бўлганлигини ҳис этиш;
- В) Эркинлик, танкидийлик, ўз фикрларининг ҳаққонийлигини асослаб бера олиш.

3. Кичик мактаб ёши даврида етакчи фаолият қайси.

- А) Предметли фаолият;
- Б) Ўйин ва меҳнат фаолияти;
- В) Ўқиш фаолияти.

4. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психик ривожланишида таълимнинг ролини аниқланг.

- А) Жамоа шаклдаги мулоқот ва фаолиятнинг шаклланиши;
- Б) Кузатувчанлик, ихтиёрий диққат, ижодий ҳаёл, мавҳум тафаккурнинг шаклланиши;
- В) Билиш жараёнларининг ривожланиши, таълим олишдаги муаммоларни ечишда тафаккур жараёнининг шаклланиши.

5. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг тараккиёти нималардан иборат.

- А) Ўз “мен”ини ва ўз психологик хусусиятларини англай бошлайди.;
- Б) Ахлоқ нормалари ва ҳулқ – атвор қоидаларини эгаллайди;
- В) Ўз- ўзини тарбиялаш элементлари юзага келади, мустакилликка эришишга интилади, ўзининг шахсий ҳиссиётларини билиш эҳтиёжлари пайдо бўлади.

6. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда нима орқали таълимга бўлган муносабат янада фаол намоён бўлади.

- А) Дунёқараш орқали;
- Б) Кизиқиш орқали;
- В) Кобилият орқали.

VI БОБ: ЎСМИРЛИК ДАВРИ ПСИХОЛОГИЯСИ

- 6.1. Ўсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари.
- 6.2. Ўсмирларнинг интеллектуал ривожланиши.
- 6.3. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши.
- 6.4. Ўсмирлик даврида янги хислатларнинг пайдо бўлиши.

6.1. Ўсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари

Ўсмирлик 10—11 ёшлардан 14-15 ёшларгача бўлган даврни ташкил этади. Аксарият ўқувчиларда ўсмирлик ёшига ўтиш, асосан, 5-синфлардан бошланади. «Энди ўсмир бола эмас, бироқ катта ҳам эмас» - айти шу таъриф ўсмирлик даврининг муҳим характери билдиради. Бу ёшда ўсмир ривожда кескин ўзгаришлар рўй бера бошлайди. Бу ўзгаришлар физиологик ҳамда психологик ўзгаришлардир. Физиологик ўзгариш жинсий етилишнинг бошланиши ва бу билан боғлиқ равишда танадаги барча аъзоларнинг мукамал ривожланиши ва ўсиши, хужайра ва организм тузилмаларининг қайтадан шакллана бошлашидир. Организмдаги ўзгаришлар бевосита ўсмир эндокрин системасининг ўзгаришлари билан боғлиқдир. Бу даврда ички секреция безларидан бири гипофиз безининг функцияси фаоллашади. Унинг фаолияти организм тўқималарининг ўсиши ва муҳим ички секреция безларининг (қалқонсимон без, буйрак усти беши ва жинсий безлар) ишлашини кучайтиради. Натижада бўй ўсиши тезлашади, жинсий балоғатга етиш (жинсий органларнинг ривожланиши, иккиламчи жинсий безларнинг пайдо бўлиши) амалга ошади.

Ўсмирлар ўзларини катталардек тутишга ҳаракат қиладилар. Улар ўзларининг лаёқат, қобилият ва имкониятларини маълум даражада ўртоқлари ва ўқитувчиларига кўрсатишга интиладилар. Бу ҳолатни оддий кузатиш йўли билан ҳам осонгина кўриш мумкин. Ўсмирлик ёшига хос бўлган психологик хусусиятларни ўргана туриб, ўсмирлар шахсининг шаклланиб, ривожланиб, камолотга эришиш йўллари ва унга таъсир этадиган биологик ва ижтимоий омилларнинг бевосита таъсирини тушуниш мумкин. Бу даврда ўсмир бахтли болалик билан хайрлашган, лекин катталар ҳаётида ҳали ўз ўрнини топа олмаган ҳолатда бўлади. Ўсмирлик даври «ўтиш даври», *»Кризис давр»*, *«қийин давр»* каби номларни олган психологик кўринишлари билан характерланади. Чунки, бу ёшдаги ўсмирларнинг ҳатти-ҳаракатида муқобил, янги шароитларда ўз ўрнини топа олмаганлигидан психик портлаш ҳоллари ҳам кузатилади. Ўз даврида *Л.С. Виготский* бундай ҳолатни *“психик ривожланишдаги кризис»* деб номлаган. Ўсмирлик ёшида уларнинг хулқ-атворида хос бўлган алоҳида хусусиятларни жинсий етилишнинг бошланиши билан изоҳлаб бўлмайди. Жинсий етилиш ўсмир хулқ-атворида асосий биологик омил сифатида таъсир кўрсатиб, бу таъсир бевосита эмас, балки кўпроқ билвоситадир.

Ўсмирлик даврига кўпинча сўзга кирмаслик, ўжарлик, тажанглик, ўз камчиликларини тан олмаслик, урушқоқлик каби хусусиятлар хосдир. Катталарга нисбатан ёмон муносабатнинг пайдо бўлиши, нохуш хулқ-атвор аломатлари жинсий етилиш туфайли пайдо бўладиган белгилар бўлмай, балки улар билвосита таъсир кўрсатадиган, ўсмир яшайдиган ижтимоий шарт-шароитлар воситаси орқали: унинг тенгдошлари, турли жамоалардаги мавқеи туфайли, катталар билан муносабати, мактаб ва оиласидаг муносабатлари сабабли юзага келадиган характер белгиларидир. Мана шу ижтимоий шароитларни ўзгартириш йўли билан ўсмирларнинг хулқ-атворига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатиш мумкин. Ўсмирлар ниҳоятда тақлидчан бўлиб, уларда ҳали аниқ бир фикр, дунёқараш шаклланмаган бўлади. Улар ташқи таъсирларга ва ҳиссиётларга жуда берилувчан бўладилар. Шунингдек, уларга мардлик, жасурлик, тантқиқлик ҳам хосдир. Ташқи таъсирларга берилувчанлик ўсмирда шахсий фикрни юзага келишига сабаб бўлади, лекин бу шахсий фикр аксарият ҳолларда асосланмаган бўлади. Шунинг учун ҳам улар ота-оналарнинг, атрофдаги катталарнинг, устозларнинг тўғри йўлни кўрсатишларига қарамай, ўз фикрларини ўтказишга ҳаракат қиладилар. Жуда кўп ўсмирлар бу даврда чекиш ҳамда спиртли ичимликларга қизиқиб қоладилар. Катта одам, шунингдек чекувчи, ичувчи сингари янги ролларда ўзини қулай ҳис қилади. Бундай ҳолатларга тушган ўсмир жуда ташвишга тушади ва унда кризис ҳолати юзага келади. Бу кризис ўсмирнинг маънавий ўсиши, шунингдек психикасидаги ўзгаришлар билан ҳам боғлиқдир. Бу даврда боланинг ижтимоий мавқеи ўзгаради, ўзининг яқинлари, дўстлари, тенгдошлари билан янги муносабатлар юзага келади. Лекин энг катта ўзгариш унинг ички дунёсида юзага келади. Кўпгина ўсмирларда ўзидан қониқмаслик ҳолати кузатилади. Шунингдек, ўзи ҳақидаги мавжуд фикрларининг бугун унда содир бўлаётган ўзгаришларга тўғри келмаётганлиги ўсмирни асабийлашишига олиб келади, Бу эса ўсмирда ўзи ҳақида салбий фикр ва кўрқувни юзага келтириши мумкин. Баъзи ўсмирларни нима учун атрофдагилар, катталар, шунингдек ота-онасига қарши чиқаётганлигини англай олмаётганлиги ташвишга солади. Бу ҳолат уларни ичдан асабийлашишларига сабаб бўлади ва ўсмирлик даври кризиси дейилади.

Ўсмирлик даврида етакчи фаолият - бу ўқиш, мулоқот ҳамда меҳнат фаолиятидир. Ўсмирлик даври мулоқотининг асосий вазифаси - бу дўстлик, ўртоқликдаги элементар нормаларини аниқлаш ва эгаллашдир. Ўсмирлар мулоқотининг асосий хусусияти шундан иборатки, у тўла ўртоқлик кодексига бўйсунди.

Ўсмирларнинг ота-онаси, катталар билан қиладиган мулоқоти уларнинг катта бўлганлик ҳисси асосида тузилган бўлади. Улар катталар томонидан қилинадиган ҳақ-хуқуқларини чеклашларига, қаршилик ва эътирозларига каттик қайғурадилар. Лекин шунга

қарамасдан, у мулоқотда катталарнинг қўллаб-қувватлашларига эҳтиёж сезадилар. Биргаликдаги фаолият ўсмирга катталарни яхшироқ тушунишлари учун ёрдам беради. Ўсмир ўзида бўлаётган ўзгаришлар, уни ташвишга солаётган муаммолар ҳақида катгалар билан булишишга катта эҳтиёж сезади, лекин буни ҳеч қачон биринчи бўлиб ўзи бошламайди. Ўсмир ўзига нисбатан ёш болалардек қилинадиган муомала-муносабатига каттик норозилик билдиради, ўсмирлар мулоқоти ниҳоятда ўзгарувчанлиги билан характерланади. Ўсмирлик даврига кимнингдир ҳатти-ҳаракатини имитация қилиш хосдир. Кўпинча улар ўзларига таниш ва ёқадиган катталарнинг ҳатти-ҳаракатларига имитация, тақлидчанлик қиладилар.

Қайд этиб ўтилган йўналганлик, албатта, катталарнинг ҳам мулоқот ва муносабатида мавжуд, лекин улар катталарникидан ўз эмоционаллиги билан фарқланади. Тенгдошлари, шунингдек, синфдошлари гуруҳида ўсмир ўзининг келишувчанлик хусусияти билан намоён бўлади, ўсмир ўз гуруҳига боғлиқ ва қарам бўлгани ҳолда шу гуруҳнинг умумий фикрига қўшилишига ва унинг қарорини доимо бажаришга тайёр бўлади. Гуруҳ кўпинча ўсмирда «Биз» ҳиссининг шаклланишига ёрдам беради ва унинг ички ҳолатини мустаҳкамлайди. Ўсмир ёишдаги бола учун дўст танлаш жуда катта аҳамиятга эга. Ўсмирлик даврида дўст жуда қадрли ҳисобланади. Дўстлар доимий равишда руҳан, қалбан яқин бўлишга эҳтиёж сезадилар. Бу эҳтиёж ўсмир дўстларнинг ҳол-аҳвол сўрашиши ва кўришишларида (қўл бериб, қучоқ очиб кўришиш) бирга ўтириш ва бирга юришга ҳаракат қилишларида кўринади. Кўпгана ана шундай жуда яқин муносабатлар, ўсмирларнинг шахс бўлиб шаклланишида, ҳамкорликдаги ҳаракатларининг изи инсон қалби ва хотирасида бир умрга сақланиб қолади.

Ўсмирлар катталарнинг уларга билдирадиган ишончларига катта эҳтиёж сезадилар. Катталарнинг ўсмир ёшдагиларга таъсир кўрсатиши, тарбия бериши учун энг қулай шароит - бу умумий меҳнат билан шуғулланишдир. Агар кичик ёшдаги болалар ёрдамчи бўлиш ролларидан қониқсалар, ўсмирлар, айниқса катта ўсмирлар катталар билан тенг равишда фаолият кўрсатаётганларидан, лозим бўлганда уларнинг ўрниларига ҳам ишлай олишларидан қониқадилар. Катталар ўсмирлар билан дўстона, уни тўла тушунадиган ва ақл билан раҳбарлик қилсалар, бунга ўсмирлар ижобий қарайдилар, лекин бу раҳбарлик каттанинг хоҳиш-истаги устунлигида кечса, ундай ҳолда улар тўла қаршилиқ кўрсатадилар. Бу қаршилиқ кўпинча салбий натижаларга, баъзан депрессия ҳолатни ҳам юзага келтириши мумкин. Бу ҳолат кўпинча ота-онаси авторитар муносабатда бўлувчи оилаларда учрайди. Бундай оилаларда тарбияланаётган ўсмирлар ҳаётида мустақил ҳолда ҳаракат қилишлари, ўз режаларини амалга оширишлари, қийин масъулиятнинг ўз зиммаларига олишлари бирмунча қийинроқ. Улар кўпинча интеллектуал характердаги

муаммоларни ҳам қийинчилик билан енгадилар. Ўсмирлик даврида болаларнинг атрофдаги одамлар билан шахсий ва иш юзасидан бўладиган муносабатларидаги мавқеи ўзгаради. Энди ўсмирлар ўйин ҳамда дамга камроқ вақтларини ажратган ҳолда кўпроқ жиддий ишлар билан шуғуллана бошлайдилар ва уларда билиш жараёнлари жадал ривожлана бошлайди. Ўқиш ўсмирлар ҳаётида катта ўринни эгаллайди. Ўсмирлар ўқишидаги асосий мотив: бу уларнинг улғаяётганликлигини ҳис эттирадиган, англатадиган ўқиш турларига тайёрланишларидир. Уларга машғулотларнинг мустақил шакллари ёқади. Бошқа давр болаларига нисбатан ўсмирларнинг фанларни муваффақиятли ўзлаштиришлари, қизиқишларининг ортиши, ўқитувчининг ўқув материални тушунтира олиш маҳоратига боғлиқ. Билим ўрганиш эҳтиёжлари асосида аста-секинлик билан ўқув фанларига нисбатан қатъий ижобий муносабат шаклланади. Бу даврда ўқишнинг янги мотивлари юзага келади. Бу мотивлар ўсмирнинг, ҳаётини режалари, келажак касби ва идеали билан боғлиқ бўлади. Айнан ўсмирлик даврдан бошлаб, болалар ҳаётини, илмий, бадиий билимларни кенгайтиришга алоҳида эҳтиёж сезадилар ва бунга ҳаракат қиладилар. Билимли бола тенгдошлари орасида ҳурматга сазовор бўлади. Билим ўсмирларга алоҳида бир қувонч бағишлайди ва унинг тафаккур қилиш лаёқатини ривожлантиради. Ўсмирларнинг ўқув материалларини фақат механик хотирага асосланишлари халақит беришлари мумкин. Бу даврда ўқувчиларга бериладиган ўқув материалнинг ҳажми катта бўлгани учун ҳам уни эслаб қолиши ёки бир неча марта такрорлаш йўли билан ўзлаштириши қийин. Бунинг учун ўқувчи ўқув материалнинг мазмунини таҳлил қилиши, ундаги мантиқий тузилишни билиши муҳим. Бу даврда болаларнинг идроки, диққати ва тасаввурлари ўзгаради, лекин бу ўзгариш боланинг ўзига ва атрофдагиларга сезилмаган ҳолда кечади. Шу билан бирга бу даврда боланинг хотираси, нутқи, тафаккур жараёнлари ҳам жадал ривожланади. Бу ўзгаришлар атрофдагиларга сезиларли даражада бўлади. Ўсмирлик даврида ўз-ўзини англаш даражаси кенгаяди ва унда бошқа одамлар, олам ҳақидаги билимлари чуқурлашади. Ўйин фаолияти аста-секин камайиб, янги фаолиятлар юзага кела бошлайди. Психик ривожланишнинг янги босқичи бошланади. Ўсмирлик даврида ўз фаолиятини назорат этиш ривожлана бошлайди ва ўзини-ўзи бошқаришга интилиши кучаяди. Бир сўз билан айтганда, ўсмирлик даври психик ривожланишда кескин бурилиш даври ҳисобланади.

6.2. Ўсмирларнинг интеллектуал ривожланиши

Ўсмирлик даврида нутқнинг ривожланиши бир томондан сўз бойлигининг ошиши ҳисобига бўлса, иккинчи томондан табиат ва жамиятдаги нарса, воқеа ва ҳодисаларнинг мазмун моҳиятини

англашлари ҳисобига бўлади. Бу даврда ўсмир тил ёрдамида атроф-борлиқни акс эттирилиши билан бир қаторда инсон дунёқарашини ҳам белгилаб бериш мумкинлигини ҳис қила бошлайди. Айнан ўсмирлик давридан бошлаб, инсон нутқ билиш жараёнларининг ривожланишини белгилаб беришини тушуна бошлайди. Ўсмирни кўпинча муомалада сўзларни ишлатиш қоидалари – “*Қандай килиб тўғри ёзиш керак?*», «*Қандай килиб яхироқ айтиш мумкин?*» каби саволлар жуда қизиқтиради. Ўсмирлар мактабдаги ўқитувчилар, катталар, ота-оналар нутқидаги камчиликларига, китоб, газета, радио ва телевидение дикторлари хатоларига тез эътибор берадилар. Бу ҳолат ўсмирнинг бир томондан ўз нутқини назорат этишга ўргатса, иккинчи томондан катталар ҳам нутқ қоидаларини бузишлари мумкинлигини билишларига ва ўзида мавжуд хатоликларни бирмунча барҳам топтиришларига олиб келади.

Ўсмир сўзларнинг келиб чиқиш тарихига, уларнинг аниқ мазмуни ва моҳиятига жуда қизиқади. У энди ўз нутқида ёш бола сингари эмас, балки катта одамлардан сўзларни танлашга ҳаракат қилади. Нутқ маданиятини эгаллаш борасида ўсмир учун ўқитувчи, албатта, намуна бўлиши шартдир. Айнан мактаб таълими ўсмир билиш жараёнларини ривожланиш йўналишини сифат жиҳатидан ўзгаришда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Билиш жараёнларининг ривожланишида нутқ ҳам оғзаки, ҳам ёзма мавжуд бўлиши билан ҳам кучли восита ҳисобланади. Мактабдаги ўқув жараёнларининг тўғри ташкил этилиши ва амалга оширилиши билан ўсмир нутқининг тўғри ривожланишига шароит яратилади. Нутқни ўзлаштиришга ҳаракат бу ўсмирнинг муомала, билиш ва ижодий фаолиятга кирилишига эҳтиёж ва интилиш ҳисобланади.

Ўсмирлик даврида ўқиш ва ёзма монологик нутқ жадал ривожланади. 5-синфдан бошлаб то 9-синфгача ўқиш тўғри, тез ва ифодали бўлиш даражасидан, ёддан ифодали, таъсирли айтиб бера олиш даражасигача кўтарилади. Монологик нутқ эса асардаги кичик бир парчани қайта сўзлаб беришдан, мустақил равишда нутқ ва чиқишлар тайёрлаш, оғзаки - мулоҳаза юритиш, фикр билдириш ва уларни асослаб беришгача ўзгаради. Ёзма нутқ ҳам яхшиланган ҳолда ўсмирлар энди уларга берилган эркин мавзу бўйича мустақил ҳолда иншо ёза оладилар. Ўсмирларнинг нутқи тўла тафаккур билан боғлиқ ҳолатида амалга оширилади. 5-6 синфлардаги ўқувчилар оғзаки ва ёзма матн учун режа тузиб, унга амал қила оладилар.

Ўсмирлик даврида назарий тафаккур юқори аҳамиятга эга бўла бошлайди. Чунки бу даврдаги ўқувчилар атроф-оламдаги боғланишлар мазмунини юқори даражада билишга ҳаракат қиладилар. Бу даврда ўсмирнинг билишга бўлган қизиқишида прогресс содир бўлади. Илмий назарий билимларнинг эгаллаб олиниши тафаккурнинг ривожланишига олиб келади. Бунинг таъсирида исбот, далиллар билан фикрлаш қобилияти ривожланади. Унда дедуктив хулосалар чиқаришга қобилият пайдо бўлади.

Мактабда ўқитиладиган фанлар ўсмир учун ўз тахминларини юзага келтириш ёки текшириш учун шароит бўлиб хизмат қилади. Ж.Пиаженинг таъкидлашича, *“Ижтимоий ҳаёт уч нарсанинг таъсири - тил, мазмун, қоидалар асосида шакллантирилади»*. Бу борада ўзлаштирилган ижтимоий муносабатлар ўз-ўзидан тафаккурнинг янги имкониятларини яратади.

11-12 ёшдан бошлаб ўсмир энди мантиқий фикрлаб ҳаракат қила бошлайди. Ўсмир бу ёшда худди катталар сингари кенг қамровли таҳлил этишни ўргана бошлайди. Ўсмир тафаккурнинг назарий даражага қанчалик тез кўтарила олиши, ўқув материалларини тез ва чуқур эгаллаши унинг интеллектини ҳам ривожланишини белгилаб беради. Ўсмирлик даври юқори даражадаги интеллектуал фаоллик билан фарқланади. Бу фаоллик ўта қизиқувчанлик ҳамда атрофдагиларга ўз лаёқатларини намойиш этиш, шунингдек, улардан юқори баҳо олиш эҳтиёжининг мавжудлиги билан белгиланади. Ўсмирнинг катталарга берадиган саволлари мазмунли, мулоҳазали ва айнан ўша масала доирасида бўлади. Бу ёшдаги болалар турли фаразларни келтира оладилар, тахминий фикр юритиб, тадқиқот ўтказа оладилар ҳамда маълум бир масала бўйича муқобил вариантларни таққослай оладилар. Ўсмир тафаккури кўпинча умумлаштиришга мойил бўлади. Республикамизнинг бозор иқтисодиёти шароитига ўтишида кишилардаги амалий тафаккурнинг аҳамияти ошмоқда. Амалий тафаккур тизимига қуйидаги ақлий сифатлар киради:

- тадбиркорлик, тежамкорлик, ҳисоб-китоблик, юзага келган муаммоларни тез еча олишлик ва бошқалар.

Юқорида кўрсатилган барча сифатлар мавжуд бўлган тақдирдагина амалий тафаккурни ривожланган деб ҳисоблаш мумкин. Бу сифатларни 1-синфданок ривожлантира бориш ниҳоятда муҳим. Ўсмирлик даврида ишбилармонлик сифатини ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқаришни йўлга қўйиши, умумий фойдали тадбиркорлик ишларида иштирок этиши орқали ривожлантириш мумкин. Бу борада ўқувчи ижрочи ролида эмас балки бошқарувчи, мустақил йўл танловчи ва тадбиркорлик муносабатларида ўзи иштирокчи бўлган тақдирдагина ривожланиш амалга ошириш мумкин. Бу ёшда тадбиркорликни ривожлантиришда кўпроқ мустақилликнинг берилиши ўсмир амалий тафаккурининг ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Ўсмир ёшдаги болаларда тежамкорликни ривожлантириш ақлнинг бошқа сифатларига нисбатан осонроқ кечади, буни кўпроқ уларни қизиқтирадиган нарсаларга мустақил равишда ҳисоб-китоб қилиб боришга йўллаш орқали амалга ошириш мумкин, ўсмирларда юзага келган муаммоларни тез ва оператив ҳолда ечиш малакасини шакллантириш бирмунча қийинроқ кечади. Албатта, бу боланинг темпераментига ҳам боғлиқ. Барча ўсмирларни ҳам тез йўллаб, тез ҳаракат қилишга ўргатиш мушкул, лекин уларни бирор муammo юзага келиши билан орқага чекинмай, зудлик билан ечишнинг умумий

қоидаларига ўргатиб бориш мумкин. Ўсмирлик даврида ителлектнинг юқори даражада ривожланган бўлиши қимматли ва обрўли ҳисобланади. Ўсмир шахсида ва унинг билишга қизиқишидаги ўзгаришлар ўзаро боғлиқ бўлади. Ихтиёрий психик жараёнларнинг ривожланиши ўсмирдаги шаклланиб келаётган шахс мустақиллигига таянади, ўзининг шахсий хусусиятларини англаш ва шакллантириш имкониятлари эса ундаги тафаккурни ривожланиши билан белгиланади.

Ўсмирлик даврида диққат, хотира, тасаввур тўла мустақиллик касб этиб, энди уларни ўз ифодасига кўра бошқара оладиган бўлади. Бу даврда қайси етакчи функция (*диққатми, хотирами ёки тасаввур*) устунлик қилаётгани яққол намоён бўлиб, ҳар бир ўсмир ўзи учун аҳамиятлироқ бўлган вазифани эътиборга олиш имкониятига эга бўлади. Ушбу вазифаларнинг ривожланиш хусусиятларини кўриб чиқамиз:

Диққат. Агар кичик мактаб даврида ихтиёрсиз диққат устунлик қилса, ўсмирлик даврида бола ўз диққатини ўзи бошқара олади. Дарс давомида интизомнинг бузилиши аксарият ҳолларда ўқувчилар диққатсизлигидан эмас, балки ижтимоий сабаблар билан белгиланади. Ўсмир ўз диққатини тўла равишда ўзи учун аҳамиятли бўлган ва юқори натижаларга эришиши мумкин бўлган фаолиятларга қарата олади. Ўсмирнинг диққати яхши бошқариладиган ва назорат этиладиган даражада ривожланган бўлиши мумкин. Боланинг ривожланаётган ихтиёрий диққати ўқитувчи томонидан доимо қўллаб-қувватланиши жуда зарурдир. Педагогик жараёнда ихтиёрсиз диққатни ихтиёрий диққат даражасига кўтариш учун бир қанча услублар ишлаб чиқилган. Шунингдек, ўсмирнинг дарс жараёнида ўз тенгдошлари орасида ўзини кўрсатиши учун шароитни яратилиши ҳам ўсмирдаги диққатни ихтиёрсиздан ихтиёрийга айланишида замин бўлиб хизмат қилиши мумкин. Лекин, ўсмирлик даврида жуда қаттиқ чарчаш ҳолатлари ҳам бўлади. Айнан 13-14 ҳамда 16 ёшларда чарчаш чизиғи кескин кўтарилади. Бундай ҳолатларда ўсмир атрофдаги нарса ва воқеаларга тўлиқ диққатини қарата олмайди, диққатнинг кўринишларига ўсмирлик эришиш ва йўқотиш бўйича тўла қарама-қарши бўлган давр ҳисобланади.

6.3. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши

Жинсий етилиш ўсмирнинг бу ёшдаги ҳулқ-атворида асосий биологик восита сифатида таъсир ўтказиши. Лекин, бу бевосита таъсирдир. Ижтимоий омиллар эса қуйидагилардир: кичик мактаб ёшидан ўрта мактабга ўтиш, яъни яқка ўқитувчи раҳбарлигидан кўпчилик ўқитувчилар тасарруфига ўтиш ва мулоқотдаги ўзгаришлар ижтимоий фойдали ишларни кенгайтириб бориш, мустақил ва амалий ишларни кўпроқ бажариш, шу билан бирга боланинг оиладаги ўрни ҳам ўзгаради. Ушбу ўзгаришлар таъсирида болалар

жисмоний ва ақлий имкониятларини ўсиб бориши муносабати билан ўзларига кўпроқ ишона бошлайдилар, у энди оилавий муаммолар муҳокамасида ҳам иштирок эта бошлайди. Катта ўсмирларга нисбатан кичик ўсмирларда пайдо бўладиган келиша олмасликни улардаги жинсий етилишига эмас, балки атрофдаги шарт-шароитлар, оиладаги ота-она, ака-укаларнинг унга муносабати, маҳалла-кўй, яъни ижтимоий шароитлар таъсири билан боғлаш зарур.

Шу ижтимоий шароит улардаги психологик иқлимни ўзгартириш билан, кичик ўсмирдаги ёмон хулқ-атвор, ўжарлик, камчиликларини тан олмаслик каби табиий хислатларнинг олдини олиши мумкин.

Баъзи ўқитувчилар кичик ўсмирдаги бу ўзгаришлар урушқоқлик ва салбий аломатлар ўжарликларининг иддизлари қаердан келиб чиқадиган ва нима билан боғланганлиги, ниманинг таъсири эканлигини билмай туриб, нотўғри ташхис ва хулосалар келтириб чиқарадилар ва бу, аксарият ҳолда фожиага олиб келиши мумкин.

Аслида эса бу ўсмир ёки мактаб ёшидаги болаларнинг психик ҳолатларини ва психик ривожланаётганликларини ҳисобга олиш, психик муаммоларини эркин ва тўғри ечимлари учун ёрдам бериш, уларни ақлий қобилиятларини ривожлантирувчи методлар ёрдамида уларга психологик ёндашиш зарур ва муҳимдир. Кичик ўсмир ёшдагилар билан ишлаётганда ўқувчининг ҳар бир ташқи ва ички реакцияси ортида унинг ўз психологик сабаблари борлигини билиш муҳимдир. Бу *"маданиятсиз"*, *"зарарли"*, *"тушуниб бўлмайдиган"* деб ном олган ҳатти-ҳаракатлар бир қарашда шундай баҳоланади, лекин бу ҳатти-ҳаракатлар шахс қарор топиши махсус босқичи учун хос хусусиятдир. Кичик ўсмир психологик "механизми" схематик равишда қуйидагича баҳоланади. Эндокрин гармонларини пайдо бўлиши ва уларнинг марказий нерв системасига таъсир қилиши билан боғлиқ бўлган жинсий етилишнинг бошланиши болаларнинг фаоллигини жисмоний ва психологик имкониятларини оширади, ҳамда болада ўзини катталардек ҳис этиш, мустақил бўлиш туйғуларини туюш учун қулай шарт-шароитларни олиб келтиради. Бироқ, психик ривожланишни бу босқичда ҳам бола ҳали мустақил ҳаракат қилишга тўла тайёр бўлмайди. Асосий зиддиятни келтириб чиқарувчи омиллардан бири ўз мустақиллигини имкониятидан ортиқ даражада баҳолашдир. Ўз имкониятларини ортиқча баҳолаш билан кичик ўсмирнинг психик имкониятлари ўртасида тафовут пайдо бўлади. Бу зиддиятни ҳал этилиши қандай содир бўлади ва у болани ташқи кўриниши хулқ-атворида қандай намоён бўлади?

Маълумки, ҳар бир боланинг муносабатлари аниқ ишларда кўринади, мустақамланади ва қайд этилади. Бола ўзидаги мустақилликни шакллантириш учун ўзи мустақил ишларни бажаришга тўғри келади. Лекин, иккинчи томондан бир марта мустақил иш бажариш учун истеъмолий шарт-шароитлардан ҳоли бўлишга ҳаракат қилади. Лекин мустақил ҳаракат қилиш учун бола

бошқа механизмларга эга эмас. Булар ўсмирнинг ўз кучига ички бир ишончни мавжуд эмаслиги, ўз олдида турган ва унинг натижасини аниқ тассаввур эта олмаслик аломатларидир. Бу белгилар мана шу ёшда кишини мустақил ҳаракат қилишга кодир бўлишга, айти ҳолларда теварак атрофдаги кишиларга қарши бориб, ўзини ҳақ эканлигини қаттиқ туриб ҳимоя қилишга, бошқа ҳолларда эса вазиятни вазминлик билан қабул қилишга давъат этади, Кичик ўсмирда ўз-ўзини ҳурмат қилиш ва ўзини англашни шакллантиришни бир қанча йўллари мавжуд. Масалан: бу даврда катталарга тақлид қилиш ёки оилада ўз ҳурматини талаб қилиш, ўз сўзини ўтказиш, ўзини ҳурматли, обрўли катта ёшли кишини образига ўхшатиб ривожлантириш кучли бўлади. Уларга бирор сўз ёки танбеҳ билан мурожаат қилсангиз, у ўзини мустақил фикрлай олиши ва бирор ишни албатта урдасидан чиқа оладигандек кўрсатади. Ваҳоланки, ҳали ўсмирни психологик имкониятлари етарли эмас ёки ривожланмаган бўлиши мумкин. Катталар, ўқитувчилар ўсмирдаги бу жараёни психологик нуқтаи назаридан баҳолай олишимиз, унга сохта педагогик, юзаки ёндашмай, аксинча, унга ўз имкониятларини ўстиришга ўз ички ва ташқи қобилиятларини тўғри ривожлантиришга йўналтиришимиз муҳим. Ўсмир ёшдаги болани биринчи галда интиладиган нарсаси, у ўзини энди кичкина бола эмас, балки катта бўлиб қолганлигини атрофдагиларга ишонтиришдан иборат. Бу ёшда катталар ўсмирларни билиб-билмай қўяётган камчилик ва хатоларини кўпчилик ичида уялтириб, камситиб, қоралаб эмас, балки психологик йўл билан ёндашган ҳолда ёрдам бериш уни *"катта бўлиб қолганлик"* туйғусини сўндириб эмас, балки катта одам қандай бўлиши ва қандай талабларга жавоб бериши кераклигини англаши зарур. Демак, бу ўсмирни тўлақонли психик ривожланиши учун зарур бўлган ҳаётий бир хислат эканлигини билган ҳолда шу билан боғлиқ салбий ишларни психологик табиатини тўғри тушунмоғи ва болаларни ўзларини катта тутишларига тўсқинлик қилмаслик, аксинча уларнинг бундай ҳатти-ҳаракатларини ижобий юзага солиш учун интилиши керак. Ўсмирларни ўз тенгдошлари билан мулоқотда бўлиши ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Ўз тенгдошлари билан тенглик асосида қилинган муаммолар муносабат асосида ўсмир алоҳида бир ижтимоий муносабатлар мактабини ўтайди. Ўзаро қизиқишлар, атроф дунёни, бир-бирларини англашлари ва тушунишлари улар учун жуда қимматлидир. Ўсмирлар учун уй вазибалари, уй ишлари бўйича мажбуриятларни бажаришга қараганда тенгдошлари билан мулоқот қилиш муҳимроқдир. Ўз ишларини сирларини бола энди ота-онасига эмас, балки тенгдошига кўпроқ ишонади. У энди салбий ва ижобий томонларига алоҳида бир урғу бермаган ҳолда ўзи хоҳлаган кишиси билан дўст бўлиш ҳуқуқини талаб этади. Ўз тенгдошлари билан мулоқот ва муносабат жараёнида ўз шахсини эркинлик билан тўла намоён эта олади. Шахсий эркинликни у катта бўлиш ҳуқуқи деб англайди. Ота-

оналарнинг ўсмирга шу эркинликни бермаслиги ёки ўсмирнинг шундай деб билиши натижасида, улар ота-онага қарши позицияда бўладилар. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ана шу мулоқот ва муносабат асосида ўсмирларда ғурур ҳисси шакллана бошлайди. Албатта, ғурур меъёр ва қоидалари катталардан ўрганилади, лекин ўз ғурурини қандай ҳимоя қилиши ўсмирларнинг алоҳида назоратида бўлади. Улар орасида содиқлик ва тўғрилиқ каби хислатлар юқори баҳоланиб, сотқинлик ўз сўзига бевафолик, эгоизм, қизғанчиқлик қаттиқ қораланади ва қаттиқ жазоланади. Бу жазо у билан уришиш, калтаклаш унга қарши байкот эълон қилиш ва уни ёлғизлатиб қўйиш шаклида бўлиши мумкин. Ўсмирлар ўзини ҳурмат қилишини, ўз фикрини ва қизиқишини ҳимоя қилишни билмаган тенгдошларига жуда паст баҳо берадилар.

6.4. Ўсмирларнинг психик ривожланишида янги хислатларнинг пайдо бўлиши

Ўсмирлик даврида, асосан, билиш жараёнлари юқори даражада ривожланади. Бу йўлларда ўсмирларга ҳаёт давомида керак бўладиган асосий шахсий ва тадбиркорлик хусусиятлари очиқ кўрина бошлайди. Хотира, механик хотира даражасидан мантиқий хотира даражасига кўтарилади. Нутқ ривожланган, хилма-хил ва бой тафаккур эса ўзининг барча кўринишлари: ҳаракатли, образли, мантиқий даражасида ривожланади. Ўсмирларни энди турли амалиёт ва ақлий фаолиятларга ўргатиш мумкин. Шунингдек, бу даврда умумий ва махсус лаёқатлар шаклланади ва ривожланади.

Ўсмирлик даврига жуда кўп зиддиятлар ва қарама-қаршиликлар хос. Мактаб дастури ва бошқа ишлар билан боғлиқ турли масалаларни ечишда кўзга ташланадиган ўсмирларнинг интеллектуал ривожланганлиги катталарни улар билан бирга жиддий муаммолар бўйича фикрлашга ундайди, ўсмирларнинг ўзлари ҳам бунга ҳаракат қиладилар. Бошқа томондан эса айниқса, келажак касб, ҳуқуқ-атвор этикаси, ўз мажбуриятларга масъуллик каби муаммолар муҳокамасида инфантиллик (ёш болаларга хос жисмоний ва психологик ҳолат)ни кузатиш мумкин.

5-6 синф ўқувчиларига синфдаги ўзи эгаллаган мавқеига катта эътибор бериш хусусияти хос. Айниқса, 6 синфдан бошлаб, ўқувчилар ўз ташқи кўринишларига, шунингдек қарама-қарши жинсдаги болалар ва улар билан ўзаро муносабатларига эътибор бера бошлайдилар.

7-синф ўқувчиларида эса ўз лаёқатларини ривожлантиришга хос қизиқиш юзага келади. 8-синф ўқувчилари эса мустақиллик, ўзига хослик, дўстлик ва ўртоқлик билан боғлиқ бўладиган шахсий хислатларни юқори баҳолашади. Ўсмирларнинг ана шу кетма-кет юзага келадиган қизиқишларига асосланган ҳолда фаол равишда иродавий ишбилармонлик ва бошқа фойдали сифатларни ривожлантириш мумкин.

Ўсмирлик даврида ўқув фанларини турли ўқитувчилар ўқитиш муносабати юзага келади. Катталар шахси ва фаолиятни баҳолашнинг янги мезонлари ҳам уларда шакллана бошлайди. Ўсмирлик асосан, билимли, талабчан, ҳаққоний, ўқув материални қизиқарли ва тушунарли йўл билан етказа оладиган ўқитувчиларни ажратмайдиган, ўқитувчиларни кўпроқ ҳурмат қиладилар ва яхши кўрадилар. Улар ўқитувчи билан муносабатларига ҳам катта зътибор берадилар.

10-15 ёшли болаларнинг фаолият мотивларида ҳам ўзгаришлар амалга ошади. Илк ўсмирлик даврида кўпчилик ўсмирлар ўзларига салбий шахсий характеристика берадилар. Катта бўлган сари ўсмирнинг ўз-ўзига берган баҳоси дифференциал характер (хулқ-атворида, ижтимоий вазиятларда ўзини тутишга ва айрим хатти-ҳаракатлари)да намоён бўла бошлайди.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

- 1.Ўсмирлик даврининг асосий психик хусусиятлари.
- 2.Ўсмирлик давридаги етакчи фаолият тури.
3. Ўқув фаолиятининг қайта тузилиши ҳамда ўсмирдаги билиш жараёнларининг ривожланиши.
- 4.Ўсмирлик даври кризиси, сабаблари ва намоён бўлиши.
- 5.«*Тарбияси қийин*» ўсмир хулқ-атворидаги салбий хусусиятлар ва уларга психологик ёндошув.
- 6.Ўсмирлик ёшида индивидуал ёндошувнинг психологик жиҳатлари.

Мавзу юзасидан тест саволлари:

1. Ўсмирлик даври неча ёшларда рўй беради.

- А) 10-11 ёшдан 14-15 ёшгача;
- Б) 17 ёшдан 19 ёшгача;
- В) 7-10 ёшдан 16-17 ёшгача.

2. Ўсмирлик ёшига ўтишда юзага келадиган асосий қайта шаклланиш нималардан иборат.

- А) Боланинг тасаввурлари ўз болалиги ҳақида эмас, балки ўзининг катта бўлганлигини ҳис этишидан;
- Б) Негативизм, жанжаллик ҳолатлари, ўзини бола деб ҳисоблашни истамаслигида;
- В) Мустақилликка интилиш, теvarак-атрофдагиларга нисбатан танкидий муносабатларда бўлишида.

3. Ўсмирлар билан катталар ўртасидаги низоларнинг келиб чиқиш сабаблари нималарда акс этади.

- А) Ота – оналарнинг ўсмирларни “катталашиш” даражасини оғир кечиришларида;
- Б) Катталарда ўсмирларга нисбатан бўладиган муносабатлар кичкина болага бўлган муносабатдек сакланиб қолишида;
- В) Ўсмирларнинг моддий томондан катталарга бутунлай боғлиқ бўлиб туришида.

4. Ўсмирлик ёшида ўзаро муносабатларнинг хусусиятлари ва “танглик” даврининг кечиши нима билан аникланади.

- А) Ўсмирнинг ижтимоий мавқеи катталар оламига ўтиши билан;
- Б) Ўсмир организмда анатом – физиологик ўзгаришларнинг характери билан;
- В) Ўсмирда ўқиш мотивларининг аста – секин таркиб топиши билан.

5. Ўсмирлик даврида аклий ривожланиш нималарда акс этади.

- А) Нутқнинг фаоллашуви, дунёқарашнинг ўсишида;
- Б) Билиш жараёнлари ривожланишининг жадаллашишида;
- В) Барча жавоблар тўғри.

6. “Тарбияси кийин” ўсмирларни келтириб чиқарувчи сабабларни аниқланг.

- А) Шахснинг психик ўсишидаги камчиликлар, ироданинг бўшлиғи;
- Б) Шахснинг биологик нуксонлари, шахс тарбиясидаги нуксонлар, психик камолотидаги, мактаб таълими ва тарбиясидаги камчиликлар, мактабдан ташқари муҳитдаги нуксонлар;
- В) Оилавий низолар, оилада педагогик – психологик билимларнинг етишмаслиги ва тенгқурларининг таъсири.

VII БОБ: ИЛК ЎСПИРИНЛИК ЁШИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

7.1. Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари.

7.2. Илк ўспиринлик даврида ақлий ривожланиш.

7.3. Илк ўспиринлик даврида ёшларнинг шахсий хусусиятлари.

7.1. Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари

Илк ўспиринлик даври «камолот бўсағаси» деб таърифланади. Бу камолот босқичи физиологик, психологик ва ижтимоий чегараларни ўз ичига олади. Психология фани ўспиринлик муаммосини комплекс ўрганишни даъват этади.

Бу жуда қийин масала, чунки психофизиологик тараққиёт суръати билан унинг босқичлари ижтимоий етилиш муддати билан ҳамма вақт ҳам тўғри келвермайди. *Акселерация* натижасида бугунги болаларимизнинг тараққиёти аввалги авлодларга нисбатан ўртача икки-уч йил аввал етилмоқда. Физиологлар бу жараёни 2-даражали жинсий белгиларнинг пайдо бўлишига қараб, 3-та босқичга ажратадилар:

I босқич - препубертат;

II босқич - пубертат;

III босқич - постпубертат.

Ёш психологияси ўспиринликнинг ёшини 1-2 босқичлар билан боғлаб келар эди. Акселерация муносабати билан ўспиринлик ёшининг чегараси энди 15-16 дан 18 ёшгача бўлмоқда. Демак, ўспиринлик ҳам олдин бошланади. Лекин, бу тараққиёт даврининг конкрет мазмуни биринчи навбатда ижтимоий шароитлар билан белгиланади. Ёшларнинг жамиятда тутган ўрни, уларнинг маъқеи, улар эгаллайдиган билимларнинг ҳажми ва бир қатор бошқа факторлар ижтимоий шароитларга боғлиқдир.

Илк ўспиринлик ёши болаларнинг 15 ёшдан 18 ёшгача бўлган тараққиёт даврини ўз ичига олади. Бу академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчиларидир. Бўйнинг ўсиши ўспирин қизларда 15-16 ёшгача, ўғил болаларда 17-18 ёшгача давом этади. Бу ёшда мускуллар кучи тез ўсади. Масалан, 18 ёшли бола мускул кучи 12 ёшли болага нисбатан 2 баравар кўп бўлади. Жисмоний тараққиёт, асосан, тўғри овқатланиш режимига ва жисмоний тарбия билан шуғулланишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Жинсий тараққиёт жиҳатдан бу ёшдаги кўпчилик йигит ва қизлар постпубертат (тугалланувчи) даврда бўладилар. Буларнинг жисмоний ривожланиши катта ёшдаги одамнинг жисмоний ривожланишидан кам фарк қилади. Бўйнинг ва организмнинг нотекис ўсиши ва ривожланиш даври тугалланади, ҳамда жисмоний ривожланишнинг нисбатан бирмунча текис даври бошланади. Ўспиринлик ёшида жисмоний сифатлар (бўй, оғирлик) нисбатан барқарор даражага етган бўлади. Шунингдек, мускул кучи

ва ишчанлик қобилияти сезиларли даражада ортади. Кўкрак қафасининг ҳажми кенгайди, скелет, найчасимон суяклар қаттиқлашади, тўқималар ва аъзоларнинг шаклланиши ва функционал тараққиёти тугалланади. Одатда бу ёшда юрак ва қон томирларнинг ривожланишида ўсмирларга хос бўлган нотекислик энди текислашади, қон босими бараварлашади, ички секреция безлари бир меъёрга ишлай бошлайди. Нерв системасининг ва хусусан, мия ривожланишидаги ўзгаришлар маълум бўлиб қолади. Лекин, бу ўзгаришлар мия массасининг ортиши ҳисобига эмас, балки миянинг ички хужайралари тузилишининг мураккаблашуви ҳисобига рўй беради. Бош мия пўстининг қисмларида ассоциатив тўқималарнинг миқдори кўпаяди. Натижада ўқиш ва меҳнат жараёнида катта (ярим шар) қатламининг аналитик-синтетик фаолияти мураккаблашади. Жинсий етилиш муддати ирқий ва миллий хусусиятларга ва иқлимга боғлиқ бўлмайди.

Илк ўспиринлик даврини иккинчи ўтиш даври деб ҳисоблаш мумкин. Агар биринчи ўтиш давридаги кўпроқ болаликка яқин бўлса, иккинчи ўтиш даврида бўлган ўспирин кўпроқ ёшлик даврига яқиндир ва шу жиҳатидан ўрганилади ҳамда тадқиқ этилади. Илк ўспиринлик даври, асосан, унда мустақил ҳаётнинг бошланиши (ўрта мактабни тамомлаб, лицей, коллежларга кириши) билан характерланади. Ҳаётдаги бу ўзгаришлар илк ўспиринлик шахсига, уни ўзини англашига таъсир кўрсатади. Ўсмирлардан фарқли ўлароқ илк ўспиринлар катта ҳаётни тасаввур этмайдилар, балки унда иштирок этадилар.

Унинг мустақиллиги ортиши билан бир қаторда катталарнинг унга муносабатлари ҳам ўзгаради. Катталар ўсмирга кўпроқ бола деб қарасалар, илк ўспирин ёшдагиларга катта одамдек муносабатда бўладилар. Илк ўспиринлар ҳаётда ўз ўрнини топишга нисбатан интилишни англаган ҳолатида бўла бошлайдилар. У ўз ҳаётий режаларини амалга ошириш учун ҳаракат қила бошлайди ва маълум бир касбни эгаллай бошлайди ёки шу соҳа бўйича академик лицейларда ўқишини давом эттиради. Ўспиринлар танлаган соҳалари ёки касбларида жуда катта янгиликлар, кашфиётлар қилгилари келади, лекин аста-секинлик билан янгилик ва кашфиётлар қилиш учун уларда билим ва тажриба етишмаётганлигини, бунинг учун кўпроқ ўқиш ва ўрганишлари кераклигини англай бошлайдилар.

Ўспирин - бола билан катга одам ўртасидаги оралик мавқени эгаллайди. Боланинг жамиятда тутган ўрни катталарга боғлиқдир, катталар уларга ҳаёт фаолиятининг асосий мазмун ва йўналишини белгилаб берадилар. Боланинг бажарадиган роли катталар ролидан сифат жиҳатдан фарқ қилади. Ҳаёт фаолияти мураккаблашган сари, ўспиринларда ижтимоий роллар кенглиги фақат миқдор томондангина кенгайиб қолмай, балки сифат томонидан ҳам ўзгариб боради. Масалан: 16 ёшда паспорт олади; 18 ёшидан фаол сайлаш ҳуқуқига ва оила қуриш имкониятига эга бўлади, ўспирин жиноий

ишлар учун жавобгар бўлади. Баъзи ўспиринлар бу ёшдан бошлаб ишлай бошлайдилар. Касб танлаш ҳақида ўйлай бошлайдилар. Лекин, шунга қарамай ўспиринларда катталарга қарамлик хусусиятлари сақланиб қолади.

Ўспиринлар (16-18 ёшлар) ўзларининг психологик хусусиятлари билан бошқа ёш даврдаги болалардан кескин фарқ қиладилар. Жисмоний ҳамда ақлий жиҳатдан вояга етган, камолотга эришган, дунёқараши, ўз-ўзини бошқариши каби етук инсоний хусусиятлари таркиб топган бўлади. Улар вазмин, мулоҳазали бўладилар, катта ёшдагиларга хурмат-эҳтиром билан қарайдилар. Улар узоқни кўзлайдиган, келажак учун қайғурадиган, ота-оналарининг яқин ёрдамчисига айланадилар. Ўқув фаолияти ўспириннинг асосий фаолияти бўлиб қолаверади, ўқишга нисбатан ўсмирлик ёшига қараганда ўспиринликда бир мунча юқорироқ бўлади. Мустақил ҳаётга тайёргарлигини ўз-ўзини англаши билан мотивлар бу даврда етакчи ўринни эгаллайди. Мотивлар тизимида жамиятнинг тўлақонли аъзоси бўлишга интилиш, инсонларга наф келтириш каби ижтимоий мотивлар устунлик қиладди. Бу даврда ўспиринларнинг келгуси ҳаёти ва танлаётган касбий режаларига кўра фанларга нисбатан қизиқишлари ўзгаради, ўспириннинг фанларга ҳамда шу фан ўқитувчиларига нисбатан муносабати ўзгаради. Ўспиринлик даврида ўзи кўзлаган мақсадларига эришишга асосланган мотивлар биринчи ўринга кўтарилади. Ўсмирлар ўзларининг ўқишга бўлган муносабатлари ва уларнинг ўқиш-ўрганишга ундовчи сабабларни яхши англайдилар. Ўспиринлик ёшида бошдан кечириладиган ҳис-туйғуларнинг бойлиги, хилма-хиллиги билан, ҳаётнинг турли томонларига эмоционал муносабатда бўлиши билан ажралиб туради. Ахлоқий ва ижтимоий, сиёсий ҳисларнинг ривожланиши айниқса характерлидир. Улар одатда муайян ахлоқий талаблар билан ўзаро тўғри муносабатда бўладилар. Бошдан кечирган ҳис-туйғуларни англаб етиш маҳорати ҳам ривожланади. Ўспиринлик ёшида ўқувчиларда ўртоқлик ҳиссининг ривож топиши характерлидир. *Россия* психологлари **И.В.Страхов** билан **А.Л.Шнирман** тадқиқотларининг кўрсатишича, ўспиринлик ёшидаги дўстлик, ўсмирлик ёшидаги дўстликдан баъзи бир хусусиятлари билан фарқ қиладди.

Ўспиринларда дўстлик мотивлари анча чуқурроқ бўлади.

Буларда -ошкоралик, ўзаро ишонч, талабчанлик, садоқат, биргаликда доимий ёрдам кўрсатиш, камчиликларни тугатиш, дўстига ёрдам бериш, ўзаро хурмат, бир-бирини тушуниш ва хоказо.

Дўстлик ҳислари анча сермазмун бўлиб, қизиқишлар фаолиятнинг кенг доирасини қамраб олади.

3) Дўстлик эмоционал бўлиб, дўсти кечираётган ҳисларга жавоб бера олиш қобилиятига эга бўлади.

Ўспиринлик ёшидаги дўстлик кўпинча бутун умр бўйи давом этади. Ўртоқлик муносабатлари жамоани жипслаштиришга ёрдам

беради, унинг ҳаётини фаолиятини оширади. Ёнингда ўртоғинг борлигини ҳис қилишнинг ўзиёқ қийинчиликларни енгишга ёрдам беради. Ўспиринлар дўстлик, самимийлик, эмоционал софдиллик каби ҳислатларни биринчи ўринга қўйишади. Дўстлар бир-бирлари билан юракларини бўшатадилар. Дўстларга самимий меҳрибонлик шахсининг рефлексивлик даражасига ҳамда унинг эмоционал ҳаёт хусусиятларига боғлиқдир. Ўспирин ҳамма вақт ростгўй, самимий бўлишни истади.

Ўспиринлик ёшида алоҳида бир ҳис - севги пайдо бўлади. Бу мактаб ўқувчисининг эмоционал ҳаётида янги бир ҳолат ҳисобланади. Ўспиринлик севгиси соф, покиза, беғубор, хилма-хил кечинмаларга бой, мулойим, ҳаёлга берилиш ва самимият белгиларига эга бўлади. Йигит ва қизларимизнинг севгини бошдан кечиришида бир-бирларини ҳурмат қилиш, дўстлик, ўзаро ёрдам, бир-бирини тушуниш каби ҳислатлар характерли бўлиб, улар бир-бирларидаги юксак маънавий сифатларни қадрлайдилар. Йигит ва қиз болалар ўртасидаги муносабатлар ўспиринлик ёшида фаоллашган бўлади. Ўртоқларига нисбатан муносабатлар доираси кенгаяди, Айниқса, қизларда аралаш дўстлик эҳтиёжлари кенгаяди. Болаларга ҳос 16-17 ёшларда биринчи жиддий мойиллик ва севги эҳтиёжлари кўрина бошлайди. Икки жинс ўртасидаги ўзаро муносабат масаласи асосий муаммоларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ўспиринларда севги ҳисси бир қанча ҳолатларга боқлиқ. *Биринчидан* - жинсий етилиш; *иккинчидан* - ишонадиган, суянадиган ва ҳар қандай нозик масалалар бўйича гаплашиш мумкин бўлган дўстга эҳтиёж; *учинчидан* - бу табиий инсоний эҳтиёж ҳисобланиб, инсон кўпинча ўзини ёлғиз ҳис қилганида кучли эмоционал боғлиқликка интилади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича бундай туйғу кучайган шаклда биринчи бор илк ўспиринлик даврида юзага келади. Илк ўспиринлар ёлғиз бўлишни истамаганликлари учун ўзлари фаол равишда ўзаро яқин мулоқот, бир-бирлари билан интим муносабатни излайдилар. Баъзан ўспиринлар бу ҳисларга шунчалик берилиб кетадиларки, бошқа нарсалар мавжудлиги ҳақида мутлақо унутиб қўядилар. Бу даврда ўспиринларда севиш мумкин бўлган қиз ёки йигит идеали пайдо бўлади ва кўп йиллар даврида бу идеал сақланиб туради. Ўспиринлар тасавуридаги идеал кимнидир ёқтиришига, севишига туртки бўлади. Ўспиринларнинг идеал образлари баъзан реал бўлмайди, яъни улар ҳеч кимни «*унга*» ўхшатмайдилар. Бу эса уларда ишончсизлик ҳамда ёлғизлик ҳиссини ҳам юзага келтириши мумкин. Илк ўспиринларга шу мавзуда бадиий адабиётлар ўқиш, кинофильмлар, театрлар томоша қилишни тавсия этиш ҳамда турли суҳбатлар ўтказиш, уларга ўзларини келгуси ҳаётларини ўзларига мос турмуш ўртоқлар топиш масаласига жиддийроқ ёндошишларига ёрдам беради.

7.2. Илк ўспиринлик даврида ақлий ривожланиш

Юқори синф ўқувчиларининг билиш жараёнлари турли нуқтаи назарларни таҳлил этишга ва бу масала бўйича ҳар томонлама ўйлаган ўз фикрини беришга ёрдам бера олади. Бу ёшдаги ўспиринлар атрофдаги турли воқеа-ҳодисалардаги ҳақиқатни билишга интилади. Уларнинг тайёр ечимлар, маълумотлар эмас, балки шу ечим ва маълумотларни ўзлари мулоҳаза юргизиб, қидириш жараёнининг ўзи кўпроқ қизиқтиради. Бу борада турли масалалар бўйича баҳс ва мунозаралар юритишга ва уларнинг фикрларини исботлашга жуда қизиқадилар. Ўспиринлик даврида билиш жараёнларининг ривожини фаол равишда давом этади. Лекин, бу ривожланиш ўспириннинг ўзига ва унинг атрофидаги кузатувчиларга кам сезилади. Бу даврга келиб, ўспиринлар тўла равишда мантикий тафаккурга эга бўладилар, назарий фикр юритиб, ўзларини-ўзлари таҳлил эта оладилар. Улар энди бемалол ахлоқий, сиёсий ва бошқа мавзуларда баҳслаша олиб, ўз муносабатларини билдира оладилар. Ўспиринлик даврида болалар жуда кўп илмий тушунчаларни ўзлаштириб, улардан турли масала ва муаммоларни енгишда фойдалана оладилар. Ўспириннинг ўз-ўзини англаши ўқув, меҳнат ва мулоқот мотивацияларини ўзгаришида ўз аксини топади. Бу даврда, болада янги фаолиятлар юзага келиб, психик ривожланишида янги босқич бошланади.

Ўспиринлик ёши ўқиш, меҳнат, мулоқот сингари етакчи фаолиятлар асосида умумий ва махсус лаёқатларнинг ривожланаётганлиги билан характерланади. Ўспиринлик даврида билиш жараёнларининг ривожланиши фаол кечади. Лекин, бу ривожланиш ўспириннинг ўзига ва унинг атрофидаги кузатувчиларга кам сезилади. Ўспиринлик даврига келиб, жуда кўп болаларда ўз фаолиятларини олдиндан режалаштириш лаёқати яхши ривожланган бўлади. Шунингдек, ўз-ўзини бошқариш ҳам ўспиринлик ёшидаги болаларда яққол кўзга ташланади.

Ўспириннинг ўқув машғулотида муносабати ўз хусусияти ва мазмуни жиҳатидан бошқа ёшдаги ўқувчиларнинг таълим жараёнидаги муносабатидан тубдан фарқ қилади. Ўқув режаси ва дастурнинг мураккаблашуви, янги фан ва мавзуларнинг киритилиши, ўзлаштирилиши назарий тафаккур ёрдамида амалга оширишни тақозо этади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда, ўқувчиларнинг ўқишга муносабати ҳам ўзгаради, улар айрим фанларга танлаб муносабатда бўла бошлайдилар. Ўспирин ўқувчиларнинг ўқув фанларига муносабатлари қуйидаги ҳолатларга боғлиқдир:

Фаннинг дунёқараишдаги ролига.

Фаннинг билишдаги аҳамиятига.

Фаннинг ижтимоий аҳамиятига.

Фаннинг амалий аҳамиятига.

5. Фаннинг ўзлаштириш даражасига.

б. Фаннинг ўзлаштириш услубиётига.

Ўспиринлик даврида билишга оид қизиқиш кўлами тобора амалий хусусият касб эта бошлайди. Жумладан, ижтимоий-сиёсий масалаларга, техника, табиатга, осмон жисмларига, спорт ва ҳоказоларга қизиқиши кучаяди. Ўспиринларда сезгирлик, кузатувчанлик янада такомиллашиб боради, мантиқий хотираси, эса олиб қолишининг оқилона йўли, воситалари таълим жараёнида етакчи вазифани адо эта бошлайди. Мазкур паллада ўспиринларнинг тафаккури тобора фаол, мустақил ва ижодий хусусият касб эта бошлайди. Тафаккур ривожланиши билан биргаликда ўқувчиларнинг нутқ маданияти ривожланади. Ўспирин турли жанрдаги адабий асарларни ўқиши, тушуниши орқали мустақил фикр юритиш, мулоҳаза қилиш ва мунозарага киришишга ўрганиб боради. Ўспиринлик тафаккурининг сифатига унинг мазмундорлиги, чуқурлиги, кенглиги, мустақиллиги, самарадорлиги, тезлиги кабилар киради. Тафаккурнинг мазмундорлиги деганда, ўспирин онгида теварак-атрофдаги воқелик тўғрисида қанча миқдорда мулоҳазалар, муҳокамалар ва тушунчалар жой олганлиги назарда тутилади. Тафаккурнинг чуқурлиги деганда эса, моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосий қонунлари, хоссалари, сифатлари, уларнинг ўзаро боғланиш ва муносабатлари ўспириннинг фикрлаш фаолиятида тўлиқ акс этганлиги тушунилади. Тафаккурнинг кенглиги ўзининг мазмундорлиги ва чуқурлиги сифатлари билан мунтазам боғлиқ бўлади. Тафаккурнинг мустақиллиги деганда ўспириннинг шахсий ташаббуси билан ўз олдига янги вазифалар қўя билиши, бу вазифаларни ҳеч кимнинг ёрдамисиз, оқилона усуллар билан мустақил ҳал қилиш уқувчанлигани тушуниш керак. Тафаккурнинг тезлиги қўйилган саволга тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Айрим киз ва йигитлар ақлий ривожланишдан орқада бўлиб, ўқув материалларини ўзлаштиришга улгурмайдилар ёки қийналадилар, улар теварак-атрофдаги воқеликни билиб олиш мақсадида умумлаштирувчи тушунчалардан фойдаланишни билмайдилар, чунки бу тушунчалар, хулосалар, фикрлар, ҳодиса ва фактларни тадқиқ қилишни ёдлаб оладилар. Болаларни ақлий жиҳатдан ривожлантириш учун уларнинг ўқиш фаолиятларини фаоллаштириш ва уларнинг билимларини онгли равишда ўстириш керак. Таълимда онглилик ўқувчининг юқори даражасидаги фаоллиги билан таъминланади. Билимларини фаол фаолият кўрсатиб ўзлаштирганда, ўқувчилар бу билимларни яхши тушунибгина қолмай, уларни амалий фаолиятда қўллашга ҳам ўрганадилар. *Г.Е.Залесский* ўқувчиларга ижтимоий масалалар, иқтисодий ҳамда ижтимоий фактлар ва ҳодисаларни мустақил равишда илмий таҳлил қилиш ва уларга баҳо бериш усулларини махсус ўргатиш муҳим ва зарурлигини тадқиқот асосида кўрсатиб берган. Бу ўринда ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларини фаоллаштиришга, тўғри

рахбарлик қилган ҳолда танишиш лозим. Ўспиринларнинг ақлий жиҳатдан ривожланишида назарий тафаккурнинг роли каттадир. Ўспирин адабий асарларни ўқиш ва тушунтириш орқали мустақил фикрлаш, мулоҳаза юритиш ва мунозараларга ўргана боради. Унда аста-секин табиат ва жамият ҳақида ўзининг нуқтаи назари, эътиқоди, қараши шаклланади. Маълумки, шахснинг ана шу фазилатлари унда фикрлаш, мустақил ўйлаш, тўғри ҳукм ва хулосалар чиқариш, қатъий қарорга кела олиши натижасидир. Ўспиринларнинг адабий асарни баҳолаши, у ҳақда шахсий фикрларни билдириши, муаммонинг томонлари юзасидан баҳслашуви инсоний хислатларнинг муайян даражада иштирок этиши ақл танқидлигининг айнан ўзгинасидир. Турмушда учрайдиган ноўрин танқидийлик эса ўспириннинг бадиий диди ва ҳаётий тажрибаси заифлигидир. Ўқитувчининг асосий вазифаси ўқувчилар тафаккуридаги танқидийликни ҳаққонийлик даражасига кўтаришдан, уларга воқеликка одилонга, оқилонга, танқидий нуқтаи-назардан қарашни ўргатишдан иборат. Ўспиринларда моддий дунё тўғрисида шахсий фикрлар, мулоҳазалар, илмий дунёқараш таркиб топганидан кейингина тафаккурнинг танқидийлик хусусияти ривожлана бошлайди. Ақл танқидийлигининг ривожланиши ўқув материалларини пухта ўзлаштиришга, таълим жараёнида ташаббускорликка, воқеликни исботлаш ва асослаш кўникмалари таркиб топишига имкон яратади. Ҳодисалар тўғрисида ҳукм ва хулоса чиқариш, тасдиқлаш ёки инкор қилиш қобилиятини ривожлантиради. Ўспирин қобилияти ва истеъдоди таълим жараёнида, меҳнат фаолиятида ривожланади. Қобилиятнинг ўсиши билимлар, кўникмалар, малакаларнинг сифатига боғлиқ бўлиб, шахснинг камол топиш жараёнига қўшилиб кетади. Демак, мактабда ўтиладиган, дарслар, лаборатория ишлари, амалий машғулотлар, реферат, конспект ёзиш каби фаолият турлари ўспиринлар ўзлаштириш учун зарур материалларни мустақил ҳолда тушунишга олиб келади. Буларнинг барчаси илмий-назарий тафаккурнинг шаклланишига, теварак атрофдаги воқеликнинг умумий қонуниятларини ўсишига, ақлий имкониятларининг вужудга келишига, табиат ва жамият ривожланишининг қонунларини англашига муҳим шарт-шароит яратади. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ўсмирлик ёшида ўқувчилар ақлий фаолиятининг омиллари ва усуллари билан қуролланган бўладилар.

Шунга кўра ҳар ким қобилиятига яраша касб-ҳунар танласа, бу соҳада муваффақиятли меҳнат қилса, ижтимоий турмуш тараққиётига муҳим ҳисса қўшган бўлади. Ўспиринларни касбга йўналтиришда уларнинг ҳис-туйғу ва иродаларини ҳисобга олишнинг ҳам муҳим аҳамияти бор. Чунки ўқувчиларнинг ҳис-туйғуси, кайфияти, ҳаяжонли ҳолатларда эътиборга олинмаса, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Ўспиринлар у ёки бу касбни ўз ихтиёрлари билан

онгли

равишда

танлашлари

учун

улар

мустақиллик,

дадиллик, қатъийлик, ўзини тута билиш, чидамлилиқ, сабр-тоқат каби умуминсоний хислатларга эга бўлишлари керак. Меҳнат қилишда муқаддас бурчни бажариш истаги, мақсаднинг аниқлиги, ҳунар ўрганишга иштиёқмандлик мазкур фазилатларнинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Ўспиринлар ақлий ривожланишда тасаввурнинг аҳамияти жуда катта, чунки инсон бирон бир ишни қилишга киришар экан, албатта унинг натижасини тасаввур эта олиши керак. Тасаввурсиз ҳеч қандай ишни тўғри режалаштириш мумкин эмас. Ўспиринда тасаввур қила олиш лаёқати яхши ривожланган бўлсагина, у ўз ҳаётидаги идеални тасаввур эта олади, шунга кўра узоқ ва яқин режаларини тузади.

Ҳозирги йигит ва қизларни 30-40 йил аввалги тенгқурлари билан солиштирганда, уларнинг умумий савиялари нақадар ўсганлигини кўриш мумкин. Интеллектуал қизиқишлар доираси кенг ва кўпқирралидир. Ўспиринлар радио, телевидение, илмий-оммабоп асарлар, кинофильмлар, фан ва техника тараққиётида муҳим рол ўйнамоқда. Ўспиринларнинг қизиқишлари аксарият ҳолларда ўзи танлаган касб ва йўналиши шунингдек, ҳаётий режаларига асослангандир. Ўспиринлик ёшига келиб, йигит ва қизларнинг дунёқарашлари юксак поғонага кўтарила бошлайди. Бу эса ўспириннинг ташки олами тушунишига, баҳолашига бўлган муносабатларини аниқлашга ёрдам беради. Ўспиринларнинг дунёқараши энди уларнинг илмий, фалсафий, сиёсий ва диний қарашлари тизимидан иборатдир.

Ҳаётда турли хил касблар мавжуд. Бир одам бир неча хил касбларни эгаллаши мумкин, лекин шу билан бирга ҳар бир касб шу қадар мураккабки, инсон ўз ҳаётини, асосан, ана шу бир касбга бағишлаши мумкин. Шу асосда касб танлаш муаммоси вужудга келади. Аслида касб танлаш барча даврдан бошлаб, болаларнинг ролли ўйинларида кўринади. Демак, бола ўйин орқали тўла касблар ва шу фаолият билан таниша бошлайди. Масалан: “магазин” ёки “бозор” ўйини орқали, бола ҳам «сотувчи» ҳам «харидор» бўла олади, «пул» ва «товар» билан муомала қилишни ўрганади. Бу босқични касб танлашга тайёргарликни бошланиш босқичи деб аташ мумкин. Кейинги ёш даврларда бу тайёргарлик турли фаолиятларда ва турлича кўринишларда давом этади. «Мен ким бўламан?» саволига тўқнаш келади. Маълум бир касбда фаолият кўрсатишни бошлаётган ўспирин унга интеллектуал, ижтимоий-психологик ҳамда ахлоқий жиҳатдан тайёр бўлиши керак. Ўсмирлик даврининг охирлари ва ўспиринлик ёшига келиб, уларда меҳнат кўникма ва малакалари ривожланади. Бу кўникма ва малакаларидан уларнинг келгусидаги касбий фаолиятлари билан тўғридан-тўғри боғлиқ. Тажрибаларнинг кўрсатишича, агар ўспиринлик даврига келиб унда келгусида яхши касбий лаёқатларни юзага келишига умид боғлаш қийин. Мисол учун болалик пайтларида техника билан муомала қила олмаган, слесарлик

асбоб-ускуналаридан фойдалана олмаган, ўз қўли билан ниманидир бажара олмаган бола таланти инженер-конструктор бўлиб етишиши анча мушкул, ёки лицей ва коллежларда математик, лингвистик, бадиий-ижодий лаёқатларини кўрсата олмаган бола катта бўлганида ҳеч қачон кучли математик, филолог ёки мусаввир бўлиб етиша олмайди.

Ҳар қандай касбий кўникма ва малакаларнинг ўсиши, аввало, ўспирин интеллектининг умумий ривожланганлик даражасига боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу даврдаги ўспиринлар интеллектининг ривожланишига алоҳида эътибор бериш лозим.

Бу ёшдаги болаларга мулоқотга киришиш эҳтиёжининг мавжудлиги ҳам жуда муҳим, лекин у етакчи эмас, фақат танлаган касб ва йўналишлари бўйича машғул бўлмаган ўспиринларгина кўпроқ тенгдошлари билан мулоқотда бўлишга эҳтиёж сезадилар. Бу ёшдаги болалар меҳнат фаолияти билан худди катталардек шуғуллана оладилар. Илк ўспиринлик даврини касбий билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланиши учун сензитив давр деб ҳисоблаш мумкин. Ўзининг касбий тақдирини тасодифан ёки нотўғри ҳал этилиши мураккаб ички кечинмаларга, иккиланишларга, зиддиятларга олиб келиши мумкин. Бу эса йигит ва қиз ҳаёти учун ҳам, жамият учун ҳам катта зарар келтиради. Касб танлаш вақтида илк ўспиринлар ўз мойиллиги ва қобилиятларини шахсий сифатлар, хусусан, нерв системасининг типи, анализаторлар хусусияти эмоционал-иродавий сифатларини ҳам ҳисобга олишлари зарур.

7.3. Илк ўспиринлик даврида ёшларнинг шахсий хусусиятлари

Ўспиринларни ҳали тўла катта деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки уларнинг шахсий хусусиятларида ҳали болаликни кузатиш мумкин. Бу уларнинг фикрларида, бераётган баҳоларида, ҳаётга ва ўз келажаклари муносабатларида кўзга ташланади. Кўпчилик ўспиринлар мактабни тугатиш вақтига келиб ҳам касб танлашга нисбатан масъулиятсиз ёндошадилар. Бу давр ўспириннинг ахлоқан ўз-ўзини англаши шунингдек, ахлоқнинг янги босқичига ўтиши билан характерланади. Интеллект яхши ривожланган ўспиринлар катталарни ташвишга солаётган масала муаммоларини тушуна оладилар ва уларни муҳокама эта оладилар. Ўспиринлар жўда кўп муаммоли саволларга жавоб ўйлайдилар. Уларнинг диққатини кўпроқ ахлоқий масалалар тортади. Агар кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар учун ахлоқий масалаларни ечиш манбаи - бу улар учун ўқитувчилар бўлса, ўсмирлар бу саволларга жавобни кўпроқ тенгдошлари даврасида қидирадилар. Ўспирин ёшдагилар эса саволларга тўғри жавобни топишда кўпроқ катта кишилар фойдаланадиган манбаларга мурожаат этадилар. Бундай манбалар асосан реал, кўпқиррали, мураккаб инсоний муносабатлар ва илмий-оммабоп, бадиий,

публицистик адабиётлар, санъат асарлари, матбуот, радио, телевидение бўлиб ҳисобланади. Бугунги ўспиринларга ҳаётга нисбатан хушёр, ақлий-амалий қараш, эркинлик ва мустақиллик хос. Улар ҳаққоний бўлиш тушунчасига ҳам реал тарзда ёндошмоқдалар. Масалан: ўтган йиллардагидек «*ҳаққонийлик бу ҳаммага бир хил эмас, балки ҳар кимнинг имкониятига қараб ва ҳамманинг ишига ёки инсон манфаатларига қўйган ҳиссасига қараб белгиланади*», деб тушунадилар ва талқин этадилар. Мактабни тугаллаш вақтига келиб, жуда кўп ўсмирлар ахлоқий жиҳатдан шаклланган ва маълум ахлоқ нормалари қатъийлашган хусусиятларига эга бўладилар.

Ўспиринларда ахлоқий дунёқараш билан бир қаторда ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий, диний ва бошқа соҳалар бўйича маълум бир қарашлар вужудга келади. Жуда кўп йиллардан бери ўспиринларни яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ноқонунийлик, ахлоқийлик ва ахлоқсизлик масалалари ташвишлантириб келади. Ҳозирги давр ўспиринлари ҳар бир нарсага ишонувчан ёки салбий муносабатларга хос бўлмай, балки ҳаётга реал, ақлий, амалий қарайдиган, кўпроқ эркин ва мустақил бўлишга интилувчи ёшлардир.

Ўспиринлар онгли равишда эгалланган ахлоқ нормалари асосида ўз ҳатти-ҳаракатларини йўлга солишга интиладилар. Бу эса, аввало ўспириннинг ўзини англашининг ўсишида намоён бўлади. Ўзини англаш мураккаб психологик структура бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

- *биринчидан*, болада ташқи оламдаги предмет таъсиридан пайдо бўлган сезгилари ўз танаси билан фарқ қила бошлаганда вужудга келади;

- *иккинчидан*, ўзининг шахсий "Мен"лигини актив фаолияти асосида англаши;

- *учинчидан*, ўзининг психик хусусияти ва хислатларини англаши;

- *тўртинчидан*, ижтимоий, ахлоқий ўз-ўзига баҳо беришнинг маълум системасини англаши. Мана шу элементларнинг барчаси бир-бири билан функционал ва генетик боғлангандир. Лекин, буларнинг ҳаммаси сизга маълумки, бир вақтнинг ўзида шаклланмайди. Боланинг «мен»лигини англаши тахминан 3 ёшда пайдо бўлади, бунда бола шахсий олмошни ишлата бошлайди. Масалан: *мен, меники, менга, менда* ва ҳоказо, ўзининг психик сифатларини англаш ва ўз-ўзига баҳо бериш ўспиринлик ёшида, борган сари кўпроқ аҳамият касб эта бошлайди.

Ўспиринлар ҳар жойда ўзини кўрсатиш хусусиятига эга бўлган ўсмирлик вақтидаёқ, ўзларининг шахсий хусусиятларини кузата бошладилар. Яъни ўзларининг ташқи қиёфаларига танқидий қарай бошладилар: бўйининг пастлиги ёки аксинчаси, семизлик, юзидаги ҳуснбузарлар йигит ва қизларни безовталантиради, улар изтироб чекадилар. Кеч етиладиган ўғил ва қизлар яширин кечинмалар кечирадилар. Кишининг ўз образи - бу ўспиринликнинг ўзини

англаши анча муҳим компонент бўлиб ҳисобланади.

Ўспиринликда ўз шахсий хислатларига баҳо бериш кучаяди, ўспирин ҳам ўсмир сингари ўз кадр-қимматини, унинг нималарни қилишга арзиши ва нималарга қодир эканлигини бениҳоя билгиси келади. Ўзига баҳо бериш иккита усулда бўлади.

1. Киши ўзи қўлга киритган ютуқлари натижаси билан баҳолайди. Масалан: бола қийин вазиятда ўзини йўқотмайди ёки ёш болани ёнғиндан қутқазди - «*Мен қўрқоқ эмасман*» дейди. Маълум қийин топшириқни бажаради. «*Мен қобилиятлиман*» – дейди. Ахлоққа оид бундай ҳатти-ҳаракатлар, ўспириннинг ўз қатъийлигини синаши ҳамдир.

2. Ижтимоий таққослаш, яъни ўзи ҳақидаги бошқа ишларни, фикрларни солиштиришдан иборатдир. Масалан: ўқувчилар томонидан «*мардлик*» деб маъқулланган хатти-ҳаракатни ўқитувчи «*қалбаки ўртоқлик*» деб айтади. Бунда болалар ўз хатти-ҳаракатлари тўғрисида ўйлаб, бош қотира бошлайдилар. Шахсий «мен» образи, жуда мураккабдир. Ҳатто катталарнинг ўзини англаши ҳам қарама-қаршилиқлардан ҳоли эмас. Бу ҳолат айниқса ўспиринларда янада кучлироқ бўлади. Баъзи ўспиринлар ўзини кузатиш учун кундалик дафтарлар тутаяди. Бу ҳолат кизларда эртароқ ва кўпроқ учрайди. Бу ҳолат шунчаки ўсишни билдириб қолмасдан, балки шахсда моҳият жиҳатидан тубдан бошқача тарзда ўз шахсиятининг маънавий-руҳий фазилатларини, ижтимоий турмуш тарзи, мақсад ва вазифаларини англаши, уларни оқилона баҳолаш заруратини акс эттиради. Ундаги ўз-ўзини англаш, турмуш, яшаш, ўқиш, меҳнат ва спорт фаолиятлари тарзида намоён бўлади. Ўқув муассаса, микромуҳитидаги одатланмаган вазият, шахслараро муносабатлар ва муомала қўламининг кенгайиши ўзига хос типологик ақлий, ахлоқий, иродавий, хиссий хусусиятларини оқилона баҳолаш, қўйилаётган талабларга жавоб бериш тариқасида ёндашиш, ўз-ўзини англашини жадаллаштиради. Ўспирин ўқувчиларининг ўз-ўзини англашга алоқадор ўзига хос хусусиятлари мавжуд, улар даставвал ўзларининг кучли ва заиф жиҳатларини, ютуқ ва камчиликларини аниқроқ баҳолаш имкониятига эга бўладилар. Ўспирин ўқувчининг ўсмирлик давридага боладан ўзгачароқ яна бир хусусияти - бу, мураккаб шахслараро муносабатларда акс этувчи бурч, виждон хиссини англаш, ўз кадр-қимматини эъозлаши, сезиши ва фаҳмлашга кўпроқ мойиллигидир. Ўспирин ўқувчида ўзини англаши негизида ўзини тарбиялаш истаги туғилади. Натижада унда ўз-ўзини тарбиялаш воситаларини саралаш, уларни кундалик турмушга тадбиқ қилиб кўриш эҳтиёжи вужудга келади. Лекин, ўз-ўзини тарбиялаш жараёни ўспирин руҳиятидаги мавжуд нуқсонларга барҳам бериш, ижобий хислатларни шакллантириш билан кифояланиб қолмасдан, балки вояга етган кишиларга хос кўпқиррали, умумлашган идеалга мос равишда таркиб топтиришга йўналтирилган бўлади. Ўқувчилар ўзида шахснинг энг қимматли

фазилатларини, ўқув ва меҳнат малакаларини онгли, режали, тартибли, изчил ва мунтазам равишда эгаллаб боришга, шахснинг муайян бир фазилатлари ва хислатларини ҳосил қилишга ҳаракат қиладилар; ўз-ўзини тарбиялаш муаммоларини, яхлит маънавий-руҳий қиёфани шакллантиришга интиладилар.

Ўспирин ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялаш жараёни ўқув муассаса, жамоат ташкилотлари, педагоглар жамоасининг тарбиявий гаъсири доирасида бўлмоғи шарт. Токи ўз-ўзини тарбиялашнинг такомиллаштириши жамоада муносиб ўрин эгаллашга, ижтимоий бурчни англаш, фойдали меҳнатга жалб этиш ишига хизмат қилсин. Ўз-ўзини тарбиялашни тўғри изга солиб юбориш учун уйғун бирликни ташкил этган тарбиявий чора-тадбирлар мажмуаси тарзида таъсир ўтказиш жамоа мажбурияти, ўзаро ёрдам ва назорат қилиш, ўзаро баҳолаш ва танқид қилиш кабилар мақсадга мувофиқдир. Ижтимоий турмушда учрайдиган баъзи бир ярамас юриш-туриш кўринишларига, иллатларига, сарқитларига қақшаткич зарба бериш, уларнинг таъсиридан йигит ва қизларни асраш, ёт ташвиқот моҳиятига қарши кураш олиб бориш педагоглар жамоасининг бош вазифасидир. Ўспиринларда балоғатга етганлик туйғуси такомиллашиб бориб, ўз-ўзини қарор топтириш, ўз маънавий қиёфасини ифодалаш туйғуси ўсиб боради. Бу нарса уларнинг алоҳида шахс эканлигини тан олишга интилишида ўз ифодасини топади. Бунинг учун айрим ёшлар турли модаларга майл кўйиш, тасвирий санъатга, мусиқага, касб-ҳунарга, табиатга мафтункор қизиқишларини намойиш қилишга ҳаракат қиладилар. Ўқув ва меҳнат жамоалари таъсирида матонат, жасурлик, сабр-тоқат, камтарлик, интизомлилик, ҳалоллик каби инсоний фазилатлар такомиллашади. Худбинлик, лоқайдлик, мунофиқлик, лаганбардорлик, дангасалик, кўрқоқлик, ғайирлик сингари иллатларнинг барҳам тоциши тезлашади.

Ўспиринлар шахсининг шаклланиши жараёнида жамоат ташкилотларининг роли алоҳида аҳамият касб этади. Уларда фаоллик, ташаббускорлик, мустақиллик, қатъиятлилик, масъулиятлилик, ўз ҳаракатларини танқидий баҳолаш сингари фазилатлари барқарор хусусият касб этиб боради. Ўспирин йигит ва қизларнинг жамоатчиликда фаол иштирок этиши орқали муайян ташкилотчилик қобилияти намоён бўлади. Ўзининг кимлиги, қандайлиги, қобилиятлари, ўзини нимага ҳурмат қилишини аниқлашга интиладилар. Дўст ва душманларининг кимлиги, ўз истаклари, ўзини ва теварак-атрофни, оламни яхши билиши учун нима қилиш кераклигини англашга ҳаракат қилади. Маълумки, ўспиринларнинг ҳамма саволлари анланган бўлмайди. Баъзан ўспиринлар ўзларидан ҳеч қаноатланмайдиган, ўз олдларига ҳаддан ташқари кўп вазифалар кўядиган, лекин унинг уддасидан чиқа олмайдиган бўлади. Мана булардан кўриниб турибдики, ўспиринлар ўз-ўзини анализ қилиш теранлиги ва юксак талабларни бажариш кераклигини ўзида акс

эттира боради. Бу эса ўспиринларнинг келгуси ютуқлари шартларидан биридир.

Ўз-ўзини ҳурматлаш ва унинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат. Демак, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, шахснинг эрта ўспиринликдаги энг муҳим хислатларидан бири ўз-ўзини ҳурматлаш, ўз-ўзига баҳо бериш ҳамда ўзини шахс деб тан олиш ёки олмаслик даражасидир. Ўспиринлар ўзларида шахснинг муайян комплекс сифатларини ҳосил қилишга интиладилар. Ўз-ўзини тарбиялаш масалаларида бир бутун маънавий психологик қиёфани шакллантириш масаласи қизиқтиради. Бунда шахс идеали ва намунанинг мавжудлиги катта аҳамиятга эга. Масалан: ўғил болалар - қаҳрамонлик, яхши ота, ўқитувчи, врач ёки бадий асар ҳамда кинофильмдаги образларни ўзларига идеал деб билсалар; қизларимиз меҳнаткаш аёл, жозибали жамоат арбоби, назокатли уй бекаси ёки илмий ходим ва ҳоказо. Ўзаро муносабат ва эмоционал ҳаёт ўз мавқеини белгилашнинг мураккаб муаммоларини ўспириннинг ўзи ҳал қила олмайди. Бу масалани ўспириннинг ота-онаси, ўз тенгқурлари, ўқитувчилар иштирокида уларнинг қўллаб-қувватлашида инобат ҳал қила олади.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Илк ўспиринлик даврида психологик жараёнларнинг шаклланиш хусусиятлари.
2. Ўспиринликдаги ақлий ривожланиш билан етакчи фаолиятлар ўртасидаги боғлиқлик.
3. Умумий ва махсус лаёқатларнинг ривожланиши.
4. Ўспиринлик даврида касб танлашнинг ўзига хос хусусиятлари.

Мавзу юзасидан тест саволлари:

1. Илк ўспиринлик даври қандай таърифланади.

- А) Етуклик даври;
- Б) "Қамолот бўсағаси" ;
- В) Илк балоғат даври.

2. Ижтимоий психологик ҳолат бўлган ўспиринлик қандай ифодаланади.

- А) Ўспирин ўз ҳулк – атворида амал қиладиган ахлокий принциплар, эътикод, тушунчалар тез суръатлар билан шаклланиш даври;
- Б) Бу ўспириннинг катталар жамоасининг тўлик аъзоси бўлишга тайёргарлигини субъектив бошдан кечириши сифатида катталик ҳиссининг юзага келиши даври;
- В) Бу ўспириннинг фуқаро сифатида таркиб топиши, унинг ижтимоий ҳаётга фаол кўшилиши даври.

3. Ўспиринлик даврида юзага келадиган янги хусусиятлар нималардан иборат.

- А) Эътикод ва дунёқараш билан бир қаторда, ахлокий идеаллар ҳам пайдо бўлади;
- Б) Ўқишга онгли муносабати ўсади ва ҳис–туйғуларнинг бойлиги, турли-туманлиги билан фарқ қилади;
- В) Мустақилликка интилиш ҳамда ўзининг катта бўлиб қолганлигини кўрсатиш истагида намоён бўлувчи, ўзига хос катталик ҳиссининг вужудга келишидир.

4. "Акселерация" терминининг маъноси нима.

- А) Тиклаш;
- Б) Тезлатиш;
- В) Умумлаштириш.

5. Ўспиринлик даврида қобилиятнинг қандай турлари ривожланади.

- А) Табиий қобилиятлар;
- Б) Умумий ва махсус лаёқатлар;
- В) Назарий ва амалий қобилиятлар.

6. Ўспиринлик даври қандай психологик хусусиятлари билан бошқа давлардан фарқ қилади.

- А) Мустақилликка бўлган эҳтиёжи ортади;
- Б) Тафаккури, идроқи, кизикишлари, қобилияти янада ривожланади;
- В) Жисмоний ҳамда аклий жиҳатдан вояга етади, қамолотга эришади, дунёқарашини, ўз-ўзини бошқариш қабилари етук хусусиятлари таркиб топган бўлади.

VIII – БОБ. ТАЪЛИМ ПСИХОЛОГИЯСИ

- 8.1. Ўқув фаолиятининг психологик моҳияти.
- 8.2. Ўқиш мотивлари.
- 8.3. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари.
- 8.4. Таълимнинг ноанъанавий усуллари. Мустақил тафаккурни ривожлантириш.
- 8.5. Кўникма ва малакаларни шакллантириш.
- 8.6. Ўқув фаолиятини бошқариш.

1997 йилда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги қонун ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида" шахс камолоти асосий масала сифатида эътироф этилган. Президентимиз *И.А.Каримов*: *"Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ҳоясини рўёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади"*, деган эдилар.

Мактаб жамиятнинг ижтимоий институтларидан бири. Мактаб жамиятнинг бугуни эмас, балки келажакка йўналтирилган ривожини белгилайди. Мактабнинг мақсади таълим ва тарбия беришдир.

8.1. Ўқув фаолиятининг психологик моҳияти

Ўқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унда шахснинг психик жараёнлари шаклланади ва ривожланади, унинг асосида янги фаолиятлар юзага келади. Ўқув фаолияти инсоннинг бутун ҳаёти давомида намоён бўлувчи узлуксиз жараёндир.

Рус психологи *А.Н.Леонтьев* инсон фаолиятининг психик ва амалий шакллари мавжудлигини, бола онги айнан ўқув фаолиятида ўсишини таъкидлайди.

Д.Б.Эльконин эса ўқув фаолиятининг хусусиятларини кўрсатиб, уни моҳиятига, мазмунига ва ўзини намоён бўлиш шаклига кўра ижтимоийлигини таъкидлайди.

Ўқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унинг натижасида аввало ўқувчида ўзгариш юз беради. Унинг маҳсули турли мотивлар асосида қурилган бўлиши даркор. Бу мотивлар бевосита ўқувчи шахсининг ўсиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиши керак. Ўқув фаолияти таълим, ўқиш ва ўрганиш деган тушунчалар билан бевосита боғлиқдир. Таълим ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигидаги ўқув фаолияти, ўқитувчининг билим, кўникма ва малакаларини ўқувчиларга ўргатиш жараёнидир.

Таълим жараёни бевосита муайян ахборотни, ҳаракатларни, хулқ-атворнинг

шаклларини ўзлаштиришга қаратилгандир. Ўқиш ва ўргатиш тушунчалари ўқув фаолияти билан боғлиқ бўлиб, улар билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга, ўргатишга хизмат қилади.

Ўқув фаолиятининг беш элементи мавжуд:

1. *Ўқув мотивлари.*
2. *Ўқув топшириқлари.*
3. *Ўқув ҳаракатлари.*
4. *Ўқитувчининг назорати.*
5. *Ўқитувчининг баҳолаши.*

Д.Б.Элькониннинг таъкидлашича, ўқув фаолиятининг шакллантирилиши бу фаолият айрим кишилар бажарилишини аста-секинлик билан ўқувчининг ўзига ўқитувчининг иштирокисиз мустақил бажариш учун ўтказилишидир.

Таълим жараёни алоҳида ташкил этиладиган ҳамда бошқариладиган фаолият бўлиб, у ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини ташкил этади ва уларни бошқаради. Таълим жараёни беш элементдан иборат:

1. *Таълимнинг максоди - нима учун ўқитиш керак?*
2. *Таълимнинг мазмуни - нимага ўқитиш керак?*
3. *Таълимнинг методлари, усуллари ва педагогик мулоқот йўллари.*
4. *Таълим берувчи.*
5. *Ўқувчи.*

Таълим жараёнини ташкил этиш: идеал ва амалий фаолиятнинг у ёки бу турини муваффақиятли ташкил этиш учун зарур бўлган ташқи оламнинг муҳим аҳамиятли хоссалари хусусидаги ахборотнинг ўзлаштирилиши:

фаолиятнинг ана шу барча турлари таркиб топган усуллари ва жараёнларининг ўзлаштирилишига;

мақсадга мувофиқ келадиган усуллар ва жараёнларни тўғри танлаш ва фойдаланишга боғлиқ.

Таълим жараёнининг муваффақияти:

1. *Мотивация.*
2. *Маълумот усуллари.*
3. *Маълумотнинг тушунарлилиги.*
4. *Хотира.*
5. *Маълумотни кўллаш.*

Таълим ва таълим жараёнида боланинг ривожланиши муаммоси ёш даврлари ва педагогик психология фанининг асосий масалаларидан биридир. Таълим ва ривожланиш муаммосига доир қатор назариялар ишлаб чиқилган бўлиб, улардан бири:

1. Ақлий хатти-ҳаракатлар, билимлар, малака ва кўникмаларни босқичма-босқич ривожлантириш назарияси (П.Я.Гальперин).

П.Я.Гальперин назарияси бўйича билимларни ўзлаштириш жараёни олти босқични бошидан кечириб, уларга:

1. *Мотивация.*
2. *Тушунтириш.*
3. *Моддий формадаги ҳатти-ҳаракатларни бажариш.*
4. *Баланд овозда ҳатти-ҳаракатлар ва вазифаларни бажариш.*
5. *Бажариладиган ҳатти-ҳаракатларни ички режада овоз чиқармай бажариш.*
6. *Фаолиятни фикран бажариш киради.*

Ушбу назарияда таълимнинг учта асосий турлари ажратилади:

- *биринчи турда* - ҳатти-ҳаракатларни ўзлаштириш хатолар билан кечади, берилган материал етарли даражада англанмайди, таълим олувчи таълимнинг асл моҳиятини тушуниб етмайди;

- *иккинчи турда* - материални нисбатан дадил ва тўла тушунилиши ва материал билан боғлиқ тушунчаларни ажратилиши билан характерланади;

- *учинчи тур* - тез, самарадор ва беҳато ҳатти-ҳаракатларни ўзлаштирилишини таъминлаб беради.

В.В.Давидов назарияси. Ушбу назария кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни илмий тушунчаларни ўзлаштирилишини ташкил қилади. Бунда ўқувчилар томонидан таълим жараёнида назарий тушунчалар тизимини ўзлаштирилиши лозим бўлиб, бу ўз ўрнида хусусийдан умумий билимларга ўтилишни таъминлайди.

Қатор назариялар муаммоли таълим билан боғлиқ бўлиб, *Л.В.Занков ва А.М.Матюшкин* томонидан олиб борилган тадқиқотлар таълимда муаммоли дарсларни ташкил этишга қаратилгандир.

Таълимнинг психологик асослари муаммоси кўпгина масалаларни қамраб олади. Таълимнинг муваффақияти бир қатор психологик омилларга боғлиқ бўлади. Аввало ўқувчининг ўқишга бўлган муносабатига тўхтайлик. Бу муносабат диққатда, ҳис-туйғуларда, қизиқишлар ва иродада, шунингдек, шахснинг тутган йўлида намоён бўлади.

Таълим жараёни аввало ўқувчилар диққатини йўлга солишни талаб этади. Дарсларда кўргазмали куроллардан, ахборот технологиялари воситаларидан фойдаланиш таълим олувчида ихтиёрсиз диққатни юзага келтиради. Таълим жараёнида таълим берувчининг вазифаси дарсда ишлаш ҳолатини юзага келтиришгина эмас, балки ўқувчиларнинг дарсда ўтиладиган материални идрок этишга тайёр туришларини кузатиш ҳамдир. Дарс жараёнида ўқувчиларнинг диққати ўзгариб туради. Ўқитиш жараёнида бу қонуниятларни назарда тутиш ва ўқувчилар диққатини материалнинг асосий жиҳатларига жалб этиш ҳамда уларни такрорлаш керак.

Таълим жараёнининг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқитувчи томонидан бериладиган кўрсатмаларга ҳам боғлиқ. Ўқитувчининг роли шундан иборатки, у

ўқувчиларга тегишли установка килиши, нимани вақтинча, нимани умрбод эса олиб қолиши кераклигини, нимани бутунлай эса олиб қолмасдан, фақат тушуниб олиш кифоя қилишини, нимани сўзма-сўз эса олиб қолишни, ниманинг маъносини ўз сўзлари билан айтиб бериш учун эса олиб қолиш зарурлигини кўрсатиб ўтиши лозим. Кузатишлар кўрсатадики, бундай кўрсатмалар берилмаганда, ўқувчиларда кўпинча нотўғри тасаввурлар вужудга келади.

Ўқитишнинг эмоционаллиги таълимнинг муваффақиятлилигини таъминловчи омиллардан биридир. Таълим бериш жараёни эмоционал жараён. Агар ўқувчиларга берилаётган ахборот уларда ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмаса, уни ўқувчилар яхшилаб эса олиб қолмайдилар. Гап ўқувчиларнинг психик ҳолатлари, яъни уларнинг муайян бир пайтдаги кечинмалари ҳақида ҳам бориши керак, албатта. Улардаги қувончли, оптимистик кайфият ўқув фаолиятини жуда самарали қилади. Ўқувчилар эмоционал руҳдаги материални дурустроқ ўзлаштириб оладилар.

Ўтказилган тажрибалар ўқувчилар ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмайдиган материалга қараганда, эмоционал руҳдаги материални яхшироқ эслаб қолишларини кўрсатади. Ўқитувчи ўқув жараёнининг эмоционал томони ҳақида ғамхўрлик қилиши керак. Бу муаммо жуда муҳим аҳамиятга эга, Чунки, биринчидан, таълимнинг мазмуни ниҳоятда мураккаблашиб, ҳажми эса ғоят катталашиб кетган. Унинг муваффақиятли ўзлаштирилишига эришиш учун ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини кучайтириш лозим. Ижобий туйғулар ўқув меҳнатининг самарадорлигига кучли таъсир этади. Ҳафсала билан бажарилган беғараз мунозара пайдо бўлади, баҳслашилади, бефарқ қараган ёки ундан ҳам салбий муносабатда бўлган ишга эса, ҳеч қандай ҳафсала бўлмайди.

Жамиятимиздаги меҳнат - ҳақиқий ижод, қувонч манбаи. Мактаб ўқувчиларида ўқув меҳнатига ижобий муносабат уйғотиб, меҳнатнинг ҳақиқий ижодга, қувонч манбаига айланишига кўмаклашиш керак.

Қадимда греклар жуда ажойиб иборани қўллаганлар: "Талаба -тўлдирилиб турилиши керак бўлган идиш эмас, балки ёқиб турилиши лозим бўлган машъалдир". Бу фикрнинг тагида чуқур маъно бор. Зеро, ўқитувчи биз юқорида таъкидлаб ўтган таълим методлари: муаммоли таълим, қисман изланиш методи ва тадқиқот методларидан кенг қўлланиши керак. Таълим жараёнини бугунги кундаги асосий талабларидан бири эркин фикрловчи, мустақил тафаккурга эга бўлган шахсни шакллантириш бўлиб, юқорида айтиб ўтилган методлардан фойдаланиш учқунлардан катта машъаллар пайдо бўлишини таъминлаб беради.

Таълим жараёнида ўқувчиларнинг билишга қизиқишлари ғоят катта рол ўйнайди. Маълумки, қизиқиш ўқувчиларнинг эмоционал беазаги, бирор буюмни, бирор фаолиятни танлаш муносабати ва йўналишидир.

Маълумки, психологияда қизиқишнинг икки тури ўқувчиларнинг таълим жараёнида аниқланади. Биринчиси, бевосита қизиқиш,

иккинчиси билвосита қизиқиш. Ҳар бир ўқитувчи ўз ўқувчиларида ўз фанига нисбатан билвосита қизиқишни таркиб топтиришга ҳаракат қилади. Қизиқишлар орқали ўқувчиларда таълимга фаол муносабат намоён бўлади. Психологияда қизиқиш - бу шахснинг ўзи учун қимматли ёки ёқимли бўлган муайян нарса ёки ҳодисаларга муносабатидир. Қизиқишлар шахснинг муҳим ва индивидуал хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Қизиқишлар ўқувчилар ҳаётида катта рол ўйнайди. Улар ўқув фаолиятини фаоллаштирувчи асосий турткилар - мотивлардир. Қизиқишлар мактаб ўқувчисига фан асосларини дурустроқ ўзлаштириб олишларига, ақлий қобилиятларнинг ўсишига, билим доирасининг кенгайишига имкон беради. Ўқитувчиларнинг вазифаси ўқувчини дастлаб қизиқтириб қолган ишнинг ўзи билан шуғулланишга мажбур қилиш эмас, балки ундаги қизиқишларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш, таъсирчан қилиш, қизиқишларининг марказига айланиб қолган фаолият билан шуғулланиш истагига, майлига айлантиришдир.

Ўқувчиларнинг муайян мақсадни кўзлаб иш тутишида, қийинчиликларни енга олишида, ишдан чалғитадиган нарсалар билан шуғулланишдан ўзини тия олишида, унда ўқишга иштиёқ таркиб топтиришда намоён бўладиган ирода, таълим жараёнида алоҳида аҳамият касб этади.

Умумий психология курсидан маълумки, ирода бу шахснинг ўз олдига қўйган мақсадининг аниқлиги, уни амалга ошириш учун интилиши, мақсад йўлида маълум бир қарорга келиш тезлиги ва уни ўз вақтида ижро этиши билан белгиланадиган сифатидир. Таълим жараёнида ўқув материалига бўлган диққатнинг барқарор бўлишида иродавий зўр беришнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Таълимда ирода ўқувчида мактаб ва уйда ўтказиладиган машғулотларга тайёр туришда намоён бўлади. Ўқув материални ўрганиш, эслаб қолиш ва ўқувчининг иродавий зўр беришига боғлиқ. Ирода ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятларида - масалани ечишга, қўйилган саволга жавоб топишга ва ҳоказоларга интилишида намоён бўлади. Улар ўқувчиларда кўникма, ва малакаларни ҳосил қилишда ҳам таркиб топади.

Психологлар олиб борган тадқиқотларда ўқувчилар томонидан берилган материалнинг ўзлаштирилиши кўп жиҳатдан ироданинг тарбияланишига боғлиқдир. Иродавий активлик таълимнинг зарур шартидир. Таълим муассасасидаги таълим жараёнининг ўзи ўқувчилардан иродавий ўстириш омилларидан биридир. Бунда ўқувчиларнинг кундалик режими, ўқиш ва оқилона дам олишни бир-бири билан тўғри алмаштириб туришда катта рол ўйнайди.

Таълим жараёнида билиш жараёнларини шакллантиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Зеро билиш жараёнлари жуда мураккаб фаолият бўлиб, унда жонли мушоҳададан мавҳум тафаккурга, мавҳум тафаккурдан эса амалиётга ўтилади, ана шундан сўнг объектив ҳақиқат билиб олинади. Бинобарин, биз биринчи навбатда кўриб чиқишимиз лозим бўлган нарса ўқув материални идрок қилиш жараёнидир. Умумий психология курсидан маълумки, идрок бу нарса ва ҳодисаларни сезги органларига таъсир этиши натижасида уларнинг киши психикасида яхлит образини пайдо бўлиши бўлиб, идрок этиш жараёни таълимда турли формаларда ўқитувчининг оғзаки ҳикоя

қилишида, суҳбат ўтказишда, маъруза ўқишида, кинодарс, телевизион парча, схемалар ва кўргазмаларни қуроллар кўрсатиш, экскурсиялар ўтказиш, ўқувчининг ўзига дарсликлар ҳамда бошқа қўлланмаларни ўқитиш тарзида ўтиши мумкин. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, идрокни таркиб топтиришда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш ниҳоятда муҳимдир. Чунки, фазони, вақтни ва ҳаракатларни идрок этишда ҳам ёш хусусиятларда турли фарқлар мавжуд бўлади.

8.2. Ўқиш мотивлари

Мотив - инсон хулқ-атворининг ички барқарорлиги, ҳаракатга ундовчи тушунчадир.

Мотивация эса хулқ-атворни психологик ва физиологик бошқаришнинг динамик жараёни бўлиб, унга ташаббус, йўналганлик ташкилотчилик, қўллаб-қувватлаш киради. Таълим жараёнида ўқиш мотивлари *"нима учун?"* *"нимага?"*, *"кандай мақсад билан?"* каби саволлар асосида юзага келади. Мотивлар биринчидан, ўқув фаолиятига ундаса, иккинчидан, мақсадга эришиш учун зарур йўл ва усуллар танлашга ёрдам беради. Ўқув фаолиятида ўқув мотивлари ўқувчилар томонидан танланиб, улар ўқувчининг мақсади, қизиқиши, келажак режалари билан бевосита боғлиқ бўлади. Ёш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқув мотивлари турли ёш даврларида турлича бўлади.

Ўқув фаолияти мотивациясининг манбалари мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

Ички манбалар. Улар инсоний туғма ёки орттирилган эҳтиёжлари билан белгиланади. Улардан энг муҳими туғма ахборотга бўлган эҳтиёждир. Орттирилган эҳтиёжлар эса гностик ва ижтимоий ижобий эҳтиёжлар ҳисобланади.

Ташқи манбалар. Улар шахснинг ижтимоий ҳаёт шарт-шароитлари билан белгиланади.

Талабалар уларнинг биринчиси бўлиб, жамиятнинг шахсдан талаб қиладиган доимий хулқ-атворини билдиради. Боғча, мактаб, оила боладан жуда кўп ишларни амалга оширишни талаб қилади.

Ижтимоий кутиш ҳар биримиздан маълум билимлар, кўникмалар даражасини бўлиши, зарурлигини жамият кутишини билдиради. Масалан, бир ёшли бола юриши керак, 7 ёшдан у ўқиши керак, 15 ёшдан у касб танлаши керак деб ҳисоблаймиз. Имкониятлар - шахс фаолиятини белгиловчи объектив шарт-шароитлардир, Масалан, бой кутубхона болани кўп китоб ўқишга ундайди.

3. Шахсий манбалар: бу шахснинг қадриятлари тизими установакалари, ғояларидир. Бу манбалар ҳар бир шахс фаолиятида у ёки бу даражада мавжуд. Уларнинг барчаси фаолиятнинг кетишига таъсир этиб таълим жараёнининг мотивациясини ташкил этади. *В.А.Крутецкий* ўспиринларда учрайдиган мотивларнинг қуйидагиларини алоҳида ифодалайди:

- а) Бирор ўқув фанига қизиқиш; б) Ватанга фойда келтириш истаги;*
- в) Шахсий қобилиятини рўқач қилиш; г) Оилавий анъаналарга риоя қилиш;*
- д) Дўст-биродарларга эргашиш; е) МОДДИЙ Таъминлаш ва ҳоказолар.*

8.3. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари

Таълим жараёнининг натижаси ўзлаштириш, ички ва ташқи фаолиятни мақсадга мувофиқ равишда ўзгартиришдир. Таълим бир одамнинг бошқасига билим ва кўникмалар беришидир. Билим, кўникма ва малакалар таълим жараёнининг натижасидир. Билимларни ўзлаштириш жараёни муаммоси *П.Я.Гальперин* ва *Н. Ф. Талзина* томонидан ўрганилган. Улар ақлий ҳатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назариясини ишлаб чиққанлар. Муаллифлар ақлий ҳатти-ҳаракатларни моддий ҳолда ташқи нутқ ёрдамида ҳамда ақлий шаклда, фикрда намоён бўлишини изоҳлаб бердилар. Ақлий ҳатти-ҳаракатларнинг *биринчи босқичи расм*, *схема*, *диаграмма* ва *шартли белгилар* тарзида ўз ифодасини топади. Ақлий ҳатти-ҳаракатларнинг *иккинчи босқичи* кўргазмалардан олган тасаввурлари тўғрисида ўқувчиларнинг овоз чиқариб, фикр юритишидан иборатдир. *Учинчи босқич* эса, субъект онгида тасаввур, тушунча, қонуният, хосса, хусусият, операция, усул тариқасида намоён бўлади. Маълумки, ўқувчиларга тақлиф этиладиган ахборотлар ақл бовар қилмайдиган даражада тезлик билан кўпайиб бормоқда. Шунингдек, уларнинг жуда тез эскириб қолиб, янгилашни тақозо этиши ҳам ўз-ўзидан маълум бўлмоқда.

Тўртинчи босқичда бажарилган ҳатти-ҳаракатлар ички режада овоз чиқарилмай бажарилади.

Бешинчи босқичда эса фаолиятни фикран бажаришга ўтилади. Бундан равшан кўришиб турибдики, материални асосан ёдлаб олиш ва хотирада сақлаб қолишга асосланадиган таълим ҳозирги талабларга қисман жавоб бермоқда. Ўқувчиларга ҳамиша янгилашиб турадиган ахборотни мустақил равишда ўзлаштириб боришга ва ўқишни битириб кетганидан кейин, кишига жадал суръатлар билан ўсиб бораётган фан-техника тараққиётидан орқада қолиб кетмаслик имкониятини берадиган қобилиятлар тараққиётини берувчи тафаккур сифатларини таркиб топтириш муаммоси биринчи ўринга

чиқиб бормоқда. Таълим жараёнида ўзлаштиришнинг муваффақияти қуйидагиларга боғлиқ:

1. *Таълим мазмунига.*

2. *Ўқув режалари, дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларининг мавжудлигига;*

Таълим методикаларини такомиллашганлигига;

Ўқитувчи маҳоратига;

Ўқувчининг индивидуал психологик хусусиятларига.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, турли индивидуал типологик хусусиятларга эга ўқувчилар учун таълимнинг ягона қулай, оптимал шароитларини яратиш мумкин эмас. Аммо ўзлаштиришнинг самарадорлигини оширишда муаммоли таълим, ноанъанавий таълим усулларини қўллаш муҳим аҳамиятга эгадир.

8.4. Таълимнинг ноанъанавий усуллари. Мустақил тафаккурни ривожлантириш

Таълим оловчиларнинг таълим фаолиятига кўра таълимнинг қуйидагача методлари ажратилади:

1. *Тушунтирув-кўрсатмалilik методи* - бу метод репродуктив метод бўлиб, унда фаолият ўқитувчи томонидан олиб борилади, ўқувчилар таълим жараёнида билим оладилар, танишадилар.

Бу метод жуда кенг тарқалган методлардан бири бўлиб, уни такомиллаштирилган усуллари мавжуд, бу - дастурлаштирилган таълимдир.

Репродуктив методда ўқувчи фаолият кўрсатиб, унда ўқувчига берилаётган билимни қайта хотирада тиклаб, олинган билимни нусха сифатида қабул қилади.

Муаммоли таълим методи - ўқитувчи томонидан ташкил этилиб, у продуктив характерга эгадир. Ушбу метод орқали ўқувчи билим ва малакаларини шакллантиради. Ушбу методни такомиллаштириш йўлларида бири, ишчан ўйинларни ташкил этишдан иборатдир.

Қисман изланиш методи - ўқитувчи назорати остида ташкил этиладиган метод бўлиб, у продуктив характерга эга, бунда ўқувчи ижод қилади.

Тадқиқот методи - ўқитувчи илм ёрдамисиз ташкил этиладиган таълим методи бўлиб, у ўқувчининг мустақил изланиши, фикрлаши ва билимлар трансформациясини талаб этади.

Таълим жараёни ташкил этишнинг ўзига хос методларидан бири *ишчан ўйинлардир*. Ишчан ўйинлар муносабатлар тизимини моделлаштириш, фаолият характеристикасини ташкил этишга ёрдам беради.

*"Кадрлар тайёрлаш миллий дастури"*да таълим жараёнига янги педагогик

технологияларни киритиш таъкидланади. Педагогик технология - бу таълим жараёнига системали ёндашув бўлиб, унда таълим жараёнини ташкил этишда техника ва инсон имкониятлари ҳисобга олинади ва уларнинг ўзаро муносабати таълимнинг оптимал формалари яратилишига замин бўлади.

Педагогик технологияларни қуйидаги таркибий қисмларга бўлиш мумкин;

- *Таълим-тарбия иштирокчилари шахсига қўйиладиган ижтимоий талаблар;*
- *Ҳамкорлик фаолияти аъзоларининг касбий тайёргарлиги;*
- *Таълим жараёнининг мақсади, мазмуни, моҳияти, амалга ошириш воситалари;*
- *Таълим жараёнини дифференциациялаштириш;*
- *Ижодийлик.*

Президентимиз И.А. Каримов айтганидек - «Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади».

Ўқувчини мустақил таълим олишга ўз-ўзини ривожлантиришга тайёрлаш бугунги кун мактабининг асосий вазифасидир.

Таълим жараёнида ўқувчининг мустақил таълим олишини фаоллаштириш зарур. Мустақил таълим масаланинг қўйилиши, ечиш, ўз-ўзини назорат ва баҳолашнинг йўллари ва ўқувчи томонидан танланиши ва бажарилиши билан характерланади.

Ўқувчиларда мантиқий тафаккурни ривожлантириш учун фикрлаш хусусиятларини шакллантириш зарур. Фикрлаш операциялари асосида дарс жараёни фаоллаштирилади. Бу ўқитувчининг: «*Нима учун?*», «*Қандай мақсадда?*», «*Сабаблари қандай?*», «*Натижа нима учун шундай бўлди?*» сингари саволларнинг муҳокамаси орқали амалга оширилиши мумкин. Ўқитувчиларни эвристик, муаммоли вазиятларга тортиш, танқид, гумон ҳолатларини муҳокама қилиш, улардаги муаммоларни мустақил ҳолда топиш ва уларни ечиш учун ўз лойиҳаларини тузиш ва ҳимоя қилиш ўқувчилар тафаккурининг маънодор ва унумдор бўлишига хизмат қилади.

"Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" (1997 йил) таълим муаммолари олдига мустақил фикрловчи шахсни шакллантириш муаммосини қўйгандир.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин афсуски, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз.

Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар.

Албатта, билим керак, аммо, билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлик.

Ҳозирги замон ўқув муассасаларининг вазифаси ёш авлодни мустақил фикрлашга ўргатишдир. Албатта, фикрлашда ҳам индивидуал фарқлар мавжуд. Фикрлашни билиш - бу инсоннинг ақлидир.

Ақлнинг қуйидаги сифатларини ажратиш мумкин:
Мазмундорлик (бойлиги, чуқурлиги, ҳукмга бойлиги).

Фикрлашнинг кенглиги (кенг ва тор) ва чуқурлиги, назария ва амалиётнинг узвийлигига боғлиқдир. Амалиёт, ҳукмнинг тўғрилиги мезонидир.

Фикрлашнинг мустақиллиги - умумий тажрибани қўллаш олиш, шахсий фикрга эга бўлиш, тажрибага муносабат билдириш.

Ақлнинг ташаббускорлиги.

Ақлнинг эгилувчанлиги, вазифани стандарт ечишдан қочиб.

6. Ақлнинг танқидийлиги, ўз ишини аниқ баҳолай олиш, уни ўлчаш.

Ақлнинг маҳсулдорлиги.

Фикрнинг кетма-кетлиги.

Тафаккурнинг тезлиги.

Ақл ҳақида айрим олимлар ва арбобларнинг фикрлари келтирилган. *"Улуғ ақл эгалари ўз олдларига мақсад кўядилар, қолган одамлар ўз истаклари ортидаи эргашадилар"* (Вашингтон Ирвинг).

"Ақл - бу яхши ташкил этилган билимлар тизимидир» (К.Д.Ушинский).

Юқорида айтиб ўтилган барча сифатлар ёш ўзгарган сари ўзгариб боради. Ижодий ишда фикрлашнинг мустақиллиги ва танқидийлиги зарур бўлиб, у ақлий фаолиятнинг продуктивлигини таъминлайди.

8.5. Кўникма ва малакаларни шакллантириш

Кўникма ва малакаларни шакллантириш билимларни ўзлаштирибгина қолмай хилма-хил кўникма ва малакаларни ҳосил қиладилар.

Кўникма - машқ қилиш натижасида юзага келган ҳатти-ҳаракатларнинг автоматлашган усули. Физиологик жиҳатдан кўникма бош миянинг катта ярим шарлари пўстлоғида ҳосил бўлиб, вақтинчалик нерв боғланишларининг барқарор тизимининг функциясини таъминлайди. Динамик-стереотипларни яратиш шароитлари бир вақтнинг ўзида автоматлашган акт билан мураккаб аналитик-синтетик фаолиятни юзага келтиради. Бунинг натижасида нафақат кўникмалар, балки малакалар ҳам юзага келади.

Малака - олдинга қўйилган мақсад ва ҳатти-ҳаракат шароитидан келиб

чиқадиган муваффақиятли ҳаракатлар усулидир. Малакалар ҳатти-ҳаракатнинг мақсад ва конкрет шарт-шароитларига тегишли бўлган ҳолда доимо суянади. Одам ишни қанчалик яхши билса, уни шунчалик малакали амалга оширади ва ундан фойдаланади.

Кўникма ва малакалар ҳатти-ҳаракат услуби бўла туриб, маълум фаолият турига қараб ишлаб чиқариш, ўқув, ижтимоий, спорт, ташкилий, техник фаолият, илмий фаолият, санъат соҳасидаги кўникмалар ва бошқалар бўлиши мумкин. Лекин, барча фаолият турларида қўлланиладиган кўникма ва малакалар мавжуд: булар - ҳаракат, сенсор, аклий кўникма ва малакалардир. Ҳаракат кўникмаларига жисмоний меҳнат, спорт ва ўқув кўникмалари (хат ёзиш, тез ўқиш ва ҳоказо) киради.

Сенсор кўникма ва малакаларга ўлчов, ёруғлик, овоз ва символик маълумотларни тез ва тўғри қабул қилиш билан боғлиқ бўлган ва бошқариш марказларида такрорлаб боришлар киради.

Аклий кўникма ва малакаларга-кузатиш усуллари, малакаларни ривожлантириш, оғзаки ва ёзма ҳисоб-китобни ишлаб чиқиш, ҳаракатларга йўналтириш, китоб билан ишлаш, архив материалларини йиғиш, илмий тажриба ўтказиш ва ҳоказо. Кўникмалар машқ қилиш натижасида юзага келади, яъни бунда мақсад сари йўналтирилган (доимий) қайтариш мустақамлашга олиб келади ва самарали усуллар асосида қайта-қайта қайтарилиши амалга оширилади.

Инсон томонидан эгалланган кўникма ва малакалар янги кўникмаларни шакллантиришига таъсир кўрсатади.

Қонуниятлар:

1. Кўникма ҳосил бўлишининг нотекис жараёни. Бу машқларнинг эгри графигида намоён бўлади.

2. Кўникмаларнинг кўчиши. Ижобий кўникмаларнинг янгиларини шаклланишига таъсири кўчиш дейилади. Кўникмалардаги салбий таъсир эса интерференция деб аталади, бунда эски кўникма янгисининг шаклланишига халақит беради.

3. Кўникмани прогрессив ва регрессив - кўникма узоқ вақт микдорида хизмат қилиши учун ундан фойдаланиш лозим. Акс ҳолда деавтоматлаштириш юзага келиб, зарур ҳаракатлар ўз тезлиги, янгиллиги, аниқлиги ва автоматлаштирилган ҳаракатларни таъминловчи хусусиятларини йўқотади.

Одатлар бу шундай ҳатти-ҳаракатларки, улар ўз-ўзидан, автоматик тарзда юз беради. Одатларни инсоннинг маданий ва алоқий хулқида аҳамияти катта.

Таълим бошқариладиган жараёни бўлиб, бунда ҳар бир боланинг ҳаракати қадамба-қадам назорат қилинади, ўқитувчи ҳар бир босқичда ўқувчининг билимларини малакаларини ўзлаштириш ҳақида ахборот олиб туради, янги материал аввалги материални ўзлаштиришга қараб тақдим этилади.

8.6. Ўқув фаолиятини бошқариш

Бошқарув бу шундай йўналтирувчи кучки, у инсонлардаги ижодий потенциал имкониятларини оладиган шароитларни юзага чиқаришни мақсад қилиб қўяди. Шундай экан, ўқитувчининг таълим-тарбия жараёнини тўғри ва оқилона бошқара олиши ўқувчи шахси камолотида ниҳоятда каттадир.

Фаолиятдан кутиладиган натижа психологияда мақсад дейилади. Ўқув жараёнининг бошқарилиши иккита асосий мақсадни кўзда тутди. Улардан биринчиси, ўқув жараёнини тўғри ташкил эта олиш, иккинчиси эса ўқувчиларнинг шахсий қизиқиш ва эҳтиёжларини қондиришдир. Ана шу мақсадлар бошқаришнинг вазифаларини белгилаб беради. Демак, ўқув жараёнини бошқаришнинг:

- *биринчи вазифаси* ташкилий бўлиб, ўқувчиларнинг таълим ва тарбияси бўйича ижтимоий буюртмаларни қондириш;

- *иккинчи вазифаси* - бевосита ўқувчининг қизиқиш ва талабларини қондиришга йўналтирилган ҳолатдаги ижтимоий вазифадир. Шунингдек, бу вазифа ўқувчиларни кўтаринкилик, яхши кайфият ва ўқув жараёнидаги ишчанликни юзага келтиришни ҳам ўз ичига олади. Афсуски, кўп йиллар давомида бошқаришнинг ана шу ижтимоий вазифасига жуда кам эътибор берилган.

Бошқарувнинг иккинчи вазифаси бу ижтимоий-психологикдир. Бу вазифа ўқувчиларда самарали фаолият учун зарур бўлган ижтимоий-психологик ҳолат ва хусусиятларни ривожлантиришга қаратилгандир.

Бу ҳолат ва хусусиятлар ўқувчиларни ўзаро жипслаштириш, назорат, ўз-ўзини бошқариш, шунингдек, мустақил таълим олишларини ривожлантиришдан иборатдир.

Ўқув жараёнини бошқариш учун қуйидаги таркибий қисмларни эгаллаш лозим: Берилган ўқув топшириғини ечиш учун воситалар танлаш. Топшириқларни ечиш жараёнида ўз-ўзини назорат қилиш.

3. Ўзлаштирилган билимлар, малакалар, кўникмалар сифатини баҳолаш.

Ўқув топшириқларини бажарилганлигини текшириш.

Ўз олдига мақсад қўя олиш.

6. Турли белгилар билан предметнинг ички муносабатлари мувофиқлигини кўра олиш.

Ўқитишнинг иккита усули мавжуд. Бири анъанавий ўқитиш усули -бунда ўқитувчи муаммони белгилайди, вазифаларни аниқлайди ва муаммони ечиб беради. Ўқувчи эса масалани ечиш йўллари эслаб қолади ва уни ечишни машқ қилади. Бунда ўқувчиларда репродуктив тафаккур шаклланади.

Ривожлантирувчи таълим ўқитишнинг муаммоли усулида ўқитувчи ўқувчиларнинг билиш жараёнларини бошқаради, уни ташкил этади ва назорат қилади, ўқувчи эса муаммони тушунади,

уни ечиш йўллари қидиради ва уни ечади. Бундай ҳолларда ўқувчи тафаккурининг маҳсулдорлиги ошади ва унинг мустақиллиги ривожланади.

Ўқувчининг ўқишга бўлган қизиқишини ривожлантириш учун ўқитувчи куйидаги қоидаларга таяниши лозим:

1 Ўқув жараёнини шундай ташкил этиш лозимки, бунда ўқувчи фаол ҳаракат қилиши, мустақил изланиши, янги билимларни ўзи кашф этиши ва муаммоли характердаги масалаларни ечиш учун шароит излаши керак.

2. Ўқувчиларга бир хил ўқитиш усуллари ва бир турдаги маълумотларни беришдан қочиш керак.

Ўргатилаётган фанга нисбатан қизиқишнинг намоён бўлиши учун айти шу фан ёки билим, ўқувчининг ўзи учун қанчалик аҳамиятли ва муҳим эканлигини билиши керак.

Янги материал қанчалар ўқувчи томонидан аввал ўзлаштирилган билимлар билан боғлиқ бўлса, у ўқувчи учун шунчалик қизиқарли бўлади.

5. Ҳаддан зиёд қийин материал ўқувчида қизиқиш уйғотмайди. Берилаётган билимлар ўқувчининг кучи етадиган даражада бўлиши лозим.

Ўқитувчи ўрганилаётган мавзу ёки билимининг аҳамиятини кўрсатиш, ўқувчининг ўқув фаоллигини ошириш учун қизиқарли мисоллар, ақлий ўйинлардан кенг фойдаланиши лозим. Лекин, таълимдаги ҳар бир бериладиган билим ёрқин, қизиқарли бўлавермайди, шунинг учун ўқувчиларда ирода, қатъийлик, меҳнатсеварлик каби хислатларнинг камол топтирилиши ниҳоятда зарурдир. Ана шу хислатлар ўқувчининг келгусида ўз-ўзини назорат қилишга, ўз-ўзини баҳолашга ва мустақил таълим олишга асос бўлиши керак.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Ўқув фаолияти ва унинг элементлари нималардан иборат?
2. Таълим жараёнида билимларни ўзлаштириш нимага боғлиқ?_
3. Ўқиш мотивлари ва мотивацияга изоҳ беринг.
4. Ўқув фаолияти мотивациясининг манбаларига нималар киради?
5. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари нималардан иборат?
6. Таълим фаолиятига кўра таълимнинг қандай методларини биласиз?
7. Кўникма ва малакалар таълим жараёнида қандай шакллантирилади ?
8. Ўқув-фаолиятини бошқариш деганда нимани тушунасиз?

Мавзу юзасидан тест саволлари:

1. Таълимга психологик тайёргарлик деганда нима назарда тутилади.

- А) Таълим берувчи, маълумот усуллари, ўқув мотивлари, ўқитувчининг баҳолаши;
- Б) Таълимнинг максоди-нима учун ўқитиш керак? Таълимнинг мазмуни-нимага ўқитиш керак? Таълимнинг методлари, усуллари ва педагогик мулоқот йўллари, таълим берувчи, ўқувчи;
- В) Боланинг объектив ва субъектив жиҳатдан мактаб талабига муносиблиги.

2. Таълим жараёнининг муваффақияти нималарга боғлиқ.

- А) Таълимнинг максоди-нима учун ўқитиш керак? Таълимнинг мазмуни-нимага ўқитиш керак? Таълимнинг методлари, усуллари ва педагогик мулоқот йўллари, таълим берувчи, ўқувчи;
- Б) Мотивация, маълумот усуллари, маълумотнинг тушунарлилиги, маълумотларни қўллаш;
- В) Таълим берувчи, маълумот усуллари, ўқув мотивлари, ўқитувчининг баҳолаши.

3. Ўқув фаолиятининг элементларини тўғри белгиланг.

- А) Мотивация, хотира, ўқув топшириқлари, ўқитувчининг назорати;
- Б) Таълим берувчи, маълумот усуллари, ўқув мотивлари, ўқитувчининг баҳолаши;
- В) Ўқув мотивлари, ўқув топшириқлари, ўқув ҳаракатлари, ўқитувчининг назорати, ўқитувчининг баҳолаши.

4. П.Я.Гальперин назарияси бўйича билимларни ўзлаштириш жараёни нечта боскичдан иборат.

- А) 5 та;
- Б) 6 та;
- В) 7 та.

5. Таълим жараёнида тушунчаларнинг шаклланиши қандай юзага келади.

- А) Билишга қаратилган масалаларни ечишдаги фаол фаолиятда;
- Б) Муаммонинг қўйилиши, унинг ечими, тахминан шакллантириш ва текширишда;
- В) Нарса ва ҳодисаларнинг функционал хусусиятларини тушуниб олишда.

6. Ўқув фаолияти мотивациясининг манбалари қайсилар.

- А) Ички, ташқи, шахсий мотивлар;
- Б) Билим, кўникма ва малакалар;
- В) Установа, кадриятлар, орттирилган қобилиятлар.

IX БОБ. ТАРБИЯ ПСИХОЛОГИЯСИ

1. Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш шахсни тарбиялашнинг асосий йўналиши сифатида.
2. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт-шароитлари.
3. «Тарбияси қийин» болалар психологияси.
4. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар.
5. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари.

9.1. Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш - шахсни тарбиялашнинг асосий йўналиш сифатида

Тарбия психологияси мақсадга мувофиқ равишда ташкил этилган педагогик жараён шароитида инсон шахси шаклланишининг қонуниятларини ўрганади, Тарбия ҳар қандай жамиятнинг муҳим вазифасидир.

Тарбия - бу шахснинг ижтимоий, маънавий ва ишлаб чиқариш фаолиятига тайёрлаш мақсадида унинг маънавий, жисмоний камолотига мунтазам равишда таъсир кўрсатиш жараёнидир.

Президентимиз *И.А.Каримов*: “*Таълимнинг янги модели жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади, ўзининг кадр-кимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш имконига эга бўламиз*» деб таъкидлаганларидек, «Таълим тўғрисида» ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» бугунги кунда шахс тарбиясига жиддий эътиборни қаратмоқда.

Тасаввур қилинг: илмли, катта ихтироларга қурби етадиган, қонунларни яхши ўзлаштирган мутахассис - маънавийсиз, тарбиясиз, ахлоқсиз бўлса нима бўлиши мумкин? У ўз манфаатини ўйлайди. Ватан учун бирор нарса қурбон қила олмайди, чунки у худбин. Унда меҳр-оқибат, фидойилик, ватанпарварлик, миллий ғурур йўқ. У мухтожларга ёрдам бермайди, чунки унда тарбия шакланмаган.

Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш - маълумки, одам онгининг юксак белгиларидан бири - унинг ўзини англашидир. Одамнинг ўзини англаши ўз навбатида шахснинг муҳим белгиси ҳисобланади. Одам ўз теварак-атрофидаги оламни билувчи ва шу оламга таъсир этувчи субъектдир. Одамнинг идрок этадиган, тасаввур қиладиган нарсалари унинг учун объектдир. Ана шу нуқтаи-назардан олганда, одамнинг ўзини англаши субъектив равишда ўзини “мен” деб хис қилишида ифодаланади.

Одам ижтимоий зот бўлганлигидан унга ўзлигини англаш қобилияти хосдир. Фақат ижтимоий ҳаётда, ўзга кишилар билан

киладиган ҳар турли муносабатларда одамнинг ўзини англаши, ўзини «мен» деб билиши вужудга келади ва тараққий этади. Одам ўзини алоҳида шахс сифатида ким деб билиши, ўзининг ўтмиши ва келажагини англаши, ўз ҳуқуқ ва бурчини англаши ва ниҳоят ўзининг фазилат ҳамда камчиликларини англаши, ўзини англашига киради.

Инсоннинг табиатини ўзгартирадиган, унинг шахсини таркиб топишига таъсир қиладиган куч ижтимоий омиллар ёки бошқача қилиб айтганда, жамият ишлаб чиқариш кучлари ҳамда ишлаб чиқариш муносабатларининг ўсиши ва ўзгаришидир. Бундан ташқари яна инсон шахсининг таркиб топишига таъсир қилувчи кучли омил - инсон орттирган тажрибаларининг тарбия воситаси орқали болаларга берилишидир. Шундай қилиб, инсон шахси жуда мураккаб психологик категория бўлиб, у кишининг индивидуал ҳаёти давомида маълум конкрет омилларнинг таъсири остида секин-аста таркиб топади. Илмий манбаларга қараганда инсон шахси учта факторлар таъсирида таркиб топади. Улардан биринчиси, одам туғилиб ўсадиган ташқи ижтимоий муҳитнинг таъсири бўлса, иккинчиси, одамга узоқ муддат давомида системали равишда бериладиган ижтимоий таълим-тарбиянинг таъсиридир ва ниҳоят, учинчиси одамга наслий йўл билан бериладиган ирсий омилларнинг таъсиридир.

Инсоннинг психик тараққиётида ва шахсий сифатларининг таркиб топишида ташқи, ижтимоий муҳит ва тарбиянинг роли ҳал етувчи аҳамиятга эгадир. Лекин, инсон шахсининг таркиб топиши, юқорида айтиб ўтганимиздек, факат шу иккита факторга эмас, балки учинчи бир факторга ҳам боғлиқдир. Бу фактор наслий йўл билан айрим анатомик ва биологик хусусиятларнинг таъсиридир. Одамга наслий йўл билан айрим анатомик ва биологик хусусиятлар берилади. Масалан: танасининг тузилиши, сочи ва кўзларининг ранги, овози, гапириш услублари, айрим ҳаракатлари туғма равишда берилиши мумкин. Лекин, шуни ҳеч қачон эсдан чиқармаслик керакки, одамга ҳеч вақт унинг психик хусусиятлари, яъни унинг ақлий томонлари билан боғлиқ бўлган сифатлари наслий йўл билан берилмайди. Ниҳоят, нодир ҳолларда айрим қобилиятлар, масалан, мусиқа, математика қобилиятларда наслий йўл билан берилиши мумкин. Бундай имкониятларнинг амалга оширилиши, яъни рўёбга чиқиши учун албатта, маълум шароит бўлиши керак.

Ҳозирги кунда халқимиз орасидан етишиб чиққан истеъдодли олимлар, муҳандис-иҳтирочилар, ёзувчи ва шоирлар, давлат ва жамоат арбоблари, истеъдодли артистлар, рассомлар ва бошқа кишиларимизга наслий йўл билан берилган барча имкониятларнинг рўёбга чиқиши учун ҳар қандай шароит майдонга келганлигини далили бўла олади.

Болалар мактаб ёшига етгач, шахс шаклланишининг янги мазмуни бошланади. Кичик мактаб, ўсмирлик ва катта мактаб ёши даврларида шахс шаклланишининг юқори босқичи намоён бўлади.

Инсон шахсини ўрганиш масаласи билан фалсафа, психология, педагогика каби фанлар шуғулланади. Ҳозирги даврда инсон муаммоси аниқ ва гуманитар фанларнинг умумий тадқиқот объектига айланиб бормоқда. Шунга қарамасдан, бир томондан, инсонни ўрганишда дифференциация ҳодисаси юз бермоқда, иккинчи томондан, инсон тараққиётининг синтетик тавсифи бўйича интеграция ҳолати кўзга ташланмоқда. Инсон бир қатор фанларнинг тадқиқот объектига айланганлигини йирик тарзда тасаввур этиш учун, уни биосоциал ва социобиологик жиҳатдан ўрганиш мақсадга мувофиқ. Маълумки, инсон ҳаёти ва фаолиятининг операционал (ўқув, операция, ҳаракат, малака) механизми унинг онтогенезида функционал механизмга ўсиб боради, бинобарин, унда комиллик белгиси шаклланади, натижада у камолот чўққисининг муайян даражасига эришади.

Инсон - жамият - табиат - турмуш муносабатларини текширган рус олимлари С.Л.Рубинштейн, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев одамнинг улар билан ҳар хил турдаги ва кўринишдаги каузал, структуравий, функционал, фазовий ва маконий алоқалар тизими мавжудлигини таъкидлаб ўтганлар.

Биринчидан, инсон у ёки бу алоқалар тизимига биноан биологик маҳсули “*Homo Sapiens*” сифатида ўрганилади.

Иккинчидан, тарихий жараённинг ҳам объекти, ҳам субъекти тариқасида шахс тадқиқ этилади.

Учинчидан, индивид муайян кўламда ўзгарувчан, тараққиётнинг генетик дастурига асосланувчи алоҳида хусусиятли жонзот тарзида илмий жиҳатдан текширилади. Инсонни жамият ишлаб чиқаришининг етакчи таркиби, билиш, коммуникация ва бошқарув субъекти, тарбия предмети сифатида тадқиқ этилиши муҳим аҳамиятга эга. Инсон ва унинг борлиқ билан кўп қиррали муносабатга ҳамда алоқага киришиши қуйидаги тарзда намоён бўлиши мумкин:

табиатнинг биотик ва абиотик омиллари - инсон;

жамият ва унинг тарихий тараққиёти - инсон;

инсон – техника;

инсон - маданият;

инсон ва жамият - ер ва фазо.

XXI асрда ҳам одам индивид, шахс, субъект, комил инсон сифатида талқин қилинишда давом эттирилади, лекин ҳар бир тушунча моҳиятида сифат ўзгаришлари юз бериши мумкин,

Одамга индивид сифатида тавсиф беришда унинг ёш даври, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятларига асосланилади. Ёш давр сифатлари онтогенетик эволюция босқичларида изчил равишда намоён бўлади ва такомиллашув жараёнида ўз ифодасини топади, жинсий диморфизм хусусияти эса уларга мос тушади. Индивиднинг индивидуал-типологик хусусиятига конституцион (тана тузилиши, биохимик индивидуаллик) ҳолатлар, симметрия ва ассиметрия жуфт

рецепторлари, эффекторлари функцияси киради. Бу хусусиятлар ва хоссалар бирламчи ҳисобланиб, ҳужайра ва молекуляр тузилишнинг барча даражаларида иштирок этади.

Ёш, жинсий ва индивидуал типологик хусусиятлар сенсор, мнемик, вербал ва мантиқ психофизиологик функциялари динамикаси ҳамда органик эҳтиёжлар тузилишини аниқлайди. Индивиднинг бу хусусиятларини иккиламчи деб атаб, уларнинг интеграцияси темпераментда ва туғма майлларда ифодаланилишини таъкидлаб ўтиш жоиз. Юқоридаги сифатлар ривожининг муҳим шакли онтогенетик эволюциядан иборат бўлиб, улар филогенетик дастурга асосланиб ҳукм суради. Ёш ва индивидуал ўзгарувчанлик инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти таъсири остида ҳар хил кўринишда намоён бўлади. Индивиднинг динамик хусусиятларига шахснинг ижтимоий сифатлари таъсир этиб, унинг индивидуал ўзгарувчанлиги омилини кучайтиради.

Инсоннинг шахс сифатида тавсифлашнинг муҳим лаҳзаси, унинг динамик хусусиятлари ҳисобланиб, жамиятдаги статуси (иктисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, яъни унинг жамиятда эгаллаган ўрни) орқали ифодаланади. Статус негизда доимий ўзаро алоқалар тизими ётади. Ролнинг ижтимоий функцияси муайян мақсадларга ва кадриятларга йўналганлик шахсни фаоллаштиради. Статус, рол, кадриятга йўналганлик шахс хусусиятларининг бирламчиларини ташкил этади ва унинг тузилишида асос бўлиб хизмат қилади. Шахснинг таърифи хулқ мотивацияси хусусияти ва ижтимоий феъл-атвор тузилишини белгилаб, унинг таркибидан иккиламчи аломатлар сифатида жой эгаллайди. Шахснинг бирламчи ва иккиламчи сифатларининг ўзаро таъсирини бирлаштирувчи юксак самара тарзида инсон характери ва майллари юзага келади. Инсоннинг шахс хислатларини ривожлантирувчи асосий шакл - унинг жамиятдаги ҳаёт йўли ва ижтимоий таржимаи ҳоли ҳисобланади.

Индивид, шахс ва субъект тараққиётининг тадқиқотида қуйидаги ҳолатларга эътибор қилиш зарур:

инсон ривожининг асоси ҳисобланган омиллар ва шарт-шароитлар (ижтимоий, иктисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, педагогик ва яшаш муҳити омиллари);

инсоннинг ўзига тааллуқли, асосий тавсифлар, унинг ички қонуниятлари, механизмлари, эволюция босқичи, барқарорлашуви ва инволюция;

- инсон яхлит тузилишнинг асосий таркиблари, уларнинг ўзаро алоқалари, шахснинг ташқи таъсирларга жавоби ва муносабати, тараққиёт жараёнида уларнинг такомиллашуви кабилар.

Уч хил хусусиятли тадқиқот дастурининг таркибий қисмлари инсоннинг амалий ва назарий фаолиятининг мезонлари ҳисобланади. Чунки, фаолиятда яшаш муҳити тарихий тажрибани эгаллаш, интериоризация ва экстериоризация амалга ошади.

Одамнинг мақсадга қаратилган ижтимоий фойдали фаолияти процессида ҳаётий деб аталадиган механизмлари ва онгли фаолиятининг функционал системаси процесслари юзага келади. Ана шулар туфайли одам билимларни, кўникма ва малакаларни, кишининг ижтимоий тажрибаларини ўзлаштирибгина қолмай, балки ўзининг идроки, тафаккури, ҳаёли, ҳиссиётлари ва иродасини бир сўз билан айтганда, воқеликка бўлган онгли муносабатини ҳамда ўз ҳаракатлари ва хулқ-атворининг мотивларини таркиб топтиради.

Шахснинг барча хусусиятлари, муносабатлари ва ҳатти-ҳаракатлари шахснинг ҳаёти фаолиятида маълум ролни бажарувчи ва ҳар бири мураккаб қурилмадан иборат бўлган ҳамда шартли равишда тўртта ўзаро мустақам боғланган функционал босқичларга бирлаштирилади:

Биринчиси - бошқарув тизими;

Иккинчиси - стимуллаштириши тизими;

Учинчиси - стабилизациялаш тизими;

Тўртинчиси – индикациялаш тизими.

Шахснинг ана шу ижтимоий аҳамиятга эга бўлган барча сифатлари ижтимоий тараққиётнинг юксак онгли фаолиятчиси сифатидаги шахснинг хулқ-атвори ва ҳатти-ҳаракатларини белгилайди.

Биринчи тизимнинг ҳосил бўлишида анализаторлар ўртасидаги доимий табиий алоқани акс эттирувчи филогенетик механизмлар катта рол ўйнайди. Бироқ, бу илгари юқорида таъкидлаб ўтганимиздек онтогенез процессида филогенетик анализаторлар ўртасидаги алоқа вақтли алоқалар билан органик жиҳатдан қўшилиб келадилар. Бунда мазкур тизимнинг ичида перцептив тизимига ўтиб кетадиган юксак даражада интеграцияланган маълум ички сенсор комплексларни ҳосил қилади. Бундай комплекслар қаторига нутқ, эшитиш, кўриш ҳамда сенсомотор комплексларни киритиш мумкин. Мана шу комплексларнинг ҳаммаси одамнинг ҳаёт-фаолияти жараёнида ўзаро бир-бири билан доимий алоқага киришиб, сенсор-перцептив уюшишнинг ягона функционал динамик тизимини яратади. Инсоннинг сенсор-перцептив жиҳатлари доимо такомиллашиб боради.

Иккинчи тизим барқарор психик ҳолатларни ўз ичига олади. Бу ҳолатлар боланинг аниқ мақсадни кўзловчи ва фойдали фаолиятининг онгли субъекти сифатида бола бошлаган илмларининг дастлабки йилларидаёқ шакллана бошлайди. Темперамент, интеллект, билим ва муносабат ана шундай хусусиятлар жумласига киради.

Учинчи тизим - шахсни арбоб сифатида стабилизация тизимидир. Йўналтирилганлик, қобилият, мустақиллик ва характер унинг таркибий қисмини ташкил этади.

Йўналтирилганлик - шахснинг интеграл ва генерализация қилинган хусусиятидир.

Интеграл -- (лотин тилида - «бутун», «тикланган») – узвий боғлиқлик, бутунлик, бирликдир.

Генерализация (лотин тилида- «умумий», «бош») - шартли ва шартсиз рефлексларнинг умумлашиши.

Йўналтирилганлик билим, муносабатларнинг ҳамда шахснинг хулқ-атвори ва ҳатти-ҳаракатларида ижтимоий аҳамият етакчилик килган мотивларнинг бир бутун эканлигида ўз ифодасини топади. Бу хусусият одамнинг дунёқараши, қизиқишлари ва маънавий эҳтиёжларида намоён бўлади.

Йўналтирилганлик структурасида ғоявий эътиқод катта рол ўйнайди. Ғоявий эътиқод - бу билимнинг, ўша шахсга хос бўлган интеллектуал, эмоционал ва ирода сифатларининг синтези, ғоялар ва ҳатти-ҳаракатлар бир бутунлигининг негизидир.

Тўртинчи тизим ўз ичига шундай хусусиятлар, муносабатлар ва ҳатти-ҳаракатларни оладики, уларда реал шахсларнинг ижтимоий «ўй фикрлари ва ҳис-туйғулари» акс эттирилади. Улар бу шахсларнинг сиёсий жиҳатдан онгли, ижтимоий тараққиётнинг масъул арбоблари сифатида хулқ-атворини белгилаб беради. Бунга гуманизм, коллективизм, оптимизм ва меҳнатсеварлик фазилатлари киради.

9.2. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт-шароитлар

Шахс шаклланишида у яшаётган муҳит, кишилар, жамиятнинг роли жуда катгадир. Масалан, бирон маҳаллада инсон шахсининг таркиб топишига фаол таъсир кўрсатувчи беш юзта ўзига хос ижтимоий муҳит бор деган маънони билдиради. Бу ерда шундай бир савол туғилади: «*Ташқи муҳит инсон шахсининг таркиб топишига қандай таъсир қилади?*»

Биринчидан, ижтимоий муҳитдаги турли ҳодисалар одамнинг онгига бевосита таъсир қилиб, унда чуқур из қолдиради.

Иккинчидан, ташқи ижтимоий муҳит таъсирининг чуқурроқ ва мустаҳкамроқ бўлишига одамнинг ўзи ёрдам беради. Маълумки, болалар ўз табиатларига кўра, илк ёшлик чоғларидан бошлаб, ниҳоят даражада тақлидчан бўладилар. Болалар катта одамларнинг барча ҳатти-ҳаракатларига бевосита тақлид қилиш орқали бу ҳатти-ҳаракатларни, яхши-ёмон фазилатларни ўзларига сингдириб борадилар. Болалар оилада, кўча - кўйда, катта одамларнинг ҳар бир ҳаракатларини, ўзаро муносабатларини зимдан кузатиб турадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишида ташқи ижтимоий муҳитнинг роли ҳақида гап борар экан, шуни ҳам таъкидлаб ўтиш зарурки, айрим ғайри табиий ҳодисалар инсон шахсининг таркиб топишида ташқи муҳит таъсирининг ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини тўла тасдиқлайди. Биз айрим тасодифий ҳолларда одам болаларининг

ёввойи ҳайвонлар муҳитига тушиб қолиш ҳодисасини назарда тутаяпмиз. Ҳаётда бундай ҳодисалар жуда сийрак бўлса ҳам ҳар ҳолда учраб туради. Масалан, Ҳиндистонлик доктор *Синг Калькутта* яқинидаги ўрмонзорда бўри болалари билан бирга иккита одам боласининг ҳам тўрт оёқлаб югуриб юрганини кўриб қолади. Кейин уларни пойлаб, қароргоҳларини топиб, болаларни олиб кетади. Улардан бирига *Амала*, иккинчисига *Камала* деб ном кўяди. Шу нарса характерлики, болалар ёшлиқдан бўрилар муҳитига тушиб қолганликлари туфайли, феъл-атворлари, хатти-ҳаракатлари жиҳатидан бўрилардан фарқ қилмас эдилар. Нутқ йўқ, демак тафаккур ҳам ниҳоят даражада чекланган эди. Жуда катта қийинчиликлар билан қайта тарбияланилаётган бўри муҳитидаги болалар шамоллаш натижасида ўлиб қоладилар. Бу ҳодиса одамнинг шахс сифатида ривожланиши учун энг аввал инсоний муҳит, яъни ижтимоий муҳит бўлиши кераклигини тўла тасдиқлайди. Шахс ва унинг психологиясига таъсир этувчи иккинчи омил - таълим- тарбиянинг таъсиридир. Маълумки, таълим-тарбия инсон онгини шакллантиради, унинг дунёқараши, эътиқоди, ҳаётга бўлган муносабатини таркиб топтиради, Агар болаларнинг рухий тараққиётлари ва шахсий хусусиятларининг таркиб топиши фақат ташқи ижтимоий муҳит билан, таълим-тарбиянинг ўзигагина боғлиқ бўлганда эди, ундай пайтда биз бир хилда сунъий ва айнан бир хил таълим-тарбия системасини ташкил қилиб, ҳар томондан баб-баравар тараққий этган ва деярли бир хил шахсий хусусиятларга эга шахсларни етиштириб чиқарар эдик. Ваҳоланки, бундай бўлиши мумкин эмас. Шунини айтиб ўтиш керакки, бола шахсининг таркиб топишига таълим-тарбиянинг таъсири деганда, албатта, биринчи навбатда тарбия муассасаларида, яъни боғча, мактаб, интернат, лицей ва коллежларда бериладиган таълим-тарбия тушунилади. Бироқ, бундан оилада болага бериладиган таълим-тарбия мутлақо мустасно эмас. Оиладаги умумий ижтимоий муҳитдан ташқари, оилада бериладиган таълим-тарбиянинг ҳам роли каттадир. Бола тарбияси билан системали шуғулланадиган ва умуман шуғулланмайдиган оилаларга мисоллар келтириш мумкин.

Юқорида айтиб ўтилган иккита омилдан ташқари учинчи омил ҳам мавжудки - бу наслий хусусиятлардир. Одамга *нималар наслий берилади?* Одамга наслий йўл билан айрим анатомик ва биологик хусусиятлари берилади. Масалан, тана тузилиши, сочи ва кўзларининг ранги, овози, гапириш услублари, айрим ҳаракатлари туғма берилиши мумкин. Лекин шунини ҳеч қачон эсдан чиқармаслик керакки, одамга ҳеч вақт унинг психик хусусиятлари, яъни унинг ақлий томонлари билан боғлиқ бўлган сифатлари наслий йўл билан, яъни туғма равишда берилмайди. Ниҳоятда нодир ҳолларда айрим қобилиятлар, масалан, мусиқа, математик қобилиятлар наслий йўл билан берилиши мумкин.

Одамнинг рухий тараққиёти ва шахсий хусусиятларининг таркиб топиши ҳақида гапирар эканмиз, яна бир муҳим нарса устида тўхтаб ўтиш керак. Ҳозирги кунда тез-тез *акселерация* терминини пшлатаяпмиз. *Хўш акселерация бу нима?* Акселерация - «тезлатиш» деган маънони англатади. Ҳозирги кунда болаларни ҳам жисмоний, ҳам рухий жиҳатдан жуда жадаллик билан ривожланаётганликларининг гувоҳи бўлиб турибмиз. *Хўш, бунинг сабаби нима бўлиши мумкин?* Албатта, бунга турли фикрлар бор. Айрим олимлар акселерациянинг сабабини илмий-техника тараққиёти билан боғлаб тушунтиришга интилоқдалар. Уларнинг фикрича, илмий-техниканинг жуда жадал темп билан ривожланиши инсониятнинг олдига мислсиз кўп ахборотларни идрок қилиш ва фикрда қайта ишлаш талабларини қўяди. Бу талаб ўз навбатида инсонни ҳар томонлама, яъни ҳам жисмоний, ҳам психик жиҳатдан тез ривожланишига олиб келди. Юқорида айтиб ўтилган олимларнинг фикрича, акселерация - бу XX асрнинг иккинчи ярмига хос бўлган ходисадир.

9.3. «Тарбияси қийин» болалар психологияси

«*Тарбияси қийин*» болалар педагогик қаровсизлик натижасидир.

Л.С.Виготский фикрича, «*қийин*» ўсмир ҳаёти муносабатлар характерининг натижасидир.

Булар аввало қайсар, инжиқ болалар, уларни қизиқарли фаолият турига тортиш, уларни тарбиялашнинг асосий усулларидан биридир,

Уларнинг маълум бир қисми интизомсиз, кўпол болалардир. Уларнинг фаоллигини мақсадга мувофиқ ўзгартириш, уларга баъзи ҳуқуқларни бериш йўли билан уларга таъсир ўтказиш мумкин. Психологияда «*тарбияси қийин*» болаларнинг бир қанча классификациялари мавжуд.

Биринчи гуруҳ - ижтимоий салбий, мустаҳкам қарашларга эга болалар;

Иккинчи гуруҳ - қонунбузарларга тақлид қилувчи болалар;

Учинчи гуруҳ - ижобий ва салбий хулқ - атвор стереотиплари ўртасида иккиланувчи, ўз хатоларини тушунувчи болалардир.

Тўртинчи гуруҳ - иродали болаларга бўйсунувчилар.

Бешинчи гуруҳ - қонунбузарлик йўлига тасодифан кириб қолганлар.

Шуни айтиш лозимки, тарбияси оғир болалар учун, улар яшаётган муҳит, оила, улар ўқиётган жамоа, синфнинг роли жуда каттадир.

9.4. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар

Тарбияли бўлим - бу хулқ-атворини назорат қилишдан иборатдир. Бундай назорат инсонга ёмон ҳатти-ҳаракатларни бажармаслик имкониятини беради.

Агар шахс хулқ-атворини ахлоқийлиги ҳақида қайғурса, у ижтимоийлашувга эришган бўлади.

Тарбияланганлик ижтимоийлашувни ўрганиш жараёни сифатида қараладиган ёш психологиясида олинган натижаларга асосланади. Бола ўзини эгоцентрик эмас, балки тарбияли тутиши учун тарбияланганлик қандай рағбатлантирилиши керак? Тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий жиҳатдан ижобий эҳтиёжларни ҳосил қилишидир. Агар таълим шахснинг онгини шакллантириш бўлса, тарбия унинг онгсизлик сферасига таъсир этишдир. Болаларга уларни тарбиялайдиганларга ҳиссий яқинлик хос. Одатда 6 ойлик болалар унга ғамхўрлик қиладиган ота-онасига боғланиб қоладилар. Ота-онанинг олдида, улар билан мулоқотда бўлиш болаларга жуда ёқади, уларнинг йўқлиги болага ёқмайди. Ота-онанинг ғамхўрлигини билдирадиган сўзлар, ҳатти-ҳаракатлар бола учун жуда катта аҳамиятга эга, уни эркаламаслик, суймаслик салбий аҳамиятга эга бўлади. Хулқ-атворнинг дастлабки ижтимоийлашуви худди шу ўрганиш жараёни орқали содир бўлиши мумкин: хулқ-атворнинг исталган шакллари ғамхўрлик ва эътибор билан тақдирланади, кутилмаган шакллари эса қўллаб-қувватланмайди. Лекин, яхши хулқ-атвори рағбатлантириш ва ёмон хулқ-атвор учун жазолаш ахлоқий ижтимоийлашувнинг кичик бир қисмидир. Биз кўриб чиққан хулқ-атвор ҳамма болаларга ҳам тааллуқли эмас.

Болаларни тарбиялаш самарадорлигини оширишда анъана ва урф-одатларнинг роли катта.

Халқ урф-одатлари, анъаналари ва маросимлари катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Улар одамларни бир-бирига яқинлаштиради, дўстлик-биродарлик ҳис-туйғуларини ривожлантиради. Булар ўз навбатида ёшлар учун ибрат намунасини ўтайди.

Мустақил жамиятнинг бахт-саодати йўлида ҳалол меҳнат қилиш: жамият бойлигини сақлаш ва кўпайтириш йўлида ҳар бир кишининг тинмай ғамхўрлик қилиши, ижтимоий бурчни яхши англаш; жамият ҳаётида ва шахсий ҳаётда ҳалоллик ва ростгўйлик, ахлоқий софдиллик, одамийлик ва камтарлик, миллий ва ирқий адоватларга асло йўл қўймаслик ва шу кабилар тарбия жараёнининг муҳим ҳислатларидир.

Тарбия жараёнида ғамхўрликнинг функцияси каттадир. Болалар бефарқ ота-оналарга нисбатан ғамхўр ота-онага кўпроқ тақлид қиладилар. Ғамхўр ота-оналар боланинг салбий хулқ-атворини қўллаб-қувватламаганда, бола ўз ҳатти-ҳаракатларининг оқибатини эртароқ англайди.

Тарбиявий жараёни амалга оширишда ғамхўрлик билан бир қаторда яхши кўришга асосланган интизомга риоя қилиш зарурдир. Бу бола билан доимий мулоқотни тушунтиришни, муҳокама қилишни, агар боланинг хулқ-атвори шуни талаб қилса, оғзаки танбеҳ беришни, яхши хулқ-атвор учун тақдирлашни назарда тутати.

Тарбия жараёнининг технологиясини қуйидагича шарҳлаш мумкин:

1. Тарбияланувчини алоҳида такрорланмас, индивидуаллик сифатида тушунмоқ лозим. Унинг эҳтиёжлари структурасини аниқлаш керак.

2. Ижобий эмоциялар воситасида ижобий хулқ-атвор одатларини шакллантирмоқ керак. Онг ҳам, ирода ҳам мотивлар иерархиясини шакллантира олмайди. Зотан, бир эҳтиёжнинг ўрнини фақат бошқа эҳтиёжгина эгаллаши мумкин.

3. Шу эҳтиёжларни қондириш воситалари билан болани қуроллантириш тарбия ва тарбиячидан мулоқотни ҳам, ҳамдардликни ҳам эмас, айнан шу воситалар билан қуроллантиришни кутади. Арасту айтганидек: «*Тарбия уч нарсага эҳтиёж сезади: истеъдодга, илмга, машққа*».

9.5. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари

Конфуций: “*Эскини ўзлаштирган ва янгини тушунишга қодир инсонгина тарбиячи бўла олади*” деган эди. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ бутун мамлакат миқёсида таълим-тарбия, илм-фан, касб-хунарга ўргатиш соҳаларини ислоҳ қилишга ниҳоятда катта зарурат сезила бошлади. Бугунги кунда тарбия жараёнида ҳам қатор ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Шуни таъкидлаш лозимки, маърифат халқимиз, миллатимиз қонидадир. Анъанавий шарқона карашга кўра, маърифатлилик фақат билим ва малака эмас, айна пайтда чуқур маънавият ва гўзал ахлоқ дегани ҳамдир.

Бир ижтимоий жамиятнинг иккинчисига алмашиши, шунингдек, миллий мустақиллик ва унинг неъматлари, республикамиз фуқароларида туб ўзгаришларни вужудга келтирмоқда. Миллий туйғу, қиёфа, характер, таъб, куй, рақс, маънавият, қадрият ҳамда руҳият таъсири остида ўзининг туб моҳиятини акс эттира бошлади. Ўтмишнинг бой мероси, унинг анъаналари миллий истиқлол туфайли ўз эгаларига қайтариб берилди. Фуқароларнинг ижтимоий онги аста-секин ўзгариб бориши натижасида этнопсихологик хусусиятлар тиклана бошлади, миллий, умумбашарийлик хислатлари ўртасида адолатлилик, тенг ҳуқуқлилик алоқалари ўрнатилмоқда.

XXI асрда шахс шаклланишида, унинг тарбияланганлик даражасини ортишида диннинг, хусусан «Ҳадис» илмининг аҳамияти каттадир. Шахслараро муносабатда тенглик, ғамхўрлик, самимийлик, ўзаро ёрдам, симпатия, антипатия, ҳамдардлик, севги-муҳаббат сингари миллий хусусиятларни таркиб топтиришда ҳадисларнинг роли янада ортади.

Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни тарбиянинг кундалик режаси,

болаларга таъсир ўтказиш воситасини танлаш ва ундан унумли фойдаланиш ўзига хос хусусиятга эга, чунки унинг асосида халқ анъаналари ётади.

Ўзбек халқининг этнопсихологик хусусиятларидан унумли фойдаланиш ҳар томонлама тараққий этган инсон шахсини таркиб топтиришда муҳим рол ўйнайди. Абдулла Авлоний айтганидек: «*Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат - ё фалокат масаласидир*».

Ёш авлод тарбиясида миллий руҳият, умуминсоний, халқчил миллий кадриятлар, урф-одатлар, анъаналар етакчи ўрин тутмоғи лозим (тарбия этнопсихологик ва этнопедагогик муносабат). Булар орқали ёшларда куйидаги фазилатларни тарбиялаш лозим:

- а) ёшларда ватанпарварлик ҳис-туйғуларини шакллантириши;
- б) хайрихоҳлик, одамларга ҳурмат, меҳр-шафқат;
- в) катталарни ҳурмат қилиши, эъзозлаш;
- г) мулойимлик;
- А) ИШбилармонлик, моҳирлик, ишчанлик, иқтисодий тафаккур;
- е) кичик ёшдан меҳнатсеварлик;
- ж) жисмоний бақувватлик;
- з) ахлоқ-одоблилик;
- и) оилапарварлик;
- к) аёлларга ҳурмат;
- л) ўзаро ҳамкорликка интилувчанлик.

Маълумки, ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси билан оила, маҳалла, таълим муассасалари, оммавий ахборот воситалари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотлар, илмий-педагогик кадрлар шуғулланадилар. Тарбия жараёнида барча иштирокчиларнинг баҳамжихатлик билан олиб борадиган ишларигина, ўзининг ижобий натижаларини бериши мумкин.

«*Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури*»ни амалга ошириш вазифалари ана шуни тақозо қилади.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Тарбия - бу қандай жараён?
2. Шахсни тарбиялашнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?
3. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омилларни кўрсатинг.
4. «Тарбияси қийин» болалар классификациясини келтиринг.
5. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар нималардан иборат?
6. Тарбиянинг этнопсихологик масалалари қандай?

Мавзу юзасидан тест саволлари:

1.Тарбиянинг таърифини тўғри белгиланг.

- А) Бу шахснинг ижтимоий, маънавий ва ишлаб чиқариш фаолиятига тайёрлаш мақсадида унинг маънавий, жисмоний камолотига мунтазам равишда таъсир кўрсатиш жараёндир;
- Б) Бу бевосита, кишиларни ижод қилишга, меҳнат билан шуғулланишга ундайдиган жараёндир;
- В) Унинг ёрдамида киши билим, кўникма ва малакаларни нисбатан осонлик билан эгаллаб олади ва бирор фаолият билан муваффақиятли шуғулланади.

2. Тарбиянинг психологик асослари нималардан иборат.

- А) Одамда маълум бир одатлар, хулқ-атвор сифатлари, эътиқод ва дунёқарашни таркиб топтириш;
- Б) Болаларда жамиятнинг ахлокий нормаларига жавоб берадиган хулқ-атвор, кўникма ва малакаларни шакллантириш;
- В) Одамнинг табиатига хос бўлган асосий шахс хусусиятларини шакллантириш.

3. Инсон шахси қайси омиллар таъсирида таркиб топади.

- А) Ташқи ижтимоий муҳит;
- Б) Узок муддат давомида бериладиган таълим-тарбия ва наслий йўл билан ўтадиган ирсий омиллар;
- В) Барча жавоблар тўғри.

4. ”Эскини ўзлаштирган ва янгини тушунишга қодир инсонгина тарбиячи бўла олади” – бу фикр қайси алломага тегишли.

- А) Арасту;
- Б) Конфуций;
- В) А. Авлоний.

5. Таълим ва тарбиянинг бирлиги нималардан иборат.

- А) Улар умумий масалани ечишга, бола шахсининг шакллантиришга унинг қобилятининг ривожлантиришга қаратилган.
- Б) Таълим – бу тарбия билан боғлиқ бўлмаган муस्ताқил характерга эга жараён.
- В) Тарбия ҳар доим ҳам таълим билан ҳамма ҳам боғлиқ бўлмаслиги мумкин.

6. Ёшларнинг маънавий-ахлокий тарбияси билан қимлар шуғулланади.

- А) Оила, маҳалла, таълим муассасалари;
- Б) Оммавий ахборот воситалари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотлар, илмий-педагогик кадрлар;
- В) Барча жавоблар тўғри.

Х БОБ: ЎҚИТУВЧИ ПСИХОЛОГИЯСИ

1. Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифалари. Ўқитувчига қўйиладиган талаблар.
2. Ўқитувчининг касбига хос хислатлари.
3. Педагогик қобилиятлар.
4. Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришининг муаммолари.

10.1. Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифалари. Ўқитувчига қўйиладиган талаблар

Ўқитувчининг ўрни ва унинг вазифалари, ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш ишига жамият ва жамоатчилик томонидан зътибор қаратилишининг нақадар муҳим аҳамиятга эгаллиги аниқланади. Мамлакатимизда “*Кадрлар тайёрлаш миллий дастури*”ни ҳаётга татбиқ этиш жараёнида ўқитувчининг ёш авлодга таълим ва тарбия беришида жамият олдида жавобгарлиги янада ортиб бораверади.

Ҳозирги шароитда жамиятнинг мактаб олдида қўяётган талаблари кун сайин ортиб бормоқда ва бу талабларни амалда тўғри ҳал қилиш вазифаси ўқитувчига боғлиқдир.

Замонавий мактаб ўқитувчиси қатор вазифаларни бажаради. Ўқитувчи -- синфдаги ўқув жараёни ташкилотчисидир. Ўқитувчи ўқувчилар учун дарс пайтида, қўшимча дарсларда ва шу билан бирга дарсдан ташқари ҳолатларда ҳам керакли маслаҳатлар беришда билимлар манбаидан биридир. Кўпчилик ўқитувчилар синф раҳбари вазифасини бажариб, тарбия жараёни ташкилотчилари бўлиб ҳисобланадилар.

Замонавий ўқитувчи ижтимоий психолог бўлиши керак ва ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни йўлга сола олиши, болалар жамоасида ижтимоий-психологик механизмлардан фойдаланишни билиши зарурдир.

Ўқитувчи мактабнинг педагог жамоа аъзоси сифатида мактаб, ҳаёти фаолиятини уюштиришда бевосита иштирок этиб, турли фан ўқитувчилари ва синф раҳбарларининг методик бирлашмаларида ишлайди, топшириқларни бажаради. Ҳар бир ўқитувчи, ўқувчиларнинг ота-оналари ва жамоатчилик олдида маърузалар ўқиб, суҳбатлар олиб борар экан, демак, у педагогик билимлар тағриботчиси ҳамдир. Вазифаларнинг шу қадар кўплиги учун ҳам жамиятнинг ўқитувчилар олдида қўядиган талаблари тушунарлидир.

Маълумки, педагогик фаолият - киши меҳнатининг энг мураккаб соҳаларидан биридир.

Жамият томонидан қўйиладиган талаблардан энг муҳими ўқитувчининг шахси ва унинг касби билан боғлиқ хислатларига қаратилган.

Ўқитувчининг энг муҳим хислатлари қуйидагилардан иборат:

- ўқитувчининг ўз Ватанига содиқлиги, болаларни севиши, уларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш истаги, ўз юрти, она тилиси, ўз халқининг тарихи ва унинг маданиятини севиши, давлатининг мустақиллиги ғоясида яшашидан иборатдир;

- ижтимоий жавобгарликни юксак даражада ҳис этиши;

- олийжаноблиги, ақли, фаросати, маънавий поклиги, маънавият ва маърифат бўйича юксак мақсадларни болаларга сингдириб бориши;

- ўзини қўлга ола билиши, сабр-тоқатли, бардам, матонатлилигидир.

Жамиятнинг ўқитувчи олдиға қўядиган асосий талаблари қуйидагилардир:

- шахсни маънавий ва маърифий томондан тарбиялашнинг, миллий уйғониш мафқурасининг ҳамда умуминсоний бойликларнинг моҳиятини билиши, болаларни мустақиллик ғояларига содиқлик руҳида тарбиялаши, ўз Ватани табиатға ва оиласига бўлган муҳаббати;

- кенг билимға эға бўлиши, турли билимлардан хабардор бўлиши;

- ёш ва педагогик психология, ижтимоий психология ва педагогика, ёш физиологияси ҳамда мактаб гигиенасидан чуқур билимларға эға бўлиши;

- ўзи дарс берадиган фан бўйича мустаҳкам билимға эға бўлиб, ўз касби, соҳаси бўйича жаҳон фанида эришилаётган янги ютуқ ва камчиликлардан хабардор бўлиши;

- таълим ва тарбия методикасини эғаллаши;

- ўз ишиға ижодий ёндашиши;

- болаларни билиши, уларнинг ички дунёсини тушуна олиши;

- педагогик техника (мантиқ, нутқ, таълимнииг ифодали воситалари) ва педагогик тактға эға бўлиши;

- ўз билими ва педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориши.

Ҳар бир ўқитувчи ана шу талабларға тўла жавоб бера оладиган бўлишиға интилиши шарт.

Ўқитувчи жамият томонидан қўйилган талаблар билан бир қаторда ўз фаолиятида, теварак-атрофидаги кишилар, мактаб маъмурияти, ҳамкасблари, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари ундан нималарни кутишини ҳам эсдан чиқармаслиги лозим.

Ўқитувчининг ўз ишидан ниманидир кутаётганлигининг ўзиёқ муҳим аҳамиятға эғадир, мана шу тариқа кутишлар, гарчанд жамият томонидан ўқитувчиға қўйиладиган талабларға келсада, ўзига хос хусусиятларға эға бўлади. Лекин бу талаблар ҳамма вақт ҳам бир-бириға мос келмаслиги мумкин. Психологлар томонидан олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича халқ таълими бўлимлари ва мактаб директорлари ўқитувчининг айрим хислатлари нақадар муҳимлигини ҳар хил баҳолайдилар. Жумладан, халқ таълими бўлимларининг мудирлари ўқитувчидан биринчи навбатда ўз фанини яхши билишини ва дарс бериш методикасини мукамал ўзлаштиришини талаб қилсалар, мактаб директорлари ўқитувчиға қўйиладиган бундай талабларни учинчи ўринға қўядилар. Шу билан

бирга халқ таълими бўлимларининг мудирлари ўқитувчиларнинг ўқувчилар ва ота-оналар, мактаб жамоаси билан қандай мулоқотда бўлишни билишини нақадар аҳамиятга эга эканлигига унчалик эътибор бермайдилар. Мактаб директори эса, бундай хислатларни ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар ичида биринчи ўринга қўядилар.

10.2. Ўқитувчининг касбига хос хислатлари

Ота-оналар ўқитувчидан унинг иш стажи ва ёши қандай бўлишидан қатъий назар, фарзандларини тарбиялаш ва ўқитиш маҳоратини кутадилар. Ўқувчилар эса ўқитувчиларни уч хил хислатлари бўйича характерлаб берадилар. Жумладан, биринчидан, ўқитувчининг одамгарчилиги, адолатлилиги, соф виждонлилиги, болаларни яхши кўриш хислатлари; иккинчидан, ўқитувчининг сезгирлиги, талабчанлиги билан боғлиқ ташқи хислатлари ва хулқ-атвориға қараб; учинчидан, ўқитувчининг ўз фанини билиши, уни тушунтира билиши каби таълим жараёни билан боғлиқ хислатларига қараб характерлаб берадилар.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга қўйиладиган талаблар билан бирга, ўқитувчи шахси ва унинг фаолиятига нисбатан қўйиладиган ижтимоий талаблар ҳам ўсиб бормоқда.

Ўқитувчига жамият томонидан қўйиладиган талаблар, турли хилда ижтимоий кутишлар, педагогнинг индивидуаллиги, унинг шу тариқа талабларга жавоб беришга субъектив тайёрлиги муайян ўқитувчининг педагогик фаолиятга нақадар тайёрлигидан далолат беради.

Шуниси муҳимки, замонавий ўқитувчи учун зарур бўлган шахсий хислатларни батафсил кўриб чиқиш керак. Булар қандай хислатларэкан?

Кўпчилик психологлар, шу билан бирга ўзбекистонлик психолог олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар замонавий ўқитувчилар учун энг зарур хислатларни аниқлаб олиш имкониятини беради. Россия психологларидан Н.В.Кузьмина, В.Сластенин, Ф.Н.Гоноболин, ўзбекистонлик психологлардан Р.З.Гайнутдинов, М.Г.Давлетшин, С.Жалилова, А.Жабборов, М.Капланова ва бошқалар томонидан олиб борилган илмий-тадқиқотлар ўқитувчилик касбини атрофлича ўрганиб, анча батафсил кўрсатмалар бериш имкониятини яратади. Бунда гап ўқитувчилик касбининг профессиограмма (маълум тизимга келтирилган, меҳнат психологик томонидан ўрганишга ва ундан келгуси амалий фаолиятда фойдаланишга қаратилган қисқа ва ҳар томонлама батафсил кўрсатиб берилган ҳужжатга профессиограмма дейилади). Профессиограмма психологик нуқтаи назардан ишлаб чиқариш фаолияти характеристикаси (аниқ бирорта касб бўйича келгуси амалий ишлар учун зарур бўлган мазмундаги барча томонларини ўз ичига олиши керак) устида боради.

Ўқитувчи профессиограммаси муайян фан томонидан ўқитувчига қўйиладиган махсус талабларни ўз ичига қамраб олиши лозим. Бўлажак ўқитувчи у ёки бу хилдаги фан томонидан қандай талаблар қўйилишини билиши ва шу асосида ўқув-тарбия жараёнини ташкил қилиш учун педагогика олий ўқув юртларида муайян мутахассислик бўйича ўқитувчи профессиограммаси ишлаб чиқилиши зарурдир.

Психологик тадқиқот ишларини олиб борган М.Абдуллажонова, Е.Гладкова, А.Машкуров, Т.Ҳамроқулов, Э.Хидиров ва бошқаларнинг илмий изланишлари ўзбек тили ва адабиёти, ўзбек мактабларида рус тили ва адабиёти, математика, жисмоний тарбия ўқитувчилари ва мактабгача тарбия муассасаларининг тарбиячилари каби қатор мутахассисликлар бўйича ўқитувчи профессиограммасининг тахминий моделини, яъни намунасини аниқлаб олиш имкониятини берди. Ҳар бир мутахассислик бўйича ўқитувчининг ихтисослашган характеристикасини назарда тутган профессиограммаси тузилади. Жумладан, мактабнинг ўқитувчи-мураббийси профессиограммасини мисол қилиб келтирамиз. Профессиограммада муҳим хислатлардан борган сари бирмунча ортиб боришини ҳисобга олган ҳолда ўқитувчининг қуйидаги хислатлари кўрсатиб берилиши лозим.

1) Ўқитувчининг шахсий хислатлари:

- болаларни яхши кўриш, уларни севиш;
- амалий-психологик ақл-фаросатлилиқ;
- меҳнатсеварлик;
- жамоат ишларида фаоллик;
- меҳрибонлик;
- камтарлик;
- одамийлик, дилкашлиқ;
- уddaбурунлик, мустаҳкам характерга эга бўлиш;
- ўз билимларини оширишга интилиш.

2) Касбига хос билимлари:

- таълим ва тарбия жараёни моҳияти билан унинг мақсад ва вазифаларини тушуниши;
- психология асослари, ёш психологияси ва педагогик психология асосларини билиши;
- этнопсихологик билимларни эгаллаши;
- ҳозирги замон педагогикаси асосларини билиши;
- ҳозирги замон педагогикасининг методологик асосларини эгалланганлиги;
- мактаб ёшидаги болаларнинг психологик-педагогик хусусиятларини тушуниши;
- ўз фанини ўқитиш методикасини билиши;
- ўқувчиларга тарбиявий таъсир этишининг самарадорлигини билиши;

- ота-оналар ва жамоатчилик билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг мазмунини билиши.

3) Ўз касбига хос хислатлари:

- миллий қайта қуриш мафкураси билан мустақил давлат мафкурасини тушуниши;
- замонавий мактабда олиб бориладиган ўқув-тарбия жараёнида умуминсоний бойликлар, миллий анъаналар ва урф-одатларнинг аҳамиятини тушуниши;
- ўқитувчининг кузатувчанлиги;
- ўз диққат-этиборини тақсимлай олиши;
- педагогик фантазия (хаёл)нинг ривожланиши;
- ўзига танқидий муносабатда бўла олиши;
- ўзини қўлга ола билиши, ўзини тута олиши;
- педагогик такт;
- нутқнинг эмоционал ифодаланиши;

4) Шахсий - педагогик уддабуронлиги:

- дарс машғулоти учун зарур материалларни танлай билиши;
- ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқара олиши;
- таълим ва тарбия жараёнида ўқувчилар онгининг тараққий этиб боришини истиқболли равишда режалаштира олиши;
- педагогик вазифаларни шакллантириш ва тарбиявий ишларни режалаштиришни билиши;
- болалар жамоасига раҳбарлик қилишда ўз фаолиятини режалаштира билиши;
- ўқув мақсадларини режалаштира олиши;
- ўзини таълим-тарбия ишларига тайёрлаш тизимини режалаштира олиши.

5) Ташкилотчилик малакалари:

- болалар жамоасини уюштира билиши;
- турли шароит ва вазиятларда болалар жамоасини бошқара олиши;
- болаларни бирор нарсага қизиқтириб, уларни фаоллаштира олиши;
- амалий масалаларни ҳал этишда ўзининг билим ва тажрибаларини усталик билан тез қўллай олиши.

6) Коммуникатив малакалари:

- болаларни ўзига жалб этишни билиши;
- болалар ва ота-оналар билан мақсадга мувофиқ педагогик муносабатларни тиклашни билиши;
- болаларнинг жамоалараро ва жамоа ичида ўзаро муносабатларини тартибга солишни билиши;
- болалар ва ота-оналар билан ташқаридан алоқа боғлашни билиши.

7) Гностик малакалари:

- болаларнинг асаб-психик тараққиёти даражасини аниқлай билиши;
- ўзининг тажрибаси ва педагогик фаолияти натижаларини танқидий таҳлил

кила олиши;

- бошка шкитувчиларнинг тажрибаларини ўрганиб, ундан назарий ва амалий томондан тўғри хулоса чиқара олиши;

- психологик ва педагогик адабиётлардан фойдаланишни билиши;

- ўқувчиларни тўғри тушуниб, уларнинг хулқ-атвор сабабларини тушунтиришни билиши.

8) Ижодий хислатлари:

- педагогик маҳоратини такомиллаштиришга интилиши;

- ўқувчиларни тарбиялаш дастурини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш қобилияти;

- ўзини ўқувчи ўрнига қўйиб, бўлиб ўтган ҳодисаларга унинг назари билан қарай олиши;

- ўзининг ўқувчига педагогик таъсири натижаларини олдиндан кўра билишга интилиши;

Шундай қилиб, кўрсатиб ўтилган моделнинг асосий тузилиши тарикасида қуйидагилар келтирилади:

шахснинг жамоатчилик ва касбий йўналиши;

педагогик маҳорат ва қобилияти;

характерининг психологик хусусиятлари;

билиш фаолияти;

ўқитувчи шахсининг болаларни касбга тайёрлаш ишлари даражасидаги умумий тараккиёти.

Профессиограмма ёшларга ўзларининг келгусида ўқитувчилик касбини тўғри ва оғли равишда танлаб олишларига ёрдам беради.

Профессиограммани касбга хос равишда ўқитишни ташиқил қилишда таълимнинг самарадорлиги ва унинг муваффақияти қандай билим ва кўникмаларга, айниқса, шахснинг қандай қобилият ва шахсий хислатларига боғлиқ эканлигини албатта кўрсатиш зарурдир.

Мана шу профессиограммага асосан бўлажак мутахассис – ўқитувчиларнинг сифат жиҳатидан ўз касбига нақадар тайёрлиги ҳақида бир фикрга келишимиз мумкин.

Тайёрланган ўқитувчи шахсининг юқоридаги ана шу талабларга мос келиш ёки келмаслиги, олий педагогика мактабларининг қандай ўқитувчи тайёргарлигини кўрсатиб беради.

Педагогик касб, маълумки, ҳар қимнинг ҳам кўлидан келавермайди. Педагогик фаолиятдан ютукларга фақат шу касбга қизиққан, шу фаолият билан шуғулланишга мойил, оқибат натижада эса, педагогик қобилиятга эга бўлган кишиларгина эриша олади.

10.3. Педагогик қобилиятлар

Қобилият – бу кишининг бирор фаолиятга яроқлилиги ва шу фаолиятни муваффақиятли амалга оширишидир.

Педагогик қобилият – бу қобилият турларидан бири бўлиб, кишининг педагогик фаолиятга яроқлилигини ва шу фаолият билан муваффақиятли шуғуллана олишини аниқлаб беради. Педагогик қобилиятнинг тузилиши қандай?

Куйида бу масалани кўриб чикамиз.

Узок йиллар олиб борилган тадқиқотлар, педагогик қобилиятлар мураккаб ва кўп қиррали психологик билимлардан иборатлигини кўрсатиб берди. Ана шу тадқиқот маълумотларидан фойдаланиб, педагогик қобилиятлар тузилишида муҳим ўрин эгаллайдиган қатор компонентларни, яъни таркибий қисмларни ажратиш кўрсатиши мумкин.

Дидактик қобилиятлар – бу болаларга ўқув материалларни аниқ ва равшан тушунтириб, осон қилиб етказиб бериш, болаларда фанга қизиқиш уйғотиб, уларда мустақил, фаол фикрлашни уйғота оладиган қобилиятлардир.

Дидактик қобилиятларга эга бўлган ўқитувчи зарурат туғилганда қийин ўқув материални осонроқ, мураккаброғини соддароқ, тушуниши қийин бўлганини тушунарлироқ қилиб ўқувчиларга мослаштириб бера олади. Ўқитувчининг мана шу хислатларини билиб олган ўқувчилар одатда: “ўқитувчининг энг муҳим томони ҳам унинг ҳамма нарсани аниқ, равшан ва тушунарли қилиб беришида-да, бундай ўқитувчининг кўлида мазза қилиб ўқигинг келади”, “Униси эса ҳеч нарсага ярамайдиган ўқитувчи, ҳеч ҳам аниқ тушунтириб бера олмас эди”, Ўқув материални олдида тирик одамлар эмас, балки қандайдир механизмлар бордек, зерикарли ва ноаниқ мужмал қилиб тушунтиради. Биз бундай ўқитувчиларни ёқтирмаймиз”- дейдилар.

Ҳозирги тушунчамиздаги касбий маҳорат шунчаки билимларни осонроқ, ҳаммабон ва тушунарли қилиб ўқувчилар онгига етказиб бериш қобилиятигина эмас, балки, шу билан бирга ўқувчиларнинг мустақил ишлари, уларнинг билиш фаоллигини оқилона ва моҳирлик билан бошқариб, уларни керакли томонга йўналтириб туришдан иборат бўлган қобилиятни ҳам ўз ичига олади.

Мана шу қобилиятлар орасида ўқувчилар психологиясига хос доимий установка (йўналтириш) ётади. Қобилиятли педагог ўқувчиларнинг тайёргарлик даражасини, уларнинг таракқиёт даражаларини ҳисобга олган ҳолда болаларнинг нимани билиши, ёки нимани билмаслигини, нималарни аллақачон эсдан чиқарганликларини тасаввур қила олади.

Кўпчилик ўқитувчиларга, айниқса, хафсаласиз ўқитувчиларга, ўқув материали оддийгина ва ҳеч қандай алоҳида тушунтириш ҳамда изоҳ беришни талаб қилмайдигандек туюлади. Бундай ўқитувчилар ўқувчиларни эмас, балки биринчи галда ўзларини назарда тутиб иш олиб борадилар. Шунинг учун ҳам ўқув материални ўзларига қараб танлайдилар. Қобилиятли, тажрибали ўқитувчилар эса, ўзларини ўқувчилар ўрнига қўйиб, катталар учун аниқ, равшан ва тушунарли бўлган материал ўқувчилар учун ноаниқ ва тушунарсиз бўлиши мумкин деган нуқтаи-назарда бўладилар.

Шунинг учун ҳам бундай ўқитувчилар материалнинг характери ва уни баён этиш усулларини алоҳида ўйлаб кўриб режалаштирадилар. Материални баён этиш жараёнида қобилиятли ўқитувчи учун ўқувчиларнинг қандай тушунаётганликлари ва зарур бўлганда дарс баёнотида алоҳида эътибор беришга интилаётганликлари каби қатор белгиларига қараб тўғри тасаввур қилиб, хулоса чиқара олади.

Ана шундай педагогик қобилиятни аниқлаш учун психолог Н.Гоноболин жуда қулай тест тавсия этади. Бу тестга кўра билиш характеридаги матнда

ўқитувчининг фикри айрим синф ўқувчилари учун қийин деб ҳисобланган қисмларни алоҳида кўрсатиб, нима учун бу қисмларнинг қийинлигини тушунтириб бериш, шундан сўнг эса матнни ўқувчиларга енгил ва уларнинг ўзлаштиришлари учун қулай қилиб тузиш тавсия этилади.

Қобилиятли ўқитувчи шу билан бир қаторда материални ўзлаштириш, ўқувчиларга бир оз нафас олиб, ўзларига келиб олишлари ва ўз диққат-эътиборларини бир жойга қўйиб, айрим кўзғалишларни «сўндириб», бошқаларни эса жадаллаштириб, уларнинг бўшашганлигини, суствлигини ва лоқайдлигини енгилари учун замин тайёрлаш зарурлигини ҳам назарда тутди. Бундай ўқитувчи зарур шароит яратилмагунча дарсни бошламайди. Ҳаддан ташқари шиддат билан бошланган дарс ўқувчиларда ҳимоя қилувчи тормозланишни вужудга келтириб, мия фаолияти тормозланади ва ўқитувчининг сўзлари етарлича идрок қилинмайди.

2. Академик қобилиятлар - математика, физика, биология, она тили, адабиёт, тарих ва бошқа шу каби фанлар соҳасига хос қобилиятлардир.

Қобилиятли ўқитувчи ўз фанини фақат ҳажмидагина эмас, балки атрофлича, кенг, чуқур билиб, бу соҳада эришилган ютуқлар ва кашфиётларни доимий равишда кузата бориб, ўқув материални мутлақо эркин эгаллаб, унга катта қизиқиш билан қарайди ҳамда озгина бўлсада тадқиқот ишларини олиб боради.

Кўпчилик тажрибали педагогларнинг айтишларича, ўқитувчи ўз фани бўйича бундай юксак билим, савиясига эришиш, бошқаларни қойил қилиб ҳайратда қолдириш, ўқувчиларда катта қизиқиш уйғота олиш учун у юксак маданиятли, ҳар томонлама мазмунли, кенг эрудицияли (билимдон) одам бўлмоғи лозим.

Бундай ўқитувчилар ҳақида ўқувчилар: «Маҳмуд ака худди профессорнинг ўзгинаси-я. Биз унинг билмаган бирорта соҳаси бормикин деб тез-тез ўйлаб турамыз. Дарсларга у бутун вужуди билан киришиб кетади» дейдилар. Баъзан ўқувчилар ўз ўқитувчиси ҳақида «Бақир-чақир қилади-ю, аммо заррача билими йўқ» деб бутунлай тескарисини айтсалар, жуда алам қилади.

3. Перцептив қобилиятлар - бу ўқувчининг, тарбияланувчининг ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик, ўқувчи шахсининг вақтинчалик психик ҳолатлари билан боғлиқ нозик томонларини тушуна билишдан иборат қобилиятдир.

Қобилиятли ўқитувчи болаларнинг ҳар қандай майда-чуйда хатти-ҳаракатларида, ёрқин ифодаланадиган айрим ташқи ҳолатларида ҳамда уларнинг ички дунёсида юзага келадиган ўзгаришларни сездирмасдан билиб олади. Ана шундай ҳолларда ўқувчилар: «*Мухаббат она кимнингдир кайфиятида ўзгаришлар бўлса ёки кимдир дарсга тайёрланмасдан келган бўлса, кўзига қарабоқ билиб олади*», «*Бизнинг ўқитувчимиз ҳеч қачон қарамаса ҳам, ҳамма нарсани кўриб туради*» дейдилар.

4. Нутқ қобилияти - кишининг ўз туйғу-ҳисларини нутқ ёрдамида, шу билан бирга мимика ва пантомимика ёрдамида аниқ ва равшан қилиб ифодалаб бериш қобилиятидир. Бу ўқитувчидан ўқувчиларга узатиладиган ахборот, асосан, иккинчи сигнал тизими - нутқ орқали берилади. Бунда мазмун жиҳатидан

унинг ички ва ташки хусусиятлари назарда тутилади. («Биз учун адабиёт ўқитувчимиз -Назира опанинг дарсини эшитишдан катта лаззат йўқ. Назира опамлар шу қадар яхши ва чиройли қилиб гапирадиларки, ҳатто танаффусга чалинадиган қўнғироқ ҳам халақит беради»).

Дарсда қобилиятли ўқитувчининг нутқи ҳамма вақт ўқувчиларга қаратилган бўлади. Ўқитувчи янги материални тушунтирадими, ўқувчилар жавобини шарҳлаб берадими, ўқувчилар жавобини, уларнинг ҳатти-ҳаракатлари ёки хулқ-атворини маъқуллайдими ёки танбеҳ берадими, хуллас нима қилишидан қатъий назар, нутқи ҳамма вақт ўзининг ишончлилиги, жозибадорлиги каби ички қувват билан алоҳида ажралиб туриши лозим. Ўқитувчи нутқи, унинг талаффузи аниқ, равшан, оддий ва ўқувчилар учун тушунарли бўлиши керак. Бериладиган ахборотлар шундай тузилиши керакки, бунда ўқувчиларнинг фикру-зикри ва диққат-эътиборини юқори даражада фаоллаштирадиган бўлсин. Бунинг учун эса ўқитувчи ўртага савол ташлаб, аста секинлик билан ўқувчиларни тўғри жавобга олиб келади, ўқувчиларнинг диққат-эътиборини фаоллаштирувчи: («Бунда айниқса зийрак бўлинг!», «ўйлаб, яна ўйлаб кўринг!») сўз ва ибораларни ўз меъёрида ишлатади.

Ўқитувчи узун жумлаларни, мураккаб оғзаки изоҳларни, қийин атамаларни ва зарурати бўлмаса, турли таърифларни ишлатмаслиги лозим. Шу билан бирга ўқитувчи шуни ҳам ҳисобга олиши керакки, ўқитувчининг лўнда-лўнда бўлиб чиққан қисқа нутқи кўп ҳолларда ўқувчиларга тушунарсиз бўлиб қолар экан. Ўқитувчининг ўз ўрнида ишлатиладиган ҳазил аралаш ва хайрихоҳлик билдирувчи арзимаган кинояли нутқи ўқувчиларни жуда жонлантириб, ўқувчилар томонидан ўта яхши қабул қилинар экан.

Қобилиятли ўқитувчининг нутқи жонли, образли, аниқ-равшан, интонацияли ва ифодали, эмоцияга бой, дона-дона бўлиб, бунда стилистик ва грамматик хатолар мутлақо бўмаслиги лозим. Бир хил оҳангдаги эзма нутқ ўқувчиларни жуда тез толиқтириб, уларни зериктиради ва беҳафсала қилиб кўяди. Бу билан бирга бундай нутқ И.П.Павловнинг физиологик таълимотига кўра, доимий таъсир этувчан кўзғовчига айланиб, бош мия катта ярим шарлари пўстида тормозланиш жараёнини юзага келтириб, ўқувчини эзма ва уйқучан қилиб кўяди. Нутқ тезлиги кўп жиҳатдан ўқитувчининг индивидуал психологик хусусиятига боғлиқ. Айрим ўқитувчилар тез гапирсалар, бошқалари секин гапирадилар. Аммо ўқитувчи ўқувчиларнинг билимларни эгаллаб олишлари учун энг қулай тезликдаги нутқ - ўртача жонли нутқ эканлигини эсдан чиқармаслиги лозим.

Шошқалоқ нутқ билим ўзлаштиришга халақит бериб, болаларни тез толиқтиради ва муҳофаза қилувчи тормозланишни юзага келтиради. Ўта секин нутқ ланжлик ва зерикишга олиб келади. Нутқнинг баландлиги - қаттиқ гапириш ҳам худди шу сингари ҳолларга олиб келади. Ҳаддан ташқари қаттиқ, кескин, бақириб гапириш ўқувчиларнинг асабига тегиб, уларни тез толиқтириб, муҳофаза қилувчи тормозланишни юзага келтиради. Мана шу ерда шарқ мутафаккирларидан Насриддин Тусийнинг «...ўқитувчи нутқи ҳеч қачон ва ҳеч қаерда захархандали, қўпол ёки қаттиқ бўлиши мумкин эмас, Дарс пайтида ўқитувчининг ўзини тута олмаслиги ишни бузиши мумкин...» деган насиҳатини

келтиришимиз жуда ўринли бўларди. Ўқитувчининг бўш, паст овози ёмон эшитилади. Нутқи, имо-ишоралар, турли кескин ҳаракатлар ўқувчиларни жонлантиради. Бу тариқа имо-ишоралар ва ҳаракатлар тажрибали ўқитувчиларда ўз меъёрида ишлатилади. Лекин бир хилдаги тинимсиз ҳаракатларнинг ҳаддан ташқари кўп бўлиши кишининг асабига тегади.

5. Ташкилотчилик қобилияти - бу биринчидан, ўқувчилар жамоасини уюштира билиш, бунда жамоани жипслаштира олиш ва иккинчидан, ўзининг шахсий ишини тўғри ташкил қила олиш қобилиятидир. Ўқувчилар ўз ўқитувчилари ҳақида турлича фикрда бўладилар. Жумладан, айрим ўқувчилар: «...Биз Азим акани жуда яхши кўрамиз. Улар синфимизда бир вақтнинг ичида, жуда тезлик билан ишчанлик кайфиятини уюштириб, барчамизни ўзининг пухталиги, озодалиги, эпчиллиги ва тадбиркорлиги билан ҳайратда қолдирадилар» десалар, айрим ўқувчилар: «Собир акамлар бизнинг ихлосимизни қайтариб, ҳафсаламизни бир пул қиладилар. Улар кўп ишга уринадилар-у, аммо бирортасини ҳам охирига етказмайди...» дейдилар. Баъзан айрим ўқувчиларнинг ўз ўқитувчиси ҳақида: «...Нодира опамлар биз билан худди она товукдек овора бўладилар. Агар биз шўхлик қила бошласак, улар ўзларини кўрмасликка, пайқамасликка солардилар. Ажойиб аёл эди-ю, аммо унинг дарсида ҳеч ким ҳеч нарса қилмас эди-да...» деган фикрларни ҳам эшитиш мумкин.

Ўқитувчининг ўз ишини ташкил қила билиши деганда, унинг ўз ишини тўғри режалаштириб, уни назорат қила олиши назарда тутилади. Тажрибали ўқитувчиларда вақтга нисбатан ўзига хос сезувчанлик - ишни вақт бўйича тўғри тақсимлаб, мўлжалланган вақтдан тўғри фойдалана олиш кўникмаси пайдо бўлади. Дарс давомида, албатта, кўп ҳолларда вақтни беҳуда йўқотиш ҳам мумкин. Лекин бу йўқолган дарс режасини тузатиш зарурияти тузилган ҳолларда бўлиши мумкин. Тажрибали ўқитувчилар вақтни сеза билишни ўрганиш учун дарс режасини ёки матнда вақтни назорат қилиш учун белгилар олиб боришни тавсия этадилар. Жумладан: дарснинг 10, 20, 30 ва бошқа дақиқалари давомида мабодо, кўзда тутилмаган вақт ортиб қолган тақдирда фойдаланиш учун қандай кўшимча материалларн тайёрлаш ёки вақт етмай қолган тақдирда қандай материални кейинги дарсга қолдириш мумкинлиги ҳақида маслаҳат берадилар.

6. Авторитар қобилияти - бу ўқувчиларга бевосита эмоционал - иродавий таъсир этиб, уларда обрў орттира билишдан иборат қобилиятдир. (Гарчанд, ўқитувчининг ўз фанини мукамал билиши, сезгирлиги ва хушмуомалалиги асосида қозонилади).

Авторитар қобилият ўқитувчининг ростгўйлиги, иродавий уддабуронлиги, ўзини тута билиши, фаросатлиги, талабчанлиги каби иродавий хислатлари ҳамда қатор шахсий хислатларга, шу билан бирга ўқувчиларни таълим-тарбиясида жавобгарликни ҳис этиш, унинг эътиқоди, ўқувчиларга маънавий ва маърифий эътиқодни сингдира олганлигига ишончи каби хислатларга ҳам боғлиқдир.

Ўқувчилар (айниқса, ўғил болалар, ўспиринлар - буни алоҳида таъкидлаб

ўтиши керак) талаб қилишни биладиган, ўқувчиларни мажбур қилмаган ва дўқ-пўписа қилмаган, шу билан бирга беҳуда расмиятчиликка йўл қўймаган ҳолда ўз айтганини қилдира оладиган ўқитувчиларни жуда ҳурмат қиладилар. Шу муносабат билан, ўқувчиларнинг ўқитувчилар ҳақида айрим фикрларини мисол қилиб келтирамиз:

«Унинг ажойиб хислати бор - у ҳеч қандай зарда ва бақирик, чақириксиз ишлай олади»; «Биз уни жиддийлига, вазминлиги ва талабчанлиги учун жуда яхши кўрамиз. У ҳамма вақт шунчаки мулойимгина, сипогина талаб қилади, аммо унинг талаби пгу қадар таъсирчанки, унга қулоқ солмаслик мумкин эмас»; «Бизнинг математика ўқитувчимиз ҳамма вақт ювош,"" осойишта, ўзини тутган ва шу билан бир қаторда бутун синфга ажойиб таъсир эта олади»; «Кимё ўқитувчимизнинг обрўсига эътибор этмай кўрингчи, у ҳар қандай шароитда ҳам ўз айтганига эришади»; «Ниғмат ака бизга устунлик билан таъсир этади. У ҳадеб талаб қилавермайди, агар талаб қиладиган бўлсалар унда бўйин товлаб бўлмайди», ёки ўқувчиларнинг ўз ўқитувчилари ҳақидаги мана бундай фикрлари: «Полвон ака мактабимиздан кетганига биз хурсанд бўлдик. У бизни дўқ-пўписа, бақирик-кичкирик, буйрукбозлик билан қўлга оламан деб ўйларди-ю, аммо бизни бардош беришгагина мажбур этарди, холос».

Бунда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг мактаб таълими жараёнида олиб борилаётган ишларнинг аҳволи тўғрисида жуда ачиниб айтган фикрларини келтириш ўринли бўлур эди: «Мабодо бирор ўқувчи ўқитувчига эътироз билдирса, эртага у ҳеч ким ҳавас қилмайдиган аҳволга тушиб қолади. Мактаблардаги жараёнда ўқитувчи ҳукмрон. У боладан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишни талаб қилади, принцип ҳам тайёр: «менинг айтганим — айтган, деганим — деган».

Шу билан бир қаторда ўқувчилар ўқитувчининг бўшлиги, ландавурлиги, лақмалиги, соддаларча ишонувчанлиги, сусткашлиги, ортиқча риёгарчилиги, иродасизлиги каби хислатларни баралла қоралайдилар: «яхши одаму, лекин ўта бўш, уни алдаб кетиш ҳеч гап эмас»; «Тушуниб бўлмайди, бирда жуда қаттиққўл, талабчан, баъзан ҳеч қандай талаб деган нарса йўқ»; «Жуда бўшанг, ланж, уни кўришинг билан уйқунг келади»...

7. Коммуникатив қобилияти - бу болалар билан мулоқотда " бўлишга, ўқувчиларга ёндашиш учун тўғри йўл топа билишга, улар билан педагогик нуқтаи-назардан мақсадга мувофиқ ўзаро алоқа боғлашга педагогик тактнинг мавжудлигига қаратилган қобилиятдир.

Педагогик такт психологиясини ўрганишда психолог И.В.Страхов бениҳоят катта ҳисса қўшган. Унинг фикрича, бунда муҳими -ўқувчиларга таъсир этишининг энг қулай усулларини топа билиш, тарбиявий таъсирни қўллашда мақсадга мувофиқ педагогик чораларга эътибор бериш, аниқ педагогик вазифаларни ҳисобга олиш, ўқувчи шахсининг психологик хусусиятлари ва унинг имкониятлари ҳамда мазкур педагогик ҳолатларини ҳисобга олиш зарурдир.

Педагогик тактнинг яққол ифодаларидан бири - ҳар қандай педагогик таъсирга нисбатан қўлланиладиган чора-тадбирларни (рағбатлантириш, жазолаш,

панд-насиҳат) хис эта билишдан иборатдир. Фаросатли ўқитувчи болаларга эътибор бериб, зийраклик билан қарайди, уларнинг индивидуал психологик хусусиятлари билан ҳисоблашади. «У биз билан ҳайрон қоларли даражада, ажойиб, яқин дўстларча яқин муносабатда бўлади»; «Бизнинг тарих ўқитувчимизнинг кучли томони - ҳар кимга қандай ёндошишини билар эди»; «Энг ёмони - ўқитувчининг ўқувчилар олдида хушомадгўйлик қилишидир. Бизнинг зоология ўқитувчимиз Фарида опамлар шундайлардан эди: улар нимаики қилиб бўлса-да, болаларни ўзига қаратиш учун хушомадгўйлик қиларди! Нега улар ўзларини шунчалик камситиб ерга уради? деб ўйлар эдим. Ахир улар ўз фанини яхши билардику»; «Иброҳим ака эса, қарабсанки, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, киши дилига озор берар, тушириб қолар ёки беҳудага уришиб, койиб берар эди».

Педагогик тактнинг йўқлиги кўпинча оғир оқибатларга олиб келади. Тошкент мактабларидан бирида она тили ва адабиёт ўқитувчиси ўқувчиларга жуда кўп талабларни қўйгану, аммо ҳеч қандай изчиллик билмаган: бир вазифа бериб туриб, шу заҳотиёқ бошқа талабларни қўя бошлаган. Арзимаган хатолар, тартиб бузишлар рўй берса, шу заҳотиёқ мазмунан ва шакл жиҳатдан ўта кўпол ва алам қиладиган кескин гапларни қилиб, «2» қўярди.

Масалан, дафтарнинг четида қолдирилган жойнинг хатолиги ёки интизом бузганлик каби ва арзимаган нарсалар учун ёпишгани-ёпишган эди. Ўқитувчининг бу ҳатти-ҳаракатлари учун ўқувчиларда дард, алам тўлиб тошганди. Кўп ўтмай ўқувчиларнинг норозилиги ва қатъий эътирози очикдан-очик намоёишкорона билдирилиб, ўқитувчига қулоқ солмайдиган, атайлаб интизом бузадиган ва ўқитувчини кескин танқид қиладиган бўлиб қолдилар. Бундай ачинарли аҳвол фақат ана ўша ўқитувчи мактабдан кетгандан кейингина тузатилди,

Ўқитувчининг педагогик такти масаласи муносабати билан шуни ҳам айтиш жоизки, қачон ўқувчилар ўқитувчининг ижобий хислатлари тўғрисида гапирар эканлар, улар ҳамиша ўқитувчининг адолатлилиги каби хислатларини биринчи ўринга қўядилар.

«Кўп ҳолларда ноҳақ иш қиладилар — бирор масалани яхшилаб текшириб кўрмасдан иш тутадилар». Ўқитувчининг бундай хислатига ўқувчилар нечукдир ачинишли талабчанлик муносабатида бўладилар. Ўқитувчининг адолатсизлиги ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу тўғрида ҳар қайсимиз мактаб амалиётидан қандайдир тасаввурга эгамиз.

8. Педагогик хаёл — бу кишининг ўқувчилар шахсини тарбиявий томондан лойиҳалаштиришда ўз иш-ҳаракатларининг натижасини олдиндан кўра билишда намоён бўладиган қобилиятдир. Бу қобилият ўқитувчи маълум ўқувчидан келгусида ким чиқишини кўз олдида келтиришда, тарбияланувчиларда у ёки бу хилдаги хислатларни ривожланишини олдиндан кўра билишида намоён бўлади. Бу қобилият педагогик оптимизм, тарбиянинг кучига, ўқувчиларга бўлган ишонч билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ўқувчилар айрим ўқитувчилар тўғрисида: «Аҳмад акамлар, чамаси ичимиздаги энг ярамасларга ҳам ишончларини йўқотмасдилар, шунинг учун ҳам биз уларни ҳурмат қилардик», деган фикрларни

изҳор қиладилар.

9. Дикқатни тақсимлай олиш қобилияти — бу қобилият бир вақтнинг ўзида дикқатни бир қанча фаолиятга қарата олишда намоён бўлиб, ўқитувчи ишида ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи ўзининг дикқат-эътиборини ўқув материални қандай баён этилишига, унинг мазмунига, ўз фикрларини атрофлича қилиб қандай очиб беришга ёки ўқувчи фикрига баралла қаратади ва шу билан бирга бир вақтнинг ўзида барча ўқувчиларни кузатиб, уларни толиққан-толиқмаганлигига, эътиборли ёки эътиборсизлигига, дарсни тушуниш-тушунмаслигига аҳамият бериб, ўқувчиларнинг интизомини кузатади ҳамда оқибат натижада ўзининг шахсий хулқ-атвориغا (юриш-туришига, ўзини тутишига, мимика ва пантомимикасига) эътибор беради. Тажрибасиз ўқитувчи, кўпинча ўқув материални баён этишга берилиб кетиб, ўқувчиларнинг нима қилаётганликларини сезмай қолади ва назоратдан чиқариб қўяди, агар, бордию, ўқувчиларни дикқат-эътибор билан кузатишга ҳаракат қилса, бундай ҳолларда ўз баёнотининг изчиллигини йўқотиб қўяди.

Юқорида кўрсатиб ўтилган қобилиятлардан ташқари, ўқитувчи инсон шахсининг мақсад сари интилиши, уддабуронлик, меҳнатсеварлик, камтарлик каби катор ижобий хислатларига эга бўлиши лозим.

У ўқувчиларни тарбиялар экан, ўзининг хулқ-атвори, юриш-туриши, хуллас, бутун ўқитувчилик шахси билан ўқувчиларга ўрнак бўлиши керак.

Ўқитувчининг ўзини кўлга ола билиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Хулоса қилиб, шуни айтиш жоизки, ўқитувчининг барча ижобий, умуминсоний ахлоқ меъёрларига мос келувчи хислатлари катта аҳамиятга эга. Агар биз куйидаги хислатларини олиб қарайдиган бўлсак, буларнинг барчаси ҳам ўта муҳим омиллардир. Жумладан, ўқитувчининг ташқи кифоаси унинг обрўси шаклланишига таъсир этади. Ўқитувчининг озодалиги, ихчамлиги, унинг покизалиги, саранжом – саришталиги, ўзини чиройли тутиши кадди-комати ва юриш-туришлари ўқувчиларда жуда яхши таассурот қолдиради.

10.4. Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришининг муаммолари

Муҳим давлат вазифасини – “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”ни амалга ошираётган замонавий мактаб ўқитувчисининг хислатлари, унинг ижодий фаолияти 21-асрда шаклланиб, асосан амалий ишда, педагогик тажрибаларни эгаллаш жараёнида ўсиб ривожлана боради.

Ҳозирги жамиятимизда ўқитувчининг мустақил равишда билимларни эгаллаб, ўз малакасини ошириб бориши – бир томондан ўқитувчилик фаолиятининг борган сари нақадар муваффақиятли бораётганлигини кўрсатса, иккинчи томондан муҳим вазифа эканлигидан далолат беради – чунки, бу кечиктириб бўлмас жараён шахсни интеллектуал кашшокликдан кутқариб қолади.

Психологик нуқтаи-назардан ўқитувчи доимий равишда ўз билимларини ошириш билан шуғулланиши зарурдир. Чунки ўқитувчилик меҳнатининг асосий хусусияти ҳам шудир. Педагог ҳар доим одамлар орасида бўларкан, у биринчидан, одамларни кўпдан бери кизиктириб келаётган ҳақиқатни ўз қарашлари бўйича тўғри тушунтириб бериши лозим. Албатта, ўқитувчидаги бу тарика қарашлар кўп

йиллар давомидаги меҳнат ва ҳаёт фаолияти жараёнида шаклланади; иккинчидан, ўқитувчининг ўзи ахборотлар олиш учун ўқувчиларга нисбатан чекланган вақт имкониятига эга; учинчидан, у ўта тор доирадаги тенгкурлари билангина мулоқотда бўлиш имкониятига эга бўлиб, кўпинча ўз касбига хос кизиқишлар билангина чекланиб қолади.

Ўқитувчининг мустақил билим эгаллаши деганда, унинг ўз билимларини доимий равишда касбий ва умуммаданий ахборотлар билан тўлдириб, ўзининг индивидуал ижтимоий тажрибасини кенг микёсда доимо янгилаб бориши тушунилади.

Одатда аксарият ўқитувчилар мустақил билим эгаллаш зарурлигини тушунган ҳолда, ундан муваффақиятли фойдаланадилар.

Бунинг мотивлари одатда педагогик фаолият жараёнида ўқитувчи олдида юзага келадиган муаммоларни англаб олиш натижасида шаклланади. Кўп ҳолларда бундай мотивлар ўқитувчиларни қандай ўқитиб ва қандай тарбиялаш керак, деган хоҳиш-истаклар тарикасида, фаннинг охириги ютуқлари, ўзининг педагогик маҳоратини такомиллаштириш эҳтиёжи туғилиши муносабати билан шакллана боради.

Шу билан бирга яққол кўзга ташланиб турган айоим ҳоллардан кўз юма олмаймиз. Масалан, ўқитувчилар оммасининг маълум қисми мустақил изланишда бўлиб, ўз билим савиясини ошириш билан фаол шуғулланмайди, малакасини оширишга интилмайди, баъзилар муайян билимлар соҳасида тараккиётдан бутунлай ортда қолмоқдалар. Бундай ўқитувчилар ўсиб келаётган ёш авлоднинг таълим ва тарбия тараккиётига жиддий зарар келтирадилар.

Бу маммони ҳал етишда асосий вазифа малака ошириш тизими зиммасига тушади. Республикамизда халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институтларининг тармоқлари жорий этилган, булар вилоятлардаги халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институтларидир. Тошкент халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институти ва Авлоний номидаги халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш Марказий институтларидир.

Халқ таълимидаги бу тизимнинг асосий вазифаси доимий равишда ўқитувчи кадрларнинг малакасини ошириш, ўқитувчи кадрларни ўзларининг касбига хос билим савиясини, кўникма, малакаларини, маънавият ва маърифатини, шу билан бир каторда иқтисодий, экологик ва ҳуқуқий маълумотини оширишга даъват этувчи ижтимоий психологик соҳаларни ривожлантириб боришдан иборатдир.

Ўқитувчининг мустақил билим эгаллаши ва малакасини ошириш педагогик фаолиятнинг самарадорлигини оширишда зарурий шартларидандир.

Шарқ мутафаккирлари ўқитувчи ўзи ўқиб турсагина – ўқитувчи бўла олади, агар у ўқишни тўхтатиб кўяр экан, унда ўқитувчилик ҳам ўлади, деб жуда ҳққоний айтганлар. Бу ҳақиқатни ёши қандай бўлишидан, педагогик маҳоратидан, қандай дарс беришидан қатъий назар барча ўқитувчилар яхшилаб билиб олишлари лозим.

Такрорлаш ва муҳокама учун саволлар.

- 1.Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифаларини ёритиб беринг.
- 2.Замонавий ўқитувчига қўйиладиган талабларни эслатинг.
- 3.Ўқитувчи ва ўқувчилар орасидаги ўзаро муносабатларини асослаб беринг.
- 4.Ўқитувчининг педагогик қобилиятлари ҳақида тушунча беринг.
- 5.Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришининг психологик муаммоларига изоҳ беринг.

Мавзу юзасидан тест саволлари:

1. Педагогик фаолиятнинг хусусиятлари нималардан иборат..

- А) Ёш авлодни тарбиялашни олдига мақсад қилиб қўйган, жамиятнинг катта ёшдаги аъзоларининг фаолиятдир;
- Б) Дидактика, хусусий методика, тарбия назарияси каби педагогика фани соҳаларининг тадқиқот объектидир;
- В) Ижтимоий тажрибани ва имконият томонидан тўпланган билимларни ўзлаштириш ва қўллашда ўқувчига педагогнинг раҳбарлиги.

2. Ўқитувчининг шахсий хислатларини тўғри белгиланг.

- А) Кузатувчанлиги, диққат эътиборини тақсимлай олиши, ўзига танқидий муносабатда бўлиши, педагогик такт, нутқнинг эмоционал ифодаланиши;
- Б) Болаларни яхши қўриши, меҳнатсеварлик, меҳрибонлик, камтарлик, одамийлик, уддабуронлик, жамоат ишларида фаоллик;
- В) Болалар жамоасини уюштира билиши, турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиш, болаларни бирор нарсага қизиқтириб, уларни фаоллаштира олиши.

3. Ўқитувчининг ўз касбига хос хусусиятларини тўғри белгиланг.

- А) Ўқитувчининг кузатувчанлиги, ўз диққат эътиборини тақсимлай олиши, педагогик фантазия (хаёл) нинг ривожланиши, ўзига танқидий муносабатда бўлиши, педагогик такт, нутқнинг ифодаланиши, ўзини тута олиши;
- Б) Болалар жамоасини уюштира билиши, турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиши, болаларни бирор нарсага қизиқтириб, уларни фаоллаштира олиши;
- В) Болаларни яхши қўриши, меҳнатсеварлик, меҳрибонлик, камтарлик, одамийлик, уддабуронлик, жамоат ишларида фаоллик, амалий – психологик ақл.

4. Педагогик қобилиятларга нималар қиради.

- А) Болаларни яхши қўриши, меҳнатсеварлик, меҳрибонлик, камтарлик, одамийлик, уддабуронлик, жамоат ишларида фаоллик;
- Б) Ўқитувчининг кузатувчанлиги, ўз диққат эътиборини тақсимлай олиши, ўзига танқидий муносабатда бўлиши, педагогик такт, нутқнинг эмоционал ифодаланиши;
- В) Дидактик қобилиятлар, академик қобилиятлар, перцептив қобилиятлар, нутқ қобилияти, ташкилотчилик қобилияти, авторитар қобилияти, коммуникатив қобилияти, педагогик хаёл, диққатни тақсимлай олиш қобилияти.

5. Педагогик мулоқот деганда нимани тушунасиз.

- А) Болалар ва педагогик жамоада яхши психологик иқлимни яратишга йўналтирилган, дарс ва дарсдан ташқари пайтда ўқитувчининг ўқувчилар билан профессионал мулоқотини;
- Б) Ўқув тарбиявий вазифаларни ҳамда жамиятнинг ҳозирги замон мактабларига

кўйган талабларни бажариш мақсадида ўқитувчининг ўқувчилар, ота – оналар билан олиб борадиган мулоқоти;

В) Маълум ахборот алмашиш, ўқув тарбиявий таъсир кўрсатиш ва ўзаро муносабатларни ташкил қилишдан иборат бўлган педагог ва ўқувчилар жамоасининг ўзаро таъсир тизими, усуллари ва кўникмаларини.

6. Педагогик такт нима.

А) Ҳар қандай педагогик таъсирга нисбатан қўлланиладиган чора-тадбирларни (рағбантлантириш, жазолаш, панд - насихат) хис эта билишдан иборатдир.

Б) Ўқувчилар билан мулоқотда бўлишга, уларга ёндашиш учун тўғри йўл топа билишга ҳаракат қилиш қобилияти.

В) Ўқувчиларга бевосида эмоционал - иродавий таъсир этиб, уларда обрў орттира билишдан иборат қобилиятларга эга бўлиши керак.

Адабиётлар рўйхати:

- 1.Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлашириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон» 1995.
- 2.Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997.
- 3.Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
- 4.Давлетшин М.Г., Тўйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
- 5.Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. - Тошкент, 1998.
- 6.Щербаков А.И. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
- 7.Психология. Қисқача изоҳли луғат. Тошкент, 1998
- 8.Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.

Мундарижа:

Муқаддима _____	3
I боб. Ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг вазифалари ва тадқиқот методлари _____	5
Ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг предмети ва вазифалари _____	
Комил инсон тарбияси-Шарқ мутафаккирларининг талқинида _____	7
1.3. Фан сифатида ёш даврлари психологияси ва педагогик психологиянинг вужудга келиши, унинг ривожланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати _____	9
1.4. Ҳозирги замон ёш даврлари _____ ва педагог психологияси _____	
II боб. Психик ривожланиш ва таълим _____	18

2.1. Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишининг шароитлари, Биологик ва ижтимоий омиллар _____	3
2.2. _____	1
Психик тараққиёт ва таълимнинг ўзаро муносабати _____	21
2.3 Ёш даврлари психологияси ва педагогик _____	
жараёнларининг ривожланиши _____	43
Мактабгача ёшдаги болалар шахсининг шаклланиши _____	45
Боланинг мактабга психологик тайёргарлиги _____	47
V _____ боб. Кичик мактаб ёшидаги болалар психологияси _____	51
Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психик ривожланиши _____	51
Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ақлий ривожланиши _____	52
Ўқув фаолиятининг хусусиятлари _____	56
Бошлангич синф ўқувчилар шахсининг шаклланиши _____	60
VI _____ боб. Ўсмирлик даврининг психологияси _____	63
Ўсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари _____	63
Ўсмирларнинг интеллектуал ривожланиши _____	66
Ўсмирлик даврида шахсининг шаклланиши _____	69

6.4. Ўсмирлик даврида янги хислатларнинг пайдо бўлиши

VII боб. Илк успиринлик ёшининг психологик хусусиятлари	74	
Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари	74	
Илк ўспиринлик даврида ақлий ривожланиш	78	
Илк ўспиринлик давридаги ёшларнинг шахсий хусусиятлари	82	
VIII боб. Таълим психологияси.	8	
8.1. Ўқув фаолиятининг психологик	7	моҳияти _____ ,
Ўқиш мотивлари _____		
Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари		.93
Таълимнинг ноанъанавий усуллари.		94 96 .98
Мустақил тафаккурни		
IX боб. Тарбия психологияси _		100
9.1. Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш		_____ . _100
Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт- шароитлари _____		_106
«Тарбияси қийин» болалар психологияси _____		107
Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар _____		108
Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари		109
X боб. Ўқитувчи психологияси _____		
Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва	11	вазифалари.
Ўқитувчига қўйиладиган талаблар _____	1	
Ўқитувчининг касбига хос хислатлари _____	11	
Педагогик қобилиятлар _ _____	127	
Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб муаммолари _____		боришининг
Адабиётлар рўйхати		